

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

Xo'jaev F.E. Po'latxo'jaeva D.M.

Aytieva S.A.

Tijorat va servis logistikasi

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi huzuridagi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan 5230400-Marketing (Logistika) bakalavriat ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun oquv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT 2018

Tijorat va servis logistikasi. Xo'jaev F.E., Po'latxo'jaeva D.M., Aetieva S.A. - O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi - T.: «YANGI NASHR», 2018. - ____ bet. ISBN: 978-9943-05-691-6.

Mazkur o'quv qo'llanmada respublikamizda tovar moddiy boyliklarini etishtirish, qayta ishlash, saqlash va etkazib berish bilan bog'liq jarayonlar, logistik infratuzilma ob'yektlarining tasniflanishi va ularning turli tarmoqlar xususiyatlariga ixtisoslashuvchi va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ular faoliyatini rivojlantirish yo'llari ochib berilgan. O'quv qo'llanmada tijorat va servis logistikasini nazariy asoslari va mexanizmlari to'g'risida so'z yuritilgan bo'lib, u 5230400 - "Marketing(logistika)" bakalavriat ta'lim yo'nalishining "Tijorat va servis logistikasi" fanidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi.

В этом учебном пособии описывается процесс переработки, хранения и доставка товарно материальное ценности в Республике Узбекистан так и в зарубежном, классификация объектов логистическое инфраструктуры и организация их деятельности с учетом особенности различных секторов и их характеристик. В учебном пособии описывается теоретические и практические основы коммерческой и сервисной логистики и рекомендуется по предмету «Коммерческая и сервисная логистика» направление образования бакалавриата 5230400 - «Коммерческая и сервисная логистика», в качестве учебное пособие.

This textbook describes the process of crocheting, processing, storage and delivery of commodity-based material values in Uzbekistan and abroad, the classification of the objects of the logistics infrastructure and the organization of their activities, taking into account the characteristics of various sectors and their characteristics. The textbook describes the theoretical and practical basis of commercial and service logistics and is recommended for the subject of "Commercial and service Logistics" direction of bachelor's education 5230400 - "Commercial and service Logistics", as a textbook.

© Xo'jaev F.E., Po'latxo'jaeva D.M., Aytieva S.A.

MUNDARIJA

№	Boblarning nomi	betlar
	Kirish.....	6
I-BOB.	Tijorat va servis logistikasining nazariy va metodologik asoslari.....	11
	Logistika tamoyillari, vazifalari, kontseptsiyalari, maqsadlari va vazifalari.....	11
	Tijorat logistikasining bilim sohasi va uning ilmiy bazasi.....	29
II- BOB.	Tijorat va servis logistikasi tizimlari: maqsadi va tashkil etish tamoyillari.....	34
	Yetkazib berish tizimidagi logistik xo'jalik aloqalar.....	34
	Yuklarni sug'urtalash.....	39
III- BOB.	Servis logistikasi tushunchasi, uning mohiyati va maqsadi.....	47
	Iqtisodiy logistikada tijorat va servis tushunchasi.....	47
	Servis logistikasida omborlarning roli.....	52
IV- BOB.	Tijorat va servis logistikasini tizimli boshqarish va strategik rejalashtirish.....	66
	Tijorat logistika tizimlarini boshqarish.....	66
	Ta'minot (tijorat)tizimida strategik rejalashtirish.....	77
V- BOB.	Tijorat va servis logistikasi turlari va uning faoliyat sohasi.....	88
	Logistik ta'minotni tijorat logistikasidagi o'rni.....	88
	Ishlab chiqarish va xarid logistikasi.....	104
VI- BOB.	Tadbirkorlik faoliyatida tijorat va servis logistikasining amalga oshirish xususiyatlari.....	128
	Xizmat ko'rsatuvchilarning tashkiliy tizimi.....	128
	Tovarlarni iste'molga tayyorlash va omborxonaga	

	joylashtirishda logistik xizmatlar.....	137
VII- BOB.	Tijorat va servis logistikasini qo'llash xususiyatlari.....	147
	Tijorat logistikasining axborot ta'minoti.....	147
VIII- BOB.	Tijorat va servis logistikasida natijalar ko'rsatkichlari.....	162
	Etkazib berish tizimlari samaradorligini baholash.....	162
IX- BOB.	Tijorat va servis logistikasida moddiy oqimlarning bojxona chegarasidan olib o'tish tartibi.....	187
	Tijorat logistikasida tovarlarni bojxona chegaralaridan olib o'tishda bojxona rejimlarining ahamiyati.....	187
	Tijorat logistikasida moddiy oqimlarni bojxona omboriga joylashtirish tartibi.....	191
X- BOB.	Tijorat va servis logistikasida tovarlar ekspertizasi.....	199
	Tijorat logistikasida tovarlar ekspertizasi tushunchasi va maqsadi.....	199
	Tijorat logistikasida tovarlar ekspertizasida bojxona organlarining tutgan o'tni.....	203
	Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.....	216
	Glossariy.....	230

KIRISH

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'rtinchi qonunda mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, havfsizlik va huquq-tartibotni, davlatimiz chegaralari dahlsizligini, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlash uchun muhim poydevor bo'lganligi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishi aytib o'tilgan¹.

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq ho'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institucional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, hususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va hususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga horijiy sarmoyalarni faol jalb etishga alohida e'tibor qaratilgan²;

Shundan kelib chiqib Respublikamizni, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda iqtisodiyotni barcha tarmoqlari kabi transport kommunikatsiya tarmoqini va uning infratuzilmalarini barpo etish, borlarini qayta ta'mirlash va rivojlantirish hozirgi kuni dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Biz bilamizki 2018 yil "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" deb e'lon qilindi.

¹ O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'rtinchi qonuni.2017 y.

² O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'rtinchi qonuni.2017 y.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 22.12.2017 yil Oliy Majlisga Murojatnomasida³ Kelgusi yilda O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo yuklarini jahondagi va mintaqadagi asosiy bozorlarga olib chiqadigan ishonchli transport va tranzit yo'laklarini izchil shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Bugungi kunda bizning asosiy yuklarimiz Qozog'iston tranzit yo'laklari orqali, ayniqsa, eng ko'p yuklar "Sariog'och" stanciyasidan o'tadi va bu marshrut imkoniyatlari bizning extiyojlarimizni to'liq qondirmoqda, deb ayto olmaymiz. Ushbu stanciyadan tovarlarni O'zbekiston hududiga olib kirishda elektrovozlar, zamonaviy terminallar etishmasligi, temir yo'l tarmoqlaridagi bandlik mahsulotlarning uzoq muddat qolib ketishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa mamlakatimiz iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli logistik marshrutlarni diversifikatsiya qilish, bu borada qo'shnilarimiz bilan amaliy muzokaralar o'tkazish zarur⁴.

Xitoy davlatining tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan "Bir makon, bir yo'l" loyihasi doirasida mamlakatimizning transport - kommunikatsiya infratuzilmalari sohasidagi imkoniyatlarini oshirish lozim. Tranzit davlatlar, hususan, Turkmaniston, Eron, Qozog'iston, Rossiya, Ozarbayjon va Gruziya hududlaridan asosiy eksport yuklarini tranzit shaklida tashishda preferenciyalarga ega bo'lish haqida jiddiy o'ylashimiz kerak. Shu sababli horijiy va mahalliy investorlarning logistika sohasida aniq loyihalarni amalga oshirish orasidagi harakatlarini rag'batlantirishimiz darkor⁵.

Shuningdek, milliy yuk tashuvchilarni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlarga qo'shimcha sharoitlar yaratish maqsadida "Milliy logistika portali"ni tashkil etish lozim.

So'nggi yillarda Logistika yo'nalishi bo'yicha o'quv adabiyotlari juda ko'p chop etildi. Biroq, tijorat va servis lojistikasiga oid yangi darslik kamdan-kam

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 22.12.2017 yil Oliy Majlisga Murojatnomasi.

⁴ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 22.12.2017 yil Oliy Majlisga Murojatnomasi

yaratilgan. «Tijorat va servis logistikasi» fani bo'yicha yaratilgan o'quv qo'llanma yangi avlod standartlarida «Logistika», «Savdo ishi», «Marketing», «Menejment», «Biznes» yo'nalishi bakalavr va magistr bosqichi talabalariga o'qitilsa maqsadga muvofiq bo'lardi⁶.

Bu o'quv qo'llanmada buni sababini izlamasdan, balki ushbu fan to'g'risida ko'proq gapirganimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Logistikaning to'liq tizimi bir nechta darajalardan iborat. Birinchi darajasida logistika turlari to'grisida ma'lumot berilgan ya'ni, harbiy logistika, matematik logistika. Logistikaning bu turlari oliy ta'lim tizimida o'rganiladi. Iqtisodchilarni xo'jalik amaliyotida qo'llanilayotgan logistikani har xil turlari qiziqtiradi. Bu odatda oddiy logistika deb ataladi. Biz iqtisodchilar buni iqtisodiy logistika deb ataymiz. Bu xo'jalik faoliyatida iqtisodiy oqimlarini o'rganadi.

Iqtisodiy logistika asosan to'rtta bo'g'inda shakillanadi. Bular moliyaviy, tijorat, axbarot, servis logistikalari. Ushbu tizimda Tijorat va servis logistikasi asosiy o'rin egallaydi. U material oqimlarini qonuniy tashkil etilganligi, moddiy oqimlarni kuzatib boruvchi moliyaviy, axbarot va servis oqimlarini o'rganadi.

Tijorat logistikasi iqtisodiy logistikaning ichki bir tizimi sifatida o'zining aloxida tizimini shakillantiradi, bu ta'minot logistikasi, ishlab chiqarish logistikasi, sotish logistikalari hisoblanadi logistik bo'g'inlar va transport logistikasi, omborxonalar logistikasi, zaxira logistikalarini o'z ichiga oladi. Ushbu logistika komplekslari majmuasi bizning tadqiqimiz asosiy mavzularidan biridir.

«Bojxona logistikasi» bo'yicha tayyorlangan birinchi o'quv qo'llanma ustida ishlash shuni ko'rsatadiki ushbu to'liq logistik tizim tuzilmasi juda oddiy bo'lib hammaga tushunarli hisoblanadi⁷.

SHunday qilib tijorat va servis logistikasi iqtisodiy logistikaning ichki bo'g'ining kichik bir tizimi hisoblanadi.

6 И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

7 F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma. TDIU 2016.

Amaliyotda tijorat va servis logistikasi yaxlit tovarquzatuvchi tizim hisoblanib, u Respublikamizning iqtisodiy xo'jalik tizimida material oqimlarini joriy davrda boshqarishni amalga oshiradi.

Tijorat va servis logistikasi yo'nalishi va tashkiliy tuzilishi bo'yicha logistikaning umumiy nazaryasi tarkibiga kiradi. Fan nuqtai nazaridan Tijorat va servis logistikasi yaxlit o'quv fani hisoblanadi.

Moddiy boyliklarning harakatlanish oqimini tashkil qilishda yo'naltirilgan faoliyatning ilmiy bilimlari va amaliyotining tizimli kombinatsiyasi bir qator afzalliklarga ega. Tijorat va servis logistikasini o'rganish uni fan bilan belgilab berilgan bir qator xususiyatlariga ega

Shunday qilib, har qanday logistik ob'ektni statik holatida emas, balki doimiy ravishda o'zgarib turadigan, harakatdagi va faoliyat majmualariga qarshi xolatini o'rganib chiqish zarur.

Moddiy oqim - tijorat logistikasining asosiy turi bo'lib bu bir vaqtning o'zida iqtisodiy materiyaning tashkiliy va uning harakat shakli hisoblanadi. Iqtisodiy oqimlarni tashkil qilishning shakllarini o'rganish uchun alohida yondashuv zarur: ular faqat logistika tizimining muvozanatli sharoitlarida samarali bo'lishi mumkin.

Chet elda muvofaqiyatli tashkil etilgan moddiy oqimlarning tashkiliy standartlari har doim ham Respublikamiz iqtisodiyotining standartlariga mos kelmaydi.

Ushbu o'quv qo'llanmada logistik toifalari aniq tasniflash, logistikani asosiy tushunchalari va qoidalariga katta e'tibor berilmoqda, chunki iqtisodiyot sohasida xulosalar va tushuntirishlarning aniqligi va ishonchliligi muxim xisoblanadi.

Ushbu o'quv qo'llanmasida avtorlar tomonidan izoxli so'zlar lug'ati keltirilgan.

U yoki bu xolatlarni mazmunini yoritib berishda mualliflar logistika, marketing, tijorat ishi fanlari bo'yicha to'plangan tajribalaridan foydalanganlar⁸

Ma'lumotlar integratsiyasi va tarixiy tajribani hisobga olish logistika bilimlari, logistika faoliyatining yo'nalishi va mazmunini to'plash tendensiyalarini ko'rib chiqishga imkon beradi. O'quv qo'llanmani yozish, jarayonida mualliflar bir qator tamoyillarga rioya qilishdi, bu esa o'quv qo'llanmasini mazmunini yoritib berishda yordam berdi.

⁸ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

1-BOB. TIJORAT VA SERVIS LOGISTI-KASINING NAZARIY VA METODOLO-GIK ASOSLARI

1.1. Logistika tamoyillari, vazifalari, kontseptsiyalari, maqsadlari va vazifalari

Kontseptual nuqtai nazardan quyidagi *logistika tamoyillari* ajratib ko'rsatilishi mumkin:

tizim hosil qiluvchi tamoyil, unga muvofiq logistika resurslarni boshqarish jarayonini ta'minlash samarali texnologiyalar tizimini ifodalaydi. Tor ma'noda logistika tovar harakatini boshqarish tizimini tashkil qiladi (xo'jalik aloqalarini shakllantirish, mahsulotni omborga joylashtirish joylari orqali o'tishini tashkil qilish, mahsulot zahiralarini shakllantirish va tartibga solish, ombor xo'jaligini tashkil qilish va rivojlantirish);

integratsiyalovchi tamoyil, unga muvofiq logistika iste'molchilarga vositachilik xizmatlari ko'rsatish va mahsulotni tanlangan bozorga yo'naltirgan holda sotish, saqlash va etkazib berish jarayonlari sinxronligini ta'minlaydi. U logistika tizimida vositachilar manfaatlarini muvofiqlashtirishni ta'minlaydi. Logistika xususiy, lokal ekstremumlardan umumiy optimallashtirishga o'tishni amalga oshirishga imkon beradi;

tartibga soluvchi tamoyil, unga muvofiq moddiy oqimlarni logistik boshqarish barcha turdagi resurslarni tejash, mehnat xarajatlarini qisqartirishga yo'naltiriladi. Keng ma'noda boshqaruv ta'siri logistika tizimi bir qismining hulq-atvori yaxlit tizim manfaatlariga muvofiqligini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Biron-bir quyi tizimning resurslar salohiyati qanchalik yuqori bo'lsa, u o'z faoliyatida logistika tizimi markazlashtirilgan strategiyasiga shunchalik ko'p yo'nalish olishi lozim⁹;

natijalovchi tamoyil, unga muvofiq logistika faoliyati berilgan sifatdagi mahsulotni zarur miqdorda, ko'rsatilgan vaqtda va minimal xarajatlar bilan etkazib berishga yo'naltiriladi. Logistika ta'minot-ishlab chiqarish-taqsimot-iste'mol

⁹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г.

o'zaro aloqalarining barcha bosqichlarini qamrab olishga intiladi, ya'ni resurslarni mavjud talabga muvofiq tayyor mahsulot etkazib berishga aylantirish algoritmini ifodalaydi.

Mazkur tamoyillar u yoki bu darajada logistikani moddiy oqimlarni birlamchi manbadan yakuniy iste'molchigacha tovar harakatlanishi bilan bog'liq minimal xarajatlar va unga hamrohlik qiladigan mos keluvchi oqimlarni boshqarish fani sifatida kengaytirilgan talqinini tavsiflaydi¹⁰.

Logistikaning hozirgi kundagi vazifalariga muvofiq uning ikki xil turdagi vazifalari ajratib ko'rsatiladi – tezkor va muvofiqlashtirish vazifalari.

Tezkor vazifalar bevosita ta'minot, ishlab chiqarish va taqsimot sohasidagi moddiy oqimlar harakatini boshqarish bilan bog'liq bo'lib, mohiyatan an'anaviy moddiy-texnika ta'minoti vazifalaridan kam farq qiladi. Masalan, ta'minot sohasidagi vazifalar qatoriga xomashyo va materiallar, alohida butlovchi qismlar va agregatlar, tayyor mahsulot zahiralarning ta'minotchidan ishlab chiqarish korxonalari, omborlar tovarlar saqlanadigan joylarga harakatini boshqarish kiradi. Ishlab chiqarish sohasida logistika vazifasiga zahiralarni boshqarish kiradi, u bo'lg'usi mahsulot tarkibiy qismlarlarining ishlab chiqarish jarayoni barcha bosqichlari orqali harakati, shuningdek, uning ulgarji omborlar va sotuv bozorlariga ko'chib o'tishi ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Taqsimotni boshqarish vazifasi yakuniy iste'molchigacha bo'lgan taqsimot kanallari bo'yicha tayyor mahsulot oqimlarini tezkor tashkil qilishni qamrab oladi.

Muvofiqlashtiruvchi vazifalar quyidagilarni taqozo etadi: ishlab chiqarishning turli bosqich va qismlarining moddiy resurslarga ehtiyojini aniqlash va tahlil qilish; korxonada faoliyat ko'rsatayotgan bozorlarni tahlil qilish va istiqbolli bozorlarning rivojlanishini bashorat qilish; iste'molchilar ehtiyojlari va buyurtmalariga aloqador ma'lumotlarni qayta ishlash.¹¹

Muvofiqlashtiruvchi vazifalar doirasida korxonaning ishlab chiqarish va sotuv faoliyati samaradorligini pasaytirmasdan zahiralarni qisqartirishga

¹⁰ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

¹¹ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012.

yo'naltirilgan tezkor rejalashtirish jarayonini ajratib ko'rsatish lozim. Tezkor rejalashtirishning mohiyati shundan iboratki, real buyurtmalar kelib tushishida tuzatishlar kiritiladigan talabni bashorat qilish asosida tashuvlar jadvali va tayyor mahsulot zahiralari boshqarish tartibi ishlab chiqiladi, pirovardida u ishlab chiqarishni rejalashtirish, xomashyo va butlovchi qismlar bilan ta'minlash dasturlarini ishlab chiqishni belgilab beradi.

Mohiyatan gap tanlangan istiqbolli maqsadlarni korxonada o'zgarishlar amalga oshirish orqali amalga oshirishni ko'zda tutadigan strategik logistika boshqaruvi zarurligi haqida boradi. U quyidagi shartlarda amalga oshiriladi:

tashqi muhit noaniqligi va dinamikligi bilan asoslanadigan yangi, murakkabroq vazifalar paydo bo'lishi; chunki bu vazifalarning ayrimlari vaziyat jihatidan yangi hisoblanadi va ularning echimi uchun moslashtirish usullari yaramaydi;

vazifalarning tez almashtirilishi va korxonalarining mos keluvchi reaksiyasi, masalan kapital qo'yilmalar yo'nalishlari, boshqaruv tashkiliy shakllari va boshqalarning o'zgarishi;

noto'g'ri qarorlar qabul qilinishi tufayli yuzaga kelgan xatoning qimmatga tushishi;

noaniqlik darajasi yuqoriligi bilan tavsiflanadigan u yoki bu muammoni hal qilish sxemalari va jarayonlari yo'qligi.

1. Umumiy xarajatlar kontsepsiyasi logistika vazifalarini alohida emas, yaxlit bir butunlik sifatida ko'rib chiqadi, ya'ni barcha xarajatlar bir vaqtning o'zida talab qilingan xizmat ko'rsatish darajasini ta'minlash uchun amalga oshiriladi deb hisoblanadi. Muqobil yondashuvlarni taqqoslash shunga asoslanadiki, ayrim vazifalar bo'yicha xarajatlar ortadi, ayrimlari bo'yicha esa – kamayadi yoki oldingi darajada qoladi. Kontsepsiyaning mohiyati–minimal umumiy xarajatlar bilan tavsiflanadigan muqobil variantni aniqlashdan iborat.¹²

¹² Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Masalan: tovarlar tashishni avtomobil transportidan aviatransportga ko'chirishda oraliq omborlar tashkil qilmaslik, demak, zahiralarni boshqarish, omborga joylashtirish va saqlash xarajatlarini chiqarib tashlash mumkin. Bunda transport xarajatlarining o'zi ortadi, biroq taqsimot tarmog'idagi xarajatlar umumiy darajasi kamayadi.

2. Optimallashtirishning oldini olish kontseptsiyasi, alohida bir vazifani takomillashtirish bo'yicha sa'y-harakatlar optimal natijalar keltirmaydigan hollarda amalga oshiriladi.

Boshqacha qilib aytganda, boshqalardan alohida ravishda ko'rib chiqiladigan vazifa samaradorligi umumiy logistika jarayonining bir qismi sifatida vazifa samaradorligidan farq qilishi mumkin. Kontseptsiyaning mohiyati—barcha vazifalar o'zaro aloqalari murosali variantlarini shunday aniqlashdan iboratki, logistika tizimi umuman olganda qiymat/samaradorlik optimal balansiga erishsin.

Masalan: agar yuklarni tashish tezlikka va ayniqsa, xizmat ko'rsatish ishonchliligiga putur etkazadigan yoki tanlangan transport turi maxsus qimmat turadigan o'rab-qadoqlashni talab qiladigan bo'lsa, 1 tonna yukni tashish uchun tarif pastligi butun tizim uchun nomaqbul bo'lib chiqishi mumkin¹³.

3. Moliyaviy ayirboshlash kontseptsiyasi shuni hisobga oladiki, moddiy oqimlar harakati bilan bog'liq turli harakatlar va qarorlar qabul qilish oqibatida ayrim xarajatlar ortadi, boshqa xarajatlar esa kamayadi. Kontseptsiyaning mohiyati umumiy harajatlar pasayishiga olib keladigan harakatlar va qarorlarni amalga oshirishdan iborat.

Masalan: korxonada tezkor buyurtmalar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish yuqori darajada bo'lishini ta'minlash uchun qimmat aviatransportdan foydalandi. Tadqiqotlar natijasida logistika zanjirining nozik nuqtasi aniqlandi — buyurtmalarni rasmiylashtirish va ularni ekspeditsiya xizmatiga topshirish uchun ko'p vaqt sarflanarkan. Buyurtmani rasmiylashtirish jarayonini soddalashtirish, axborot uzatishning telekommunikatsiya tizimini joriy qilish ta'minot jadvalini

¹³ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

bajarishning erishilgan darajasini saqlab qolgan holda arzonroq bo'lgan avtomobil transportidan foydalanish imkonini beradigan vaqt zahirasini yaratdi.

Logistika yondashuvining maqsadi – moddiy va unga hamrohlik qiladigan oqimlarni boshdan-oxir optimal boshqarish yo'li bilan vaqt va resurslar minimal xarajatlari bilan kutilayotgan natijaga erishishdir. Logistikaning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

talabni bashorat qilish va uning asosida zahiralarni rejalashtirish;

zaruriy transport va ishlab chiqarish quvvatini aniqlash;

moddiy oqimlarni optimal boshqarish asosida tayyor mahsulotni taqsimlash ilmiy tamoyillarini ishlab chiqish;

ishlab chiqarish punktlarida va iste'molchilarda transport-ombor operatsiyalari va yuklash-tushirish jarayonlarini boshqarish ilmiy asoslarini ishlab chiqish;

logistika tizimlari faoliyatining matematik modellarini tuzish;

mahsulotni birgalikda rejalashtirish, ta'minot, ishlab chiqarish, omborga joylashtirish, sotish va yuklab jo'natish usullarini ishlab chiqish, shuningdek, boshqa bir qator vazifalar. Logistika tizimlari real iqtisodiyotning turli ishlab chiqarish birlashmalari doirasida rivojlanishning to'rt bosqichidan birida bo'ladi.¹⁴

Rivojlanishning birinchi darajasi uchun logistika tizimi harakatlar sohasi shu bilan belgilanadiki, korxonada smena-sutka topshiriqlarini bajarish asosida ishlaydi va ombordan jo'natiladigan tayyor mahsulot saqlash va uni transport vositasida tashishni tashkil qilishni qamrab oladi. Tizim mahsulotni taqsimlash jarayonida uzilishlar va kundalik talab o'zgarishlariga bevosita javob berish tamoyili bo'yicha harakat qiladi. Ushbu bosqichda logistika tizimi samaradorligi sotuvdan olingan mablag' tushumi miqdorida transport vositasida tashish va mahsulot taqsimlash bo'yicha boshqa operatsiyalar harajatlari bo'yicha baholanadi.

Logistika tizimi rivojlanishining ikkinchi darajasi ishlab chiqarilgan tovarlar oqimini ishlab chiqarish liniyasining oxirgi liniyasidan yakuniy iste'molchigacha boshqarishni ko'zda tutadi. Nazorat buyurtmachiga xizmat

¹⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

ko'rsatish, buyurtmalarni qayta ishlash, korxonada tayyor mahsulotni saqlash, tayyor mahsulot zahiralarni boshqarish, tizim ishini istiqbolli rejalashtirish kabi vazifalarga nisbatan amal qiladi. Tizim samaradorligi xarajatlar smetasi va real xarajatlarni taqqoslash asosida baholanadi.

Logistika tizimlarining uchinchi darajasi – xomashyo xarid qilishdan tortib mahsulot yakuniy iste'molchisiga xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan operatsiyalar ustidan nazoratdir. Bunda korxonaga xomashyo etkazib berish, sotuvni bashorat qilish, ishlab chiqarishni rejalashtirish, xomashyo topish yoki xarid qilish, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki xomashyo zahiralarni boshqarish qo'shimcha vazifalar hisoblanadi. Logistika bo'yicha menejer tomonidan nazorat qilinmaydigan yagona soha bu – korxonani kundalik boshqarishdir. Tizim samaradorligi xizmat ko'rsatish sifat standarti bilan taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Bunda korxonani ikkinchi daraja tizimlari uchun xos bo'lganiday xarajatlarni qisqartirishga emas, balki tizim mahsuldorligini oshirishga intiladi.¹⁵

To'rtinchi daraja – eng yuqori daraja bo'lib, logistika tizimi nazorat va rejalashtirish jarayonlarining marketing, ishlab chiqarish va moliya operatsiyalari bilan integratsiyasini ko'zda tutadi. Korxonani missiyasini amalga oshirish uchun barcha bo'linmalar faoliyatini muvofiqlashtirishni asoslab beradi. Tizimni boshqarish strategik va taktik rejalar asosida amalga oshiriladi. Samaradorlik xalqaro standartlar talablarini hisobga olgan holda baholanadi. Tashqi muhitning korxonani operatsiyalariga bevosita yoki bilvosita ta'siri kuchayadi.

Tabiiyki, jarayonning negizida uning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi yotadi. O'tkazilgan tadqiqotlar¹⁶ shuni ko'rsatadiki, birlamchi xomashyo manbasidan yakuniy iste'molchigacha bo'lgan tovar harakati vaqtining 93%i uning taqsimot kanallari bo'yicha o'tishiga va asosan saqlanishiga to'g'ri keladi. Tovarlar ishlab chiqarishning o'zi umumiy vaqtning 2%ini, transport vositasida tashish esa – 5%ni tashkil qiladi. Evropa mamlakatlarida tovar harakati

¹⁵ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

¹⁶ Kearney A. T. Logistics Productivity: the Competitive Edge in Europe. Chicago, 1994. P. 39.

mahsulotlari ulushi yalpi milliy mahsulotning 20% dan ortig'ini tashkil qiladi. Bunda xarajatlar umumiy tuzilmada xomashyo zahiralari, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlar bo'yicha xarajatlar 44%ni, omborga joylashtirish va ekspeditorlik xarajatlari 16%ni, magistral va texnologik yuk tashuvlari mos ravishda 23 va 9%ni tashkil qiladi. Qolgan 8% bu – tayyor mahsulot sotuvini ta'minlash bo'yicha xarajatlar. Ta'kidlash joizki, jahon bozori doirasida tovarlarni harakatlantirish bo'yicha xarajatlar ichki bozordagi xuddi shunday xarajatlardan ko'ra 2-3 baravar yuqoridir.

Ishlab chiqarish va muomala sohalarida moddiy oqimlarni boshqarishga logistika yondashuvini qo'llashdan olinadigan iqtisodiy samarani baholash quyidagi kesimda ko'rib chiqiladi:

moddiy oqimning butun harakat yo'lida zahiralar kamayishi;

logistika zanjiri bo'ylab o'tish vaqti qisqarishi;

transport xarajatlari pasayishi;

tayyor mahsulot bilan yuklash-tushirish operatsiyalarida qo'l mehnati va mos keluvchi xarajatlar qisqarishi.

Logistikada kontseptual yondashuvlar evolyutsiyasi doirasida beshta asosiy davrni ajratib ko'rsatish mumkin, bu – alohida bo'laklarga ajratish (fragmentlash); kontseptuallash; rivojlanish; integratsiya; globallashuv.¹⁷

Fragmentlash davrida (1950-yillar boshlarigacha) logistika g'oyalari moddiy taqsimotni boshqarish va umumiy xarajatlarni pasaytirish integral vositasi sifatida ko'rib chiqilmagan, vaholanki, alohida logistika vazifalari xarajatlar tarkibiy qismlarini pasaytirish uchun foydalanilgan. Biroq o'sha paytdagi iqtisodiy sharoitlarda, menejment va texnologiyalar rivojlanish darajasida asosiy e'tibor mahsulot ishlab chiqarishda zahiralar izlab topishga, iste'mol bozorini u bilan to'yintirishga qaratilgan. Sotuvchi bozori* uchun xos bo'lgan bunday vaziyatda logistika yondashuvlari ortiqcha edi.¹⁸ Ko'rib chiqilayotgan davrda logistika

¹⁷ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидиқназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

¹⁸ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

yondashuvlarining kelajakda rivojlanishi uchun asosiy shart-sharoitlar shakllantirilgan:

harbiy logistika nazariyasi va amaliyotining rivojlanishi;

tovarlar distribyutsiya tizimida transport xarajatlari va zahiralarning ortishi;

transport tariflari o'zgarishi;

marketing kontseptsiyasi paydo bo'lishi va tez tarqalishi. Aynan shu davrda dastlabki logistika tashkilotlari va jamiyatlari paydo bo'ldi¹⁹.

Kontseptuallashtirish (shakllanish) davri (1950-yillar o'rtalaridan 1970-yillargacha) logistika nazariyasi va amaliyotining tez rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Aynan shu davrda distribyutsiyani yaxshilash (xarajatlarni pasaytirish nuqtai nazaridan) imkoniyatlariga ahamiyat bermaslik mumkin emasligi tushunib o'tildi²⁰.

Buning oqibatida logistika qarorlari qabul qilish metodologiyasini yanada rivojlantirish uchun negiz bo'lib xizmat qilgan *umumiy xarajatlar kontseptsiyasi* shakllantirildi. Kontseptsiyaning ma'nosi shundan iboratki, distribyutsiyada xarajatlarni shunday qayta guruhlash mumkinki, u tovarlarni ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchi tomon harakatlantirishda xarajatlar umumiy darajasini pasaytirishga imkon beradi. Bunday yondashuvga misol transport vositasida tashish xarajatlari ortishi hamda omborga joylashtirish va zahiralarni boshqarish xarajatlarining qisqarishidir.

Bu omillar yig'indisi biznes tizimlarini talab va taklifni muvofiqlashtirish, iste'molchining talab va ehtiyojlarini yaxshiroq qondirishning yangicha yo'llarni izlab topishga majbur qildi. Bundan tashqari, korxonalar rahbarlari logistika xarajatlari ancha yirik bo'lishi mumkinligini tushunib o'ta boshladilar.

Masalan: 1960-yillarning o'rtalarida o'tkazilgan logistika xarajatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, AQSH uchun ular YAMMning 15%ga yaqinini, YAMMdan servis xizmatlarini chiqarib tashlaganda esa – 23%dan ko'pini tashkil

²⁰ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

qiladi. Bunda xarajatlarning taxminan 2/3 qismini transport xarajatlari, 1/3 qismini esa zaxiralar yaratish va qo'llab-quvvatlash xarajatlari tashkil qiladi²¹.

1960-yillar oxirlarida *biznes-logistika kontseptsiyasiga* ta'rif berilgan bo'lib, uning asosiy mazmuni quyidagicha: «Logistika bu – belgilangan joyda va belgilangan vaqtda tovarlarga talab va taklifni muvofiqlashtirish va harakatlantirishga xizmat qiladigan barcha faoliyat turlari menejmenti». Tijorat-logistika tamoyillarni amaliyotda qo'llash ko'zga ko'rinarli natijalar berardi, biroq ulardan foydalanish zarurati hali o'rta va oliy boshqaruv darajasi rahbarlari uchun yaqqol ko'zga tashlanmasdi. An'anaviy vazifalarini amalga oshirish, logistika operatsiyalarining moliyaviy natijalari va logistika harajatlarini hisobga olish va tahlil qilishdagi eskidan qolgan fikrlash tarzi tufayli korxonalar moddiy oqimlarni boshdan-oxir boshqarishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan tashkiliy o'zgarishlar joriy etishga to'sqinlik qilardi²².

1970-yillar boshlarida *tara-o'rov-qadoqlash inqilobi* yakunlandi. Mazkur bosqichda ilgari faqat yuklash-tushirish operatsiyalari orqaligina bog'liq bo'lgan transport va ombor o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib qoldi, umumiy muvofiqlashtirilgan texnologiya va umumiy jadval bo'yicha bitta iqtisodiy natijaga ishlay boshladi. Tara turi, yuk xarakterini aniqlash va boshqa vazifalar birgalikda hal etila boshladi. Bu esa transport-ombor asbob-uskunalari, yangi tara va o'rab-qadoqlash turlari, avtomatlashtirilgan ombor komplekslari ishlab chiqarishning faol rivojlanishiga, yuklarni tashishda konteynerlashning joriy qilinishiga, palet (poddon) va o'rovlar qatorlari tur va o'lchamlari standartlashtirilishiga olib keldi. Bu davrdagi logistika yangiliklari:

korxonalar xo'jalik yuritish amaliyotida ustuvorliklarning o'zgarishi, bu erda tovar harakatlanish jarayonlarini boshqarish asosiy o'rin egallay boshladi;

takror ishlab chiqarish jarayonida moddiy boyliklar harakati masalalariga kompleksli yondashuvdan foydalanish (boshqaruvning fragmentar usulida

²¹ BaHou R.H. Upper Saddle River // Business Logistics Management. 4th Ed. N.J.: Prentice-Hall International, Inc., 1998.

²² И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

harakatlarni muvofiqlashtirish ko'pincha etarli bo'lmasdi, chunki tizimli bo'linmalar harakatlari optimal ketma-ketligiga rioya qilinmasdi).

Rivojlanish (klassik) logistika davri (1970-1980 yillar) quyidagilar bilan tavsiflanadi: moddiy oqimni ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchi tomon harakatlantirish qiymatini pasaytirish bo'yicha chora-tadbirlar belgilash va amalga oshirish; jismoniy taqsimot qiymatining tez o'sishi; logistika sohasida uzoq muddatli rejalashtirish va b.

Masalan: murosalar amal qilish sohasini bitta korxonaning alohida logistika vazifalariga xarajatlar tashkil qiladi, mezon esa moddiy taqsimotga umumiy xarajatlar minimumi hisoblanadi.

Integratsiya davri (1980-yillar-1990-yillar) murosalar faoliyat sohasining kengayishi bilan tavsiflanadi. Bunday ekspansiya (ta'sir sohaslarining kengayishi) zarurati shu bilan izohlanadiki, korxonada bironta funktsional hudud odatda mustaqil samarali faoliyat ko'rsatish va tashqi sharoitlar o'zgarishiga «bir o'zi» tegishli javob berish uchun etarli bo'lgan resurslar va imkoniyatlarga ega bo'lmaydi. Bu vaqtda logistika rivojlanishini belgilab beradigan g'oya yakuniy maqsadga minimal xarajatlar bilan erishish uchun xarid-ishlab chiqarish-sotuv to'liq logistika zanjirida korxonada va uning logistika hamkorlari logistika vazifalarining maksimal integratsiyasi bo'lgan. Bunday yondashuv «*kompleksli yondashuv*» yoki «*butun korxonada asosidagi yondashuv*» nomini olgan.

Ishlab chiqarish va tovar harakatlanishi umumiy xarajatlari minimumi mezoni xarajatlar va olingan natijalar o'rtasida eng yaxshi nisbatga erishish maqsadida korxonaning barcha tarkibiy bo'linmalari manfaatlari o'rtasida murosalar topishni taqozo etadi.

Masalan: korxonada marketing bo'limi rahbarlari bozor ulushini kengaytirishdan va shu boisdan zahiralar darajasining yuqori bo'lishidan manfaatdor, chunki faqat shu shartdagina iste'molchilar uchun minimal zarur bo'lgan tovarlar etkazib berishning bir maromdaligi, ishonchliligi va muntazamligini ta'minlashi, ya'ni mijozlarga xizmat ko'rsatishning sifat darajasi yuqori bo'lishini ta'minlash mumkin.

Logistika bo'yicha menejerlar murosali pozitsiyani egallab, iste'molchilarga xizmat ko'rsatish sifati, zahiralar va xarajatlar muvozanatini topish va ushlashga intiladi.

Logistika sohasida dunyodagi eng nufuzli tashkilotlardan biri – Logistika menejmenti Kengashi (AQSH) 1985 yil logistikaga quyidagicha ta'rif berdi:

Logistika iste'molchilar so'rovlarini to'liq qondirish maqsadida xomashyo, materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, xizmatlar va ularga hamrohlik qiladigan axborot zahirolari oqimini bu oqim vujudga kelgan joydan u iste'mol qilinadigan joygacha samarali (xarajatlarni pasaytirish nuqtai nazaridan) etkazib berishni rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish jarayonidir.²³

Mahsulot taqsimlash (transport vositasida tashish, yuklash-tushirish, saqlash va h.k.) logistika zanjirining turli nuqtalarida ro'y berishi sababli, murosalar nazariyasidan kelib chiqadigandek, to'g'ri qaror qabul qilish bir-biriga yaqin vazifalar ehtiyojlarini hisobga olishni talab qiladi. Bu esa masalan, ekspeditorlik hududi va «aniq muddatida» tamoyili bo'yicha materiallar etkazib berish xarajatlarini belgilab beradigan ta'minot hajmi va tezligi kabi ko'rsatkichlar bir-biridan alohida hisobga olinmasligi kerakligini anglatadi²⁴.

Iqtisodiy murosalar ta'sir sohasi tovarlarni taqsimlash sohasidagi qarorlar strategik, taktik va tezkor darajasini qamrab oladi. Strategik qarorlar institutsional xarakterli muammolarga aloqador bo'lib, korxonalar strategik rejasining bir qismini tashkil qiladi (masalan, ta'minotchini tanlash xarid haqida strategik qarorga misol hisoblanadi). Taktik darajada bozor va ishlab chiqarishni tashkil qilish masalalari hal etiladi; ular 1-3 yillik davrni qamrab oladi (masalan, yuklash usuli, transport turi, iste'molchilarga xizmat ko'rsatish darajasini tanlash). Tezkor darajada murosalar tashkiliy rejalarni detallashtirish bo'yicha qaror qabul qilish yo'li bilan erishiladi va 1 yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi (masalan, yuk partiyasi hajmini tanlash, buyurtma hajmidan chegirmalarni tanlash).

²³ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

²⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Global logistika davri logistikaning kelgusi rivoji bilan asoslanadi. Ushbu atama ostida qoidaga ko'ra, mehnat taqsimoti, davlatlararo darajada qo'llab-quvvatlanadigan shartnoma, bitim va umumiy rejalar shaklida kooperatsiya va hamkorlik asosida dunyoning turli mamlakatlari biznes-tuzilmalarini bog'laydigan barqaror makrologistika tizimlari tushuniladi. Kelajak logistikasi nazariyasi va amaliyoti faol rivojlanishining katalizatorlari jahon iqtisodiyotidagi quyidagi jiddiy o'zgarishlar hisoblanadi: bozor globallashuvi; iqtisodiyot infratuzilmasini davlat tomonidan tartibga solishdagi o'zgarishlar; umumiy sifat boshqaruvi (Total Quality Management - TQM) kontsepsiyasining hamma joyda keng tarqalishi; axborot-kompyuter texnologiyalari inqilobi va tez rivojlanayotgan telekommunikatsiyalar bozori; hamkorlik va strategik ittifoqlar o'sishi va b.

Umumiy sifat boshqaruvi (TQM) kontsepsiyasi bu – boshqaruv yondashuvi bo'lib, asosiy diqqat-e'tibor markaziga korxonalar uchun ham, jamiyat uchun ham o'zaro manfaatli foyda tufayli va iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish hisobiga uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishish imkonini beradigan, mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqarish va ilgari surishning barcha bosqichlarida korxonaning barcha xodimlari ishtirok etishiga asoslangan sifatni oshirish vazifasini qo'yadi. Ushbu kontsepsiyaning logistika uchun muhimligi shu bilan belgilanadiki, TQM mafkurasi va korxonalar integratsiyalangan logistika vazifalari korrelyatsiyasi ko'zda tutiladi²⁵.

Logistika kontsepsiyalari rivojlanishiga tez rivojlanayotgan elektron kommunikatsiyalar bozori – ma'lumot uzatish tarmoqlari, faksimile aloqasi, elektron pochta, telekonferentsiyalar va h.k. rivojlanishi xizmat qiladi. Logistika jarayoni qatnashchilari ham tijorat asosidagi (CompuServe, America Online va b.), notijorat (internet, BITNET, EARN, USENET, EUNET va h.k.) ommaviy axborot xizmatlari ko'rsatish tizimlari imkoniyatlaridan faol foydalanmoqda. Jahon axborot makonida ma'lumotlar to'plamlari va banklari, elektron kommunikatsiya va elektron bitimlar standartlari va tizimlari shakllantirilmoqda va keng

²⁵ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г.

foydalanilmoqda. Amaliy logistikada funktsional jihatdan elektron bank operatsiyalari tizimi (SWIFT va SWIFT II xalqaro bank tarmog'i asosida), elektron almashinish standartlari (EDI - Electronic Data Interchange) va boshqaruv, transport va savdoda ma'lumotlarni elektron almashinish (EDIFACT - Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport) va boshqalar jalb qilingan. Axborot aloqa tizimlari orqali (masalan, sun'iy yo'ldosh telekommunikatsiya tizimlari orqali) masofadan ulanish rejimida moddiy oqimlarni onlayn doimiy nazorat qilish imkoniyati amalga oshirilmoqda, tovarlar va transport vositalarini elektron deklaratsiyalash tizimi tarqalmoqda.

Erkin savdo hududi uning doirasida qatnashuvchi tomonlar o'zaro tovarlar savdosiga to'sqinlik qiladigan omillarni bartaraf etish haqida kelishib oladigan birlashmalar eng oddiy shaklini ifodalaydi. SHu bilan bir paytda bunday hudud qatnashchisi bo'lmagan uchinchi mamlakatlarga nisbatan qatnashchi mamlakatlarning har biri o'z siyosatini yuritadi. Erkin savdo hududiga quyidagi xususiyatlar xos hisoblanadi: bojxona cheklovlari va miqdoriy cheklovlardan xoli bo'lgan tovarlar savdosi; bojxona bojlari va notarif cheklovlarining asta-sekinlik bilan o'zaro bekor qilinishi; bir tomonlama tartibda bojxona bojlarini oshirish yoki yangi savdo to'siqlari joriy qilishning mumkin emasligi. Bu ustunliklarning amalga oshirilishi qatnashchi-mamlakatlarga tashqi iqtisodiy faoliyat tizimini takomillashtirish, xalqaro savdo amaliyoti jarayonlarini samaraliroq amalga oshirish imkonini beradi. Birgalikda qabul qilinadigan barcha qarorlar majburiy xarakterga ega bo'lib, ularning tashqi savdo faoliyatini muvofiqlashtirishni ta'minlaydi. Milliy ishlab chiqaruvchilarga raqobatbardosh import tovarlar ishlab chiqaruvchilari tomonidan siqib chiqarilishi doimiy xavfi esa asosiy kamchilik hisoblanadi²⁶.

Bojxona ittifoqi quyidagilarni taqozo etadi: bir nechta bojxona hududini bitta bojxona hududi bilan almashtirish; erkin savdo hududining faoliyat ko'rsatishi bilan bir qatorda ittifoq ichkarisida bojxona bojlarini to'liq bekor qilish; umumiy

²⁶ Ш.А.Бугаев, Қ.М.Сидиқназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

tashqi bojxona tarifi joriy qilish; bojxona ittifoqi qatnashchisi sanalmagan uchinchi mamlakatlarga nisbatan umumiy tashqi savdo siyosati yuritish. Ushbu bazaviy qoidalarni ko'rib chiqish bojxona ittifoqi mamlakatlari uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo siyosati borasida o'zining davlat suvereniteti bahridan kechib, bunday siyosatning barcha vakolatlarini bojxona ittifoqi qatnashchisi bo'lgan barcha mamlakatlar vakillari ishtirok etadigan markaziy rahbar organga topshiradi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi umumiy iqtisodiy va moliya-valyuta siyosati yuritishni, davlatlararo ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tartibga solishni nazarda tutadi. Hozirgi paytda faqat bitta xalqaro tizim – Evropa Ittifoqi (EI) dastlabki uch bosqichdan o'tgan va iqtisodiy integratsiyaning to'rtinchi bosqichini qismlarga ajratgan holda amalga oshirmoqda.

Zamonaviy logistika nazariyasining metodologik asoslari kontseptual jihatdan quyidagilarga asoslanadi: tizimli tahlil, kibernetik yondashuv, operatsiyalarni tadqiq etish, iqtisodiy-matematik modellashtirish. Boshqaruv usullari va logistika tizimlarini tahlil qilish va loyihalashda yuzaga keladigan muayyan muammolarni hal qilish uchun dasturiy-maqсадli rejalashtirish, funktsional-qiyamat tahlili, makro va mikroiqtisodiyot, bashorat qilish, modellashtirish va boshqa usullar predmetli ravishda foydalaniladi.

Logistikaning ilmiy bazasini *quyidagi* fanlar tashkil qiladi:

matematika – ehtimollar nazariyasi, matematik statistika, tasodifiy jarayonlar nazariyasi, optimallashtirish matematik nazariyasi, funktsional tahlil, matritsalar nazariyasi, omillar tahlili va h.k.;

operatsiyalarni tadqiq etish – optimallashtirish matematik usullari (chiziqli, chiziqsiz va dinamik dasturlash, o'yinlar nazariyasi, statistik echimlar nazariyasi), ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasi, zahiralarni boshqarish, imitatsion modellashtirish usullari, tarmoq rejalashtirish usullari va b.;

texnik kibernetika–katta tizimlar nazariyasi, bashorat qilish, boshqaruv umumiy nazariyasi, avtomatik tartibga solish nazariyasi, identifikatsiya va h.k.;

iqtisodiy kibernetika va iqtisodiyot–optimal rejalashtirish nazariyasi, iqtisodiy bashorat qilish usullari, marketing, menejment, strategik va tezkor

rejalashtirish, ishlab chiqarish (operatsion) menejmenti, narx shakllantirish, distribyutsiya, ijtimoiy psixologiya, transport va ombor xo'jaligini tashkil qilish va b.

Metodologik jihatlarni amalga oshirish logistikada logistik paradigmalartahliliy, texnologik (axborot), marketing, integral paradigmal bilan o'zaro bog'liq kontseptual yondashuvlar evolyutsiyasi orqali kuzatiladi.

Tahliliy paradigma – logistikaga nisbatan zahiralarni boshqarish nazariyasi, operatsiyalarni tadqiq etish, iqtisodiy kibernetika, matematik statistika va boshqa ilmiy asoslangan usul va modellaridan foydalangan holda ishlab chiqarish va muomala sohasida moddiy oqimlarni boshqarish muammolarini tadqiq etadigan sof nazariy fan sifatida dastlabki klassik yondashuv. Tahliliy paradigma hal etilayotgan logistik muammoning o'ziga xosliklarini aks ettiradigan murakkab iqtisodiy-matematik modellar tuzish uchun qo'llanadi. Bunday modellarni amalga oshirish logistika qarorlari qabul qilish murakkab algoritmlari va boshlang'ich axborot hajmi katta bo'lishini talab qiladi. SHu sababli tahliliy paradigmadan foydalanish ichki ishlab chiqarish logistika tizimlari sohasi bilan chegaralanadi.²⁷

Texnologik (axborot) paradigmasi shuni taqozo etadiki, bir tomondan, logistika ob'ekti moddiy oqimini boshqarish umumiy muammosini ifodalash, boshqa tomondan esa – muammo echimining axborot-kompyuter ta'minotini ishlab chiqish mumkin. Bunda korxonani boshqarishning rejalashtirish, moddiy resurslar xarid qilish, ishlab chiqarish va distribyutsiya kabi vazifalari determinantlar hisoblanadi. Mohiyatan bu erda gap telekommunikatsiya kanallarida va kompyuter-axborot tizimlaridan foydalangan holda moddiy oqimni boshqarish jarayonini qo'llab-quvvatlash haqida ketmoqda.

Nazariy bazis bo'lib logistika ob'ektlarining o'zini modellashtirish uchun ham, axborot-kompyuter ko'magini tuzish uchun ham qo'llanadigan tizimli yondashuv xizmat qiladi. Bu xususiy muammolarni hal qilish jarayonini avtomatlashtirish va murakkab logistika vazifalarini hal qilishda axborot-kompyuter ko'magidan foydalanish imkonini beradi. Bunda moddiy oqimlarni

²⁷ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

boshqarish jarayonini optimallashtirish mazkur yondashuvning maqsadi hisoblanmaydi²⁸.

Marketing paradigmasi logistika tizimi korxonaning strategik maqsadini amalga oshirishi – tarmoqda yoki tanlab olingan bozorda jiddiy va barqaror raqobatli ustunlik yaratishi lozim ekanligini taqozo etadi. Bu erda asosiy omillar quyidagilardan iborat bo'ladi:

tashqi muhitdagi bashorat qilinadigan o'zgarishlar (bozor sig'imi, tizimsi va boshqa tavsifnomalarining o'zgarishi, raqobatchilar va ta'minotchilar xulq-atvori, institutsional va davlat tizimlarining chora-tadbirlari);

korxonada tovar siyosatini rivojlantirish yo'nalishlari (iste'molchilar talabi va uning moslashuvchanligi, tovar assortimenti va h.k.);

korxonada o'zgarishlar va yangiliklar kiritish yo'nalishlari (diversifikatsiya yo'nalishlari, tashqi muhitga moslashish, ichki muvofiqlashtirish, resurslar taqsimlash va b.).

Marketing paradimasini amalga oshirishga misol bo'lib RP-tizim (Requirements Planning System – resurslarni rejalashtirish tizimi) – korxonada, hududiy-ishlab chiqarish birlashmalari va makrologistika tuzilmalari miqyosida kiruvchi, ichki va chiquvchi moddiy oqimlar tizimi xizmat qila oladi. RP-tizim quyidagilarni ta'minlaydi: logistika ob'ektining ichki ishlab chiqarish bo'linmalarida va taqsimot tarmoqlarida zahiralarni boshqarishga kontseptual marketing yondashuvi; moddiy resurslarga ehtiyojlarni, tayyor mahsulotga talabni, transport vositalarga ehtiyojni bashorat qilish; logistika zanjiri bo'g'inlari optimal sonini aniqlash va h.k.

Integral paradigma marketing paradigmasini rivojlantirgan holda, quyidagi shartlardan kelib chiqadi:

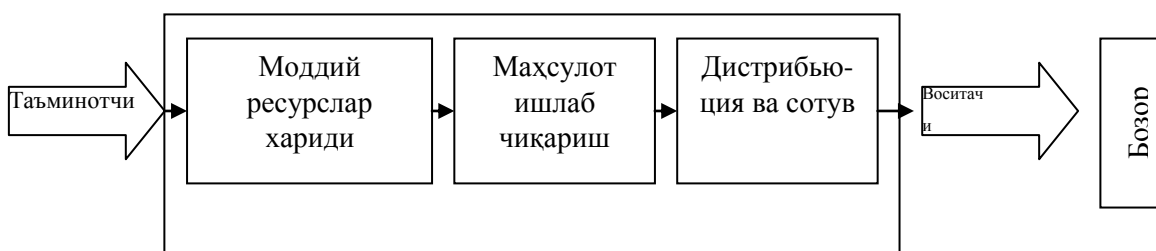
logistika va bozor mexanizmlarini korxonaning raqobatli ustunliklarini amalga oshirishda strategik element sifatida tushunish mavjud;

logistika hamkorlarini integratsiyalash yangi tashkiliy munosabatlarni rivojlantirish uchun etarli darajada keng imkoniyatlar mavjud;

²⁸ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

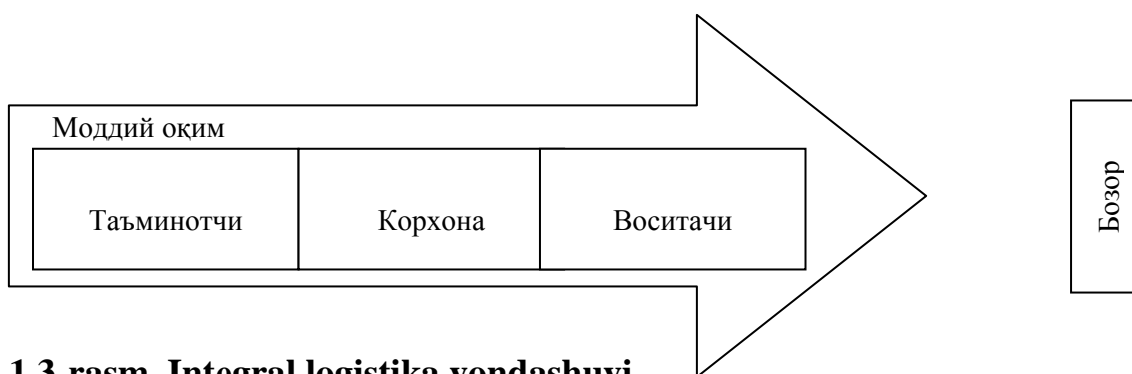
texnologik yutuqlar mahsulot ishlab chiqarish va uni yakuniy iste`molchiga etkazishning barcha sohalarida boshqaruv imkoniyatlarini tubdan kengaytirib yubordi.

Aynan tashkilot maqsadlariga erishish jarayonida logistika tizimlari ishonligigi va barqarorligini oshirish vazifasini hal qilish integral paradigmaning asosida yotadi. Uning mohiyati logistikani korxonaga maqsadlariga erishish uchun moddiy oqim bilan bog`liq turli vazifalar integratsiyasi, menejment vositasi sifatida ko`rib chiqishdan iborat.

1.2-rasm. An'anaviy logistika yondashuvi

Agar moddiy oqim doirasida ma'lum bir integratsiya salohiyatiga ega bo`lgan an'anaviy logistika yondashuvi taqsimot kanalining qolgan qatnashchilari faoliyati ustidan nazorat etarli emasligini qoplash maqsadini ko`zlaydigan korxonaga muvofiqlashtiruvchi vazifasi sifatida ko`rib chiqiladigan bo`lsa (1.2-rasm), integral paradigma moddiy oqimni integratsiyalovchi vazifa taqsimot kanalining asosiy qatnashchilariga nisbatan amal qiladigan integrator sifatida ifodalaydi (1.3-rasm). Bu erda yagona zaruriy shart integratsiyalangan logistika tizimi elementlarining boshqariladigan moddiy oqim bilan yoki bevosita, yoki axborot, moliya va servis oqimlari orqali bilvosita o`zaro aloqalari hisoblanadi.

1.3-rasm. Integral logistika yondashuvi

SHunday qilib, logistika tizimi integral paradigma doirasida yaxlit bir butun, ta'minotchidan tortib yakuniy iste'molchigacha—o'zining barcha bo'g'inlarida tadbirkorlik faoliyati maqsadlarini ko'zlaydigan integratsiyalangan tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Mohiyatan, gap vertikal integratsiyalangan logistika tizimlari haqida borishi mumkin.

Vertikal integratsiyalangan logistika tizimi (VILS)—kanal a'zolaridan biri yoki qolganlarining raxbari hisoblangan, yoki ularga savdo imtiyozlari taqdim etadigan, yoki ularning to'liq hamkorligini ta'minlay oladigan kuchga ega bo'lgan umumiy tizim sifatida bitta yoki bir nechta chakana savdogarlar va bitta yoki bir nechta ulgurji savdogarlar, ishlab chiqaruvchi va ta'minotchilar guruhi hisoblanadi²⁹.

VILS uchta asosiy turi ajratib ko'rsatiladi:

korporativ—bunda ishlab chiqarish va taqsimot ketma-ketlikdagi bosqichlari yakka shaxsga tegishli bo'ladi;

shartnoma asosida—yolg'iz holda bajarish mumkin bo'lgan yoki birgalikda ko'proq tijorat natijalariga yoki ko'proq tejamkorlikka erishish uchun o'z faoliyat dasturini muvofiqlashtiradigan va shartnoma munosabatlari bilan bog'langan mustaqil korxonalaridan iborat bo'ladi;

boshqariladigan—bitta raxbarga umumiy tegishlilik bo'yicha emas, balki qatnashchilardan birining kuch-quvvati va miqyosi tufayli ishlab chiqarish va taqsimot ketma-ketlikdagi bosqichlari faoliyatini muvofiqlashtiradi.

Korxonalar vaqtinchalik yoki doimiy asosda hamkorlik qilishi, shuningdek, alohida qo'shma korxonalar tashkil qilishi mumkin. bunday tizimlar *gorizontal tizimlar* deb ataladi.

Ko'p kanalli logistika tizimlari an'anaviy vertikal va gorizontal logistika tizimlari ustunliklaridan foydalanadi (o'zining va dillerlarning do'konlari orqali sotish).

²⁹ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

1.2. Tijorat logistikasining bilim sohasi va uning ilmiy bazasi

Agar biz aholi shaklidagi iqtisodiy oqimni hisoblasak kompleks-tadbirlar va turli darajadagi murakkabliklarning qarshiligi, biz uning tizim xususiyatlarini va eng xarakterli xususiyatlarini ajratib olishimiz mumkin. Bu haqda mustaqil fikr yuritishga imkon beruvchi xususiyatlar iqtisodiy hodisalar quyidagicha:

- Iqtisodiy oqim haqiqiy sonlarga bog'liq loyihalar ishtirokchilarining o'zaro aloqalarini ifodalaydigan logistik tuzilmalar;
- Iqtisodiy oqim ko'payish modelini aks ettiradi va u asosiy tushunchadir. Logistika va tovar aylanishining umumiy nazariyasi, shuningdek, ko'p texnogen hodisalarning samarali indeksleri ko'rsatkichi;
- iqtisodiy oqim xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tovar ayirboshlashni tashkil qilishning turli shakllarida o'zaro bog'liqligini kuchaytirishning bir yo'li sifatida xizmat qiladi.

Iqtisodiy oqimlarning xilma-xilligi va har-xil shakllari murakkablik darajasi bilan zaruriyatni oldindan belgilab beradi. Tasniflash - iqtisodiy oqimlarning elementlarini ma'lum bir sinfga taqsimlash, bu xarakterga ega bo'lgan ayrim muhim xususiyatlar yoki guruh bilan tavsiflanadi. Tasnifning asosiy belgisi uning ta'siri bilan belgilanadi va uning mezonidir. Iqtisodiy oqimlarni tasniflashning ijtimoiy-tarixiy jihatlariga muhim ahamiyat beriladi.

Iqtisodiy oqimning beqarorligini tushunish, oldindan aytish mumkin emasligi dinamik betartiblik nazariyasiga asoslanadi. Doimiy bo'lmagan nuqtalar deyarli har joyda joylashgan tizimlar mavjud. Misol uchun, rivojlangan turbulentlik, bu tizimni noma'lumlikka olib chiqadigan turbulent oqim. Bunday tizimlarni tasvirlash vositasi sinergetikadir. Barqarorlikning asosiy xususiyatlari bu muvozanat va statsionar rejim hisoblanadi.³⁰

Faoliyat kuchlari nisbati va qarshilik kuchliligi nuqtai nazaridan iqtisodiy oqimlar konstruktiv va halokatli bo'g'inlarga ajralib ko'rsatish mumkin. Iqtisodiy oqimning funktsional va geografik chegaralarini kengaytirish: oqim geometriyasi

³⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

(traektoriya) haqida gapirish; uning dastlabki, oraliq va yakuniy nuqtalarini, yo'nalishning shakli va uzunligini, harakat tezligi va vaqtini aniqlash; mintaqaviy, mintaqalararo, viloyatlararo va qit'alararo oqimlarni o'rganish. Vaqtning tizimini hisobga olgan holda, o'tmishdagi, hozirgi va kelajakdagi iqtisodiy oqimning holati hisobga olinadi va vaqt oqimlari asosida - uzluksiz va diskret amalga oshiriladi.

Iqtisodiy oqimlarning vaqt ko'rsatkichlari logistika tizimining ishlash jarayonida potentsial samaradorligini amalga oshirishning o'lchovidir; Oqim intensivligining parametrlarini aniqlaydi. Iqtisodiy oqimning intensivligining o'lchovi logistika tizimida xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan umumiy xarajatlarning kamayishidir.

Tijorat lojistikada moddiy oqim uning uchun muhim ahamiyatga ega. Ma'lum moddiy ne'matlar iqtisodiy masalalarni tashkil etishning bir shakli bo'lib, u ishlab chiqarish va tijorat faoliyatida moddiy resurslarning jismoniy harakat bilan bog'liq bo'lgan amaliyotlar qo'llaniladi. Bunday holda, moddiy ne'mat sifatida nimani anglatishini ishlab chiqarish va tijorat faoliyatida ushbu moddalarning jismoniy harakatlanishi uchun qanday logistik operatsiyalarga xosligini aniqlashtirish kerak. Savollarga javob berish uchun material oqimining ishlashiga o'tish va logistika operatsiyalari kontseptsiyasini kiritish kerak. Logistika operatsiyalari iqtisodiy oqimlarning sabablari bo'lgan faoliyatning birlashmasidir. Sanoat va Tijorat faoliyat barcha reproduktiv tizimni qamrab oladi va savdo logistika funktsional : materiallar, ishlab chiqarish va marketing jarayonlarida haqiqiy moddiy oqimlarning makon harakatlarini ta'minlaydi. Funktsional ta'minot jarayonidagi moddiy ne'matlar quyidagi iqtisodiy shakllardan biriga ega bo'lishi mumkin:

- asosiy xom ashyoni, dastlabki ishlovga o'tmagan materiallar;
- dastlabki ishlov berilgan va tayyor mahsulotning muhim qismini tashkil etadigan (oldindan tayyorlangan) qismlarga ega bo'lgan xom ashyo;
- yordamchi materiallar, jumladan texnika va boshqa yig'ish mahsulotlari;
- Mashina va jihozlarni ishga tushirishni ta'minlovchi ishlab chiqarish materiallari (yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi va boshqalar).

Funksional jarayondagi moddiy ne'matlar ishlab chiqarish davom etayotgan ish yoki to'liq tayyor mahsulot shaklida iqtisodiy shaklga ega bo'lishi mumkin. Funksional aylanish jarayonida moddiy ne'matlarning taqsimlanishi kerakli xizmat ko'rsatish ko'magi bilan qo'llab-quvvatlanadigan tayyor mahsulot shakliga ega. Ushbu moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishdagi tijorat faoliyatidagi logistik operatsiyalarga sotib olish, joylashtirish, saqlash, taqsimlashni hisobga olsak, ushbu moddiy oqimlarning mavjudligi reproduktiv jarayonning barcha bosqichlarida moddiy ne'matlarning harakatlanishi ekanligi ravshan³¹.

Ushbu harakatda bo'lgan moddiy ne'matlar muqobil ravishda iqtisodiy shakllarni qabul qiladi va bekor qiladi. Agar muayyan iqtisodiy shaklda ishlaydigan moddiy ne'matlarning ma'lum bir vaqt ichida erkin harakatda bo'lmasa, u zahiraga o'tadi. Shunday qilib, moddiy oqim tijorat logistikasining asosiy toifasi hisoblanadi. Bu logistikaning turli funksional yo'nalishlari, shu jumladan, sherikchilik-xo'jalik sub'ektlari o'rtasida oqimlarni tashkil qilishning turli shakllarini shakllantirishdagi iqtisodiy o'zaro munosabatlarning barqaror bog'liqligini aks ettiradi.

Boshqa xususiyatlarni hisobga olgan holda moddiy oqimlarni tasniflash mumkin. Tijorat logistika funksional xususiyatlariga muvofiq, moddiy oqimlarni funksional maqsadlar umumiylikiga ko'ra ajratish tavsiya etiladi. Ushbu tasniflash xususiyatiga asosan quyidagilar ajratilgan: ishlab chiqarilgan, iste'mol uchun sotib olingan va etkazib berilgan moddiy resurslarning oqimi; ishlab chiqarishda aylanib yuradigan moddiy oqimlar; tayyor mahsulotning moddiy oqimlari.

Bundan tashqari, moddiy oqimlar ularning savdo muhitida ishtirokini hisobga olgan holda guruhlangan. Bu yerda tashqi va ichki moddiy oqimlar tanlanadi. Logistika ob'ektlarining ichki tuzilishida moddiy oqimlarni kiritish (tashqi tomondan), chiqish (tashqarida uzatiladigan) va ichki (korxonada funksional jarayoni doirasida) ajratilishi mumkin. Moddiy oqimlar tijorat logistikasida amalga oshiriladigan logistik vazifalar bo'yicha farqlanishi mumkin: sotib olish, etkazib berish, tashish, saqlash va boshqalar. Tijorat logistika sohasidagi moddiy

³¹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

oqimlarning bunday tarkibiy tuzilishiga bo'lgan ehtiyoj ularning faoliyatining samaradorligi logistika tizimining boshqa quyi tizimlarining ishiga bog'liqligiga bog'liq.

Iqtisodiy oqim tizimidagi moddiy oqim uning elementi va markaziy yadrosi hisoblanadi. Faoliyat majmuasi sifatida, u o'zini iqtisodiy oqimga nisbatan ichki tizimga aylantirgan tizimga aylantiradi. Moddiy oqim ko'p bosqichli tizimli murakkab hodisalarni nazarda tutadi. Moddiy oqimning tarkibi tashkilotning turli shakllari orqali namoyon bo'lmoqda, bu tizimning elementlari orasidagi bog'liqlik murakkabligi va "kuch" darajasida farqlanadi. Shuning uchun, moddiy oqimni logistika tizimining o'ziga xos holati sifatida oddiy va murakkab shakllar haqida gapirish tavsiya etiladi. Tijorat logistika vazifalarining xilma-xilligi logistika tizimidagi moddiy oqimni boshqarish jarayonida amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiy darajada materiallar oqimini bir korxonadan boshqasiga o'tkazish jarayoni aks ettiriladi.

Mikro darajada logistika tizimining tarkibiy bo'linmalari korxonaning funktsional bo'linmalari bo'lib, u faoliyatning o'ziga xos vazifalarini bajaradi va ichki quyi tizimlarning xususiyatlarini oladi³².

Mikrologistik tizimlarda elementlar ichki ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq. Mikroiktisodiy tizimning aloqalari: korxonalar, moddiy resurslarni etkazib beruvchilar; ishlab chiqarish korxonalari va ularning bo'linmalari; marketing, turli darajadagi vositachilik tashkilotlari; transport-ekspeditorlik korxonalari bilan uzviy bog'liq.

Nazorat uchun savollar:

1. Tezkor va muvofiqlashtiruvchi logistika vazifalari o'rtasidagi farq nimada?
2. Qaysi tizimli logistika kontseptsiyalarini bilasiz?
3. Logistikaning missiyasi, maqsadlari va asosiy vazifalarini aytib bering.
4. Turli ishlab chiqarish birlashmalari doirasida logistika tizimlarining qanday tasnifiy gradatsiyasini bilasiz?

³²F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

5. Sizga qaysi logistika paradigmalari ma'lum?
6. Tijorat logistika funksional xususiyatlariga tushuncha bering?
7. Mikro darajada logistika tizim qanday va uning asosiy vazifalarini aytib bering.
8. Logistika operatsiyalari iqtisodiy oqimlarning sabablariga tushuncha bering?

2– BOB. Tijorat logistikasi tizimlari: maqsadi va tashkil etish tamoyillari

2.1. Yetkazib berish tizimidagi logistik xo'jalik aloqalari

Ommaviy qayta ishlab chiqarish jarayoni ma'lumki to'rt bosqichdan iborat: ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish.

Ishlab chiqarish jarayonida jamiyat a'zolari tabiiyat mahsulotlarini inson ehtiyojlariga (yaratib qayta ishlab) moslashtirishadi; taqsimlash har bir individ ishlab chiqarilishida ishtirok etuvchi qismlarni belgilaydi; almashtirish unga taqsimlash orqali berilgan qismni almashtirishni xoxlovchi aniq mahsulotlarni yetkazadi; va nihoyat iste'mol qilishda mahsulotlar individual shaxsiylashtirishning ashyosiga aylanadi»³³.

Qayta ishlab chiqarishni real amalga oshiriluvchi jarayon sifatida o'zaro aloqalar tizimi hisobga olinadi. Biz aloqa tushunchasini turli elementlarning sababi birdamligi sifatida belgilaymiz. Bu holda gap xo'jalik aloqalari haqida ketadi. Ularning sababi ommaviy qayta ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi. Aytib o'tish joizki qayta ishlab chiqarish jarayonida, qayta ishlab chiqarish va iste'mol qilish o'rtasidagi bog'lovchi aloqa o'zni mahsulot muomalasi tomonidan bajariladi. Almashtirish esa bir tomondan ishlab chiqarish va u bilan shartlanuvchi taqsimlanish orasida hamda iste'mol qilish orasida ikkinchi tomondan vositalovchi holat sifatida xizmat qiladi. Bog'lovchi halqaning ishlab chiqarishning rivojlanishiga, o'lchamiga va tuzilmasiga ta'siri (mahsulot muomalasi) o'ta muhim.

Tovarning umumiy foydaliligi uni iste'mol qiymatiga aylantiradi. Lekin bu foydalilik havoda turmaydi. "Mahsulot ko'rinishi xususiyatlari bilan belgilanib u mahsulotning o'zisiz mavjud bo'lmaydi. Bu degani mahsulotning iste'mol qiymati tushunchasi tovarning foydaliligi bilan cheklanmaydi"³⁴. Shu bilan birga ma'lumki mahsulot bir vaqtning o'zida ham inson ehtiyojlarini qondiruvchi ashyo hamda boshqa mahsulotga almashtirilishi mumkin bo'lgan tovar, u iste'mol qiymatiga hamda narxga (qiymatga) ega.

³³ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

³⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Iqtisodiy nazariydan ma'lumki, bir tovarning boshqasiga almashinuvi xo'jalik aloqalarining boshlang'ich shaklini yaratadi. "A" mahsulotning "B" mahsulotga almashtirilishida belgilanuvchi qiymatning oddiy shakli xaligacha o'z nazariy hamda amaliy muhimligini yo'qotganicha yo'q. Respublikamiz iqtisodiyotida iqtisodiy islohotlar boshida (20 asr 1990 yillar) mahsulot almashinuvining bunday turi (barter almashinuvlar) keng tarqalgan. Barter almashinuvlar hozirgi kunda ham xo'jalik amaliyotlarida uchraydi: ularga har safar mahsulot almashinuvlari qaysidir sabablarga ko'ra mablag' bilan ta'minlanmagan hollarda amalga oshiriladi. Bundan tashqari ba'zi iqtisodchilarning fikriga ko'ra 2008 yilda yuz bergan jaxon moliyaviy inqirozi jarayonida barterning kengroq foydalanilishi ahamiyatliroq.

Xo'jalik aloqalarini saqlashni ko'rib chiqishda biz ularning obyektiv boshlanishi sifatida tovar mablag' muomalasi iqtisodiy qonunlari shakllanish davridan kelib chiqamiz: talab va taklif qonuni, chegaraviy foydalilik qonuni, muvozanat qonuni, qiymat qonuni va boshqalar. Bu qonunlarning amalga oshishi xo'jalik aloqalarini aniq, yaqqol tarkib bilan to'ldiradi. Logistika nazariyasi haqida gapira turib biz tartibot shaklini oqimini nazorat qiluvchi qonunlar tizimini o'zida aks ettiruvchi bo'lishi kerakligini aniqladik, va bunda ular sifatida logistikada hali qayd etilmagan tanlov qonuni va meyor qonunini nomlab o'tdik. Endi qo'shimcha qilib o'tamiz: logistik sohasida kelishuvlar mahsulot ishlab chiqarilishi va muomalasi qonuniyligiga asoslanadi.

A. N Rodnikovning terminologik lug'atida logistik tizimda ko'rsatilgan xo'jalik aloqalar "mahsulotlarni chiqarish jarayonida yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi tashkiliy-iqtisodiy va huquqiy munosabatlar sifatida ta'riflanadi". Logistik xo'jalik aloqalarning bunday talqini hozirgi iqtisodiy sharoitda yetarli bo'lmay qoldi. Unda aloqalarning tabiati haqida hech narsa aytilmagan. Logistik tizimlardagi aloqalarni biz ushbu elementlarni yagona birlikga aylantiruvchi turli elementlar orasidagi umumiylik va o'zaro bog'liqlik o'rtasidagi munosabat sifatida belgilaymiz. Shunday qilib ashyoviy texnik ta'minlashda ishtirokchilar va sheriklar o'rtasida yuzaga keluvchi xo'jalik aloqalari

sig'impliroq tarkibga ega bo'ladi; ularga tektologik tizimlarning umumiy xususiyatlari qo'llanadi, ular korxonalar orasidagi mahsulot aloqalarining maxsus shaklini belgilaydi, ularning saqlanishi faqatgina ishlab chiqarish vositalarining almashinuvi emas balki taqsimlanish munosabatlarini belgilaydi. Bunday logistik xo'jalik aloqalarning ma'nosi har ikkala subyekt tomonlar o'rtasidagi ular uchun foydalilik jihatidan turli xil qiymatlar bilan almashinuvi bilan belgilanadi, buning natijasida tomonlarning har biri o'zi uchun kerakli bo'lgan manfaatdorlikka ega bo'ladi.

V.I Dalning lug'atida bu atamaning quyidagicha ta'rifi berilgan: "ayriboshlash kelishuvi – oxirgi kelishuv, shart, kelishuv; rozilikli o'zaro majburiyatlar". Rus zodagoni uchun "qilmoq" so'zi ayriboshlashni tugatish sotish degan ma'noni anglatgan. Ayriboshlash kelishuvi Tijorat va logistik amaliyotning asosiy boshlanishi. Savdo sotiqlik nazariyasida ayriboshlash kelishuviga alohida e'tibor qaratilgan. Bu masalani batafsil ravishda faqatgina ta'limiy ahamiyatga ega bo'lmagan tarixiy tajribani inobatga olgan holda ko'rib chiqamiz. Ayriboshlash kelishuvining maqsadi bu ikki tomon o'rtasidagi qiymatlar almashinuvi. Ayriboshlash kelishuvini amalga oshirish uchun quyidagilar kerak:

1) ikkitadan kam bo'lmagan qiymatli ashyolar;

2) ayriboshlashning amalga oshirilishi bo'yicha shartlarning kelishib olinishi;

3) ayriboshlash vaqtining kelishilishi;

4) ayriboshlash joyining kelishib olinishi;

Ayriboshlash kelishuvi mulkdorning almashinuvini (mahsulotning sotib olinishida) taxmin qiladi, lekin narsaning vaqtincha to'lovli foydalanishga topshirilishini ham mulkdor o'zgarmagan holatda bildirishi mumkin (kreditga, ijaraga, mehnatga olish). Ayriboshlash kelishuvi bozorga oid va bozorga oid bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Qonun Tijorat deb "tirikchilik sifatida sotib olish", "savdo aylanmalar", "tijoratga oid bo'lgan majburiyatlar" haqida aytib o'tgan. Ko'rib turganimizdek biz kirishda oldinroq gapirib o'tgan savdo ishi rossiya tajribasida qonuniy ko'rinishga

ega bo'lib; uni tirikchilik yo'lida savdo qilish bilan bog'lashgan, ya'ni tadbirkorlikni ko'zda tutishgan.³⁵ Tijorat ayriboshlashlarning umumjamoaviylardan farqi ularning yuridik tabiatiga emas balki ular xizmat qiluvchi maqsadlarga asoslangan. Savdo sotiq, qarz, yollash, yuk o'z yuridik tuzilishiga ko'ra bir xil bu ularning Tijorat muomilada yoki yo'qligidan qat'iy nazar amalga oshadi. Savdo huquqiga bo'ysinuvchi ayriboshlashlar doirasi sudlarga bo'ysinuvchi ishlar doirasidan farqlangan. Shunday qilib biri savdo sotiq bilan tijorat yo'lida shug'ullanuvchi (savdogar) hamda tijoratga bog'liq bo'lmagan (masalan ishchi) faqatgina bir tomon sotuvchi uchun ayriboshlash Tijorat hisoblangan. Boshqa tomon uchun u fuqarolik amaliyoti hisoblangan. Bunday ayriboshlashning qaysi sudga bo'ysinishi jihatidan aniq javob yo'q edi. Ba'zi yuristlarning fikriga ko'ra ishchining murojatnomasi fuqarolik huquqi bo'yicha hamda savdogarniki esa Tijorat huquq tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Boshqalar esa "ayriboshlashni kamida bir tomon uchun Tijorat xususiyatga ega bo'lganda ham ayriboshlashni Tijorat deb topish mumkin deb hisoblashgan" va bu ishni "sud hukmiga bo'ysinishiga" yetarli deb hisoblagan. Savdo ayriboshlashlarining tuzilmasi o'z ichiga vositachilik va vositachilikga yordamni o'z ichiga olgan. O'z o'rnida qo'llash yo'nalishidan kelib chiqib, vositachilikda uch tur farqlangan:

- 1) mahsulotlar muomalasida;
- 2) moliyalar muomalasida;
- 3) mehnat muomalasida.

Sotish u Tijorat amaliyotni yakunlaydi, u Tijorat muomiladagi yakuniy xalqa hisoblanadi.³⁶

Yetkazib berish. Tijotriy logistika yetkazib berish, sotib olish jarayonidan oldin begonalashtirish bo'yicha ayriboshlash amalga oshirilishi bilan farqlanadi. Mahsulot sotib olish ko'zda tutilgani uchun ta'minlanadi; ta'minlashni amalga

³⁵ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидиқназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

³⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

oshirish kerak bo'lganligi uchun mahsulot sotib olinadi. Birja amaliyotlaridan Tijoratlarga faqatgina qayta sotish maqsadi yoki kursning foydali o'zgarishiga ishonib qimmatbaho qog'ozlarning sotib olinishi bilan bog'liq moliyaviy birjalardagi ayriboshlashlarni belgilashgan. "Banklar kredit berishda vositachi bo'lib: moliyaviy mablag'larni qarzga oladi va ularni kredit sifatida beradi. Shu bilan birga u qimmatli qog'ozlarni sotib oladi va sotadi hamda mablag' muomalasi bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni bajaradi. Ko'rsatilgan barcha amaliyotlarda vositachilik holatining yo'qligi ularning Tijorat xususiyatini yo'q qiladi: shuning uchun o'zaro yordamga asoslangan kredit muassasalari tijorat hisoblanmaydi". Mehnat muomilasidagi vositachilikga asoslanib, tijorat ayriboshlashga quyidagilar ham kiritilgan:

1) **Qurilish**—"agar inson ishchi kuchi hamda shu ishchi kuchiga ehtiyojmand tomon o'rtasida qurilish ishlarida vositachilik vazifasini olsa bunda uning faoliyati Tijorat deb belgilanishi lozim";

2) **Chop etish**—"o'z fikrini moddiylashtirishdan adabiy shaklga kirishi orqali foyda olmoqchi bo'lgan va bu moddiylashtirilgan fikrlarni sotib olishga tayyor bo'lgan tomonlar o'rtasida vositachilik qilish. Chop etuvchi qo'l yozmani kitob, broshura, gazeta va jurnallarning ko'p sonli adadlarida sotish maqsadida sotib oladi. Tijorat muomalada chop etuvchi kelishuvlar yordamida ishtirok etadi";

3) **Anterpreza** – "bu amaliyot chop etishdan faqatgina o'z maqsadi sifatida san'atni olishi bilan farqlanadi". Vositachilik, teatr, konsert, balet, sirkning tashkil etilishida aks etadi va yuridik jihatdan kirish chiptalarining sotilishi hamda artistlarning xususiy yollanish kelishuvlari bilan belgilanadi;

4) **Agentura**. Mehnatning mahsulot sifatidagi muomalasidagi vositachilik maxsus shaxsiy xizmatlar maqsadini o'zida namoyon etishi mumkin. bir tomonda uy yurituvchilar, enagalar, oshpazlar, xizmatkorlar, bo'lsa ikkinchi tomondan ularning xizmatlariga ehtiyojmadlar turadi.

Vositachilik yordami qonunchilik tomonidan quyidagilar qayd etilgan: yetkazib berish, kommissiya, yuk qilinishi, sug'urtalash.

Yetkazib berish – o'zining yetkazib berish vositalari yordamida haq evaziga boshqalarning maxsulotlarini yetkazib berish. O'z o'zidan vositachilik holatiga ega bo'lmagan yetkazib berish, tijorat faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgani uchun Tijorat xususiyatga ega bo'ladi. Barcha yetkazib berishlar ham tijorat ayriboshlash bo'lavermaydi, buning uchun u turli harakat vositalari yordamida tirikchilik ko'rinishida amalga oshirilgan bo'lishi lozim.

Vositachilik.

Vositachilar boshqa odamlarning istagi bilan ularning mablag'lariga o'z nomlaridan uchinchi shaxslar bilan ayriboshlash kelishuvlarini tuzishadi. Bu odatda sotib olish sotish va jo'natish kelishuvlari hisoblanadi. Vositachilik buyurtmalari alohida ish sifatida qabul qilinadi va bajariladi. Vositachining kelishuvlari oldi berdi shartnomalari bilan bog'liqlikka ega bo'lgandagina tijorat hisoblanadi

Sotish. Ba'zi.holatda savdogarning o'z omborida saqlash uchun joy yetmagan mahsulotlarni saqlab berish ehtiyoji yuzaga kelishi mumkin. buning uchun asosiy vazifasi mahsulotni saqlab berish vazifasiga ega bo'lgan o'ziga xos korxonalar va tijorat omborlar tashkil etiladi. tijoratga bunday xizmat turning ko'rsatilishi kelishuvi yuk kelishuvi deyiladi.

2.1. Yuklarni sug'urtalash

Sug'urtalash. Sotuvchilar to'lov evaziga kelishuv bo'yicha xavf yuzaga kelganda yo'qotishlarni qoplab berishni talab qilish huquqiga ega bo'ladilar. Tijoratga nisbatan amalga oshirilayotgan amaliyot sug'urtaga tijorat xususiyatni beradi.

Savdo kelishuvlarining asosiy ishtirokchilari savdogarlar hisoblanadi. Tijorat huquqdan kelib chiqib savdogar deb tirikchilik sifatida ishlab chiqarish kelishuvlarini o'zining nomidan amalga oshirgan shaxs hisoblangan. Tijorat bilan sug'ullanish shaxsning tirikchiligi bo'lishi lozim. Tirikchilik deganda doimiy shug'ullanish asnosida moddiy ashyolarning sotib olinishiga yo'naltirilgan harakatlar tushunilgan. Bu amaliyot moddiy foyda keltiruvchi cheklanmagan aktlar

soniga mo'ljallangan. O'z tarkibiga ko'ra farqlanuvchi bir qancha ayriboshlash kelishuvlarining turlarini ajratib o'tish mumkin³⁷:

1) Mahsulot mablag' kelishuvlari bunda mahsulot mablag'ga ayriboshlanadi;

2) barter kelishuvlar bunda bir mahsulot boshqasiga mablag' vositasiz almashtiriladi;

3) badalga oid ayriboshlash kelishuvlari bunda ikkala tomon bir biriga mahsulotlar ro'yxatlarini yuborishadi: biri tomon olishni istagan mahsulot, uning miqdori va narxlari ko'rsatilgan ro'yxat, boshqasi esa badal o'rnida taklif etluvchi mahsulotlar ro'yxati bilan. Oddiy ayriboshlash kelishuvida xaridor maxsulotni sotib olgandan keyin uning egasiga aylanib uning to'lagan mablag'iga esa sotuvchi egalik qiladi. Lizing yoki ijara xususiyatiga ega ayriboshlash kelishuvida kelishuvning xususiyati o'zgacha bo'lib, uzul kesil sotish bo'lmay, maxsulot xaridorning vaqtinchalik foydalanishiga o'tadi. Bunday kelishuv maxsulotning ijara haqqi bilan birgalikda yoki lizing shartnomasi to'lovi qaytarilishini ko'zda tutadi. Bu kelishuv o'z ichga ijaraga olinayotgan mahsulotning sotib olinishini ham olishi mumkin. Ijarachi ijaraga olinayotgan maxsulotni sotib olib uning mulkdoriga aylanishi mumkin.

Bunday kelishuvning asosiy tarkibi ashyoning vaqtinchalik ishlab chiqarish faoliyati uchun ishlatilishini ko'zda tutadi. Lizing yoki ijara ko'rinishidagi kelishuv kredit berish ko'rinishidagi kelishuv bilan bir xil. Boshqaga tegishli bo'lgan mablag'ning xo'jalik amaliyotida ifoydalanish imkoniyatini beruvchi kredit, ijara va lizingning keng ko'lqmda foydalanilishi xo'jalik aloqalarining asosiy ishtirokchisi sifatida mulkning egasi emas undan vaqtincha foydallanayotgan shaxsni belgilaydi³⁸. Kreditning asosida uch majburiy shart yotadi: a) "oluvchining olingan mablag'ni qaytarishga xohishi va imkoniyati borligiga ishonch hosil qilish";

³⁷ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

³⁸ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

b) qarz oluvchiga berilgan miqdorning ishlab chiqarishga jalb etilishi va shu orqali foyda keltirishi taxmini va shu bilan birga qarzning qaytarilish ehtimoli oshadi”;

v) “davlat qonunlari har bir insonning mulk huquqini qat’iy himoya qiladi va bunda beruvchining huquqlari qat’iy himoya qilinadi va oluvchi uchun umumiy kredit yengillroq bo’lib, iloji boricha kamroq chiqim talab etadi”. Aytib o’tilganlarning barini inobatga olgan holda kredit beruvchilar rioya qiluvchi kredit qoidalari yuzaga keldi: “kredit oluvchining shaxsiga nisbatan qat’iy ehtiyotkorlik”; “agar garov bo’lsa uning qiymatini baholash va yoki kredit oluvchi haqidagi fikrlarga quloq tutish”; “kredit berishda qarzning haqiqiylikini tasdiqlashi mumkin bo’lgan yozma majburiyatni kredit oluvchidan olishi lozim”; “huquqi qonun tomonidan tasdiqlanmaydigan yoki o’z mulkiga ega bo’lmagan insonlarga kredit bermaslik”. Kredit – qarzga olinuvchi sarmoya, uni foiz bilan qaytarishga to’g’ri keladi; u qarzdorning vaqtinchalik foydalanishida bo’lib turgan boshqa odamning mulki.

Tadbirkorlar imkoniyatlari yetadigan ularni mablag’siz qoldirmaydigan kreditga ehtiyoj sezishadi. Ushbu jarayonlar xo’jalik aloqalarining saqlanishi hamda korxonalar vositalarining muomalasi va ularning amalga oshirilishi bilan bog’liq chiqimlar qiymatida ko’rinadi.

Bunday holatlarning tog’ri hisobga olinishi logistikani bir butun sifatida tushunib yetishda xo’jalik aloqalarini rejalashtirishni shakllantirishda o’ta muhim o’rin tutadi. Bu jarayon 2008 yilda jaxon moliyaviy inqirozi boshlanishida yaqqol ko’rindi. Respublikamizda banklarga davlat tomonidan yordam ko’rsatildi. Shunga qaramasdan ular shunday baland kredit stavkasini o’rnatishdiki bu tadbirkorlar uchun imkoniyatsiz bo’lib qoldi. Korxonalarining logistika xo’jalik aloqalarining rivojlanishiga shu bilan birga bir qator tashqi omillar ham ta’sir qiladi. Masalan, ommaviy ishlab chiqarishning miqdorlari, ishlab chiqarish xususiyatlari, korxonaning mutaxassisligi va vositalari, mahsulot ishlab chiqarilishi va iste’mol darajasi, uning sifat xususiyatlari. Shunday qilib mehnatning jamoaviy bo’linishining chuqurlashgani sari, korxonalar orasidagi xo’jalik aloqalari

murakkablashadi, texnologik qaramlik oshadi, yetkazib beruvchilar o'rtasida raqobat ham oshadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning assortimentining har qanday kengayishi sotib olinuvchi ashyolarning miqdorini kengayishini bildiradi. Yo'nalish xususiyatlari mahsulot iste'molining miqdori va nomenklaturasini belgilab beradi. Bu esa ombor xo'jaliginig sig'imi, ishlab chiqarish turi (ommaviy, seriyali yoki individual), va ishlab chiqarish jarayonining o'ziga ham ta'sir ko'rsatadi. Iste'molchiga yetkazib berilayotgan mahsulot assortimenti va sifatining muomalaning eng kam chiqimlarida mavjud ehtiyojlariga mos kelishi.

Ham ishlab chiqarish ham muomalada zahiralarning miqdori va tuzilmasini optimallasuvi;

Yetkazib beruvchidan iste'molchiga mahsulot yetkazib berilishining uzluksizligi va o'z vaqtidaligi. Ayriboshlashning o'zaro foydalilik xususiyati;

Xo'jalik aloqalari tomonlari orasidagi xujjatlar muomalasi va kelishuvlar munosabatlari tizimining ratsionallasuv darajasi. Shunday qilib qog'oz xujjatlar muomalasining kamaytirilishi xo'jalik aloqalarini shakllantirishda ularning elektron qayta ishlanishi hisobiga amalga oshiriladi. Bu uchun standart shakl ma'lumotlari va telekommunikatsiyalar xo'jalik aloqalarini qo'llab quvatlash ma'lumotli kompyuter tizimlarini qo'llashadi "EDI – electronic data interchange" (elektron ma'lumotlar almashinuvi). Uning foydalanilishi xujjatlar muomalasi sxemasini tuzish texnologiyalarini osonlashtiradi, ularning sifatining yaxshilashishiga olib keladi, ma'lumotlar almashinuvining ishonchli va o'z vaqtida bo'lishini belgilaydi.

Logistik xo'jalik aloqalarini shakllantirish jarayonini yaxshiroq tushunish uchun ularni bir qancha belgilariga ko'ra guruhlab chiqish lozim. Xo'jalik aloqalari odatda quyidagicha guruhlanadi: tarmoq tuzilmasi bo'yicha (tarmoq ichi va tarmoqlararo); joylashuvli belgisiga qarab (tuman ichi, tumanlararo va xalqaro); ulardagi vositachilarning ishtirokiga qarab (bevosita bilvosita); ta'minlash shaklga

ko'ra (ombor ta'minoti va yetkazib berish ta'minoti); davomiyligiga ko'ra (qisqa muddatli, uzoq muddatli).³⁹

Birinchi ikkita belgi tarmoq va joylashuvlarning logistik xo'jalik aloqalar bilan qoplanishi darajasini ko'rsatadi. Xo'jalik aloqalarining ularda vositachi tuzilmalarning ishtiroki darajasiga qarab guruhlanishi ko'p jihatdan mahsulot yetkazib berish maqsadlarining shakllanishi bilan belgilanadi, u mahsulot muomalasi jarayoni bilan bog'liq bo'lgan mahsulot taqsimlanishi kanalining tuzilmasi va chiqimlarga ta'sir ko'rsatadi. Bunda turli ko'rinishlar bo'lishi mumkin: to'g'ridan to'g'ri aloqalar (yetkazib beruvchi-iste'molchi); bilvosita aloqalar, bunda vositachining yetkazib berish va hisob kitoblarda ishtiroki taxmin qilinadi.

Xo'jalik aloqalarining tashkil etilishi, ayriboshlash bo'yicha sheriklarning tanlanishi, mahsulot miqdori va sifati bo'yicha va uning narxi bo'yicha kelishuvlar bir jildda bo'lganligi sababli tovar muomalasining tanlangan turi muhim o'ringa ega bo'ladi: u tranzit ko'rinishga ega bo'lishi mumkin bunda mahsulot ta'minotchidan tog'ridan to'g'ri iste'molchiga yetkazilib beriladi va ombor xususiyatga ega bo'lishi mumkin bunda mahsulot iste'molchiga tog'ridan to'g'ri emas balki ombordan yetkaziladi. Bu xolatda xo'jalik aloqalari savdoning turli shakllari ko'rinishida amalga oshiriladi (ulgurji, chakana va bosh.).

Yuklarni sug'urtalash sug'urta operatsiyalarining eng keng tarqalgan turlaridan biri hisoblanadi. Sug'urtalovchilar har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bo'lib, ular jo'natuvchi yoki qabul qiluvchi hisoblanadi. Aynan tomonlar o'rtasida ularning huquqiy va iqtisodiy munosabatlarga, mahsulot etkazib berish shartlariga qarab tovarlar, xaridor yoki sotuvchi, sug'urta shartnomasiga kiradi. Shunday qilib, xalqaro savdoda CIF sharoitida dengiz orqali mahsulotni etkazib berish sotuvchiga sug'urta shartnomasini tuzish majburiyatini yuklaydi. Temir yo'l transportida shunga o'xshash talablar «aniq maqsadli stantsiya» (chegaradagi temir yo'l stantsiyasiga

³⁹ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Еتكazиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

, Dengiz transportida FOB, va) shartlariga muvofiq belgilanadi⁴⁰.

Boshqa operatsiyalar (CAF, FAS temir yo'li bilan olib ketish stantsiyani va boshqalar) sotuvchini sug'urta xarajatlarini qoplaydi. Binobarin, xaridor xarid qilingan mahsulotni sug'urtalashda iqtisodiy jihatdan manfaatdor. Ko'rinishidan, savdo-sotiq bitimlarining bunday turi MDHni davlatlar bilan imzolanadi.

Xalqaro amaliyotda va bizning ichki bozorda ishlatiladigan tovarlar uchun sug'urta shartlari ham umumiy xususiyatlarga, ham ma'lum farqlarga ega. Sug'urta tashkilotlari tomonidan qo'llaniladigan qoidalar quyidagi shartlarda yuklarni sug'urtalash imkoniyatini beradi:

1 - "barcha xavflar uchun javobgarlik bilan"

2 - "zarar uchun javobgarliksiz".

Ushbu universal javobgarlikdan istisno: harbiy harakatlar (harbiy harakatlar) va ularning oqibatlarini natijasida kelib chiqadigan qondirilmaydigan zararlar; odamlarning xavotirlari va ish tashlashlari; musodara qilish, ta'mirlash, yuk yoki transport vositasini olib qo'yish, ularni noqonuniy olib qo'yish; atom portlashning bevosita ta'sirlari, atom energiyasidan har qanday foydalanish va parchalanadigan materiallarni ishlatish bilan bog'liq radioaktiv ifloslanish; sug'urta qildiruvchining yoki uning vakilining noqonuniy harakati yoki beparvoligi, shuningdek ulardan biron-birining tovarni tashish, jo'natish va saqlash qoidalarini buzganligi; tovarlarni o'rash (muhrlash) uchun zarur bo'lgan talablarga rioya qilmaslik, zarar etkazilgan holatlarga jo'natish, shuningdek tovarlarni qisqa muddatga etkazish; yong'in yoki portlash tufayli sug'urta tashkilotining (yoki uning vakili) roziligi bilan, lekin sug'urta kompaniyasi yonuvchi va portlovchi moddalar; tashqi mahsulotning yaxlitligi bo'yicha yuklarning etishmasligi; hayvonlar, kemiruvchilar va hasharotlar tomonidan yuk tashish; harorat, sintetik havo yoki yukning maxsus va tabiiy xususiyatlari, shu jumladan qisqarishi. Bilvosita yo'qotishlarning hammasi kompensatsiya qilinmaydi.

⁴⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Tomonlarning kelishuvi bilan yuklar sug'urtalanishi va boshqa tavakkallarga, shu jumladan qo'shimcha xavflarga ham ega bo'lishi mumkin⁴¹.

Sug'urta shartnomasi tovar jo'natish joyda tuzilgan va kelib tushgan joy bo'lishi mumkin. Shartnoma tuzish uchun ariza berishda quyidagi ma'lumotlarni ko'rsatish kerak:

- tovarning aniq nomi, qadoqlash turi, o'rini va og'irligi;
- konteyner va boshqa yuk tashish hujjatlarining raqamlari va sanalari;
- transport turi (dengiz tashish uchun - nomi, qurilgan yil va kemaning tonaji);
- konsignatsiya usuli;
- yuklarni jo'natish, tashish va qabul qilish punktlari;
- yuborilgan sana;
- yuk narxi (sug'urta summasi);
- sug'urta majburiyatlarining turi (sug'urta shartlari).

Sug'urta to'lovlari stavkalari transport turlari va sug'urta majburiyatlarining turlari bo'yicha farqlanadi. Sug'urta hodisasi yuz berganda tomonlarning o'zaro munosabatlari quyidagi talablar bilan belgilanadi. Sug'urta hodisasi haqida 24 soat ichida ma'lum bo'lganidek, sug'urta kompaniyasini xabardor qilish kerak. Tegishli hujjatlarni olgandan keyin uch kundan kechiktirmasdan, sug'urta harakatlarini tuzish va zararni aniqlashni davom ettirish kerak.

Nazorat uchun savollar:

1. Yuklarni sug'urtalash qanday amalga oshiriladi?
2. Tovarning aniq nomi, qadoqlash turi, o'rini va og'irligini tuchuntirib bering.
3. Konteyner va boshqa yuk tashish hujjatlarining raqamlari va sanalarini aytib bering.
4. Transport turi (dengiz tashish uchun - nomi, qurilgan yil va kemaning tonaji qanday?

⁴¹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

5. Konsignatsiya usuli nima.
6. Yuklarni jo'natish, tashish va qabul qilish punktlarini sanab o'tihg.
7. Yuborilgan sana:yuk narxi (sug'urta summasi) qanday hisoblanadi.
8. Sug'urta majburiyatlarining turi (sug'urta shartlari) sanab o'tihg.

3-BOB. Servis logistikasi tushunchasi uning mohiyati va maqsadi

3.1. Iqtisodiy logistikada tijorat va servis tushunchasi

Xizmat ko'rsatish, ya'ni ehtiyojlarni qondirish bo'yicha ishlar yig'indisiga servis deyiladi. Logistik servis, taqsimot jarayoni bilan uzluksiz bog'liq va tovarlarni iste'molchigacha etkazib berish jarayonida ko'rsatiladigan xizmatlar kompleksini tashkil etadi. Logistik servisning ob'ekti bo'lib ishlab chiqaruvchi va noishlab chiqaruvchi korxonalar, aholi hisoblanadi. Logistik servis etkazib beruvchi tomonidan yoki sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan ekspeditor firmalar orqali amalga oshiriladi. Logistik servis sohasida amalga oshiriladigan hamma ishlarni uch guruhga ajratish mumkin:

sotuvdan oldingi, ya'ni logistik xizmat ko'rsatish tizimini shakllantirish va xizmat ko'rsatish sohasida korxonaning siyosatini aniqlash bo'yicha ishlar;

tovarlarni sotish jarayonida amalga oshiriladigan logistik xizmatlar, masalan, yuklarning o'tishi haqida ma'lumotlar berish; assortimentni tanlash, qadoqlash; yuk birliklarini shakllantirish va hokazo.

Sotuvdan keyingi logistik servis o'zining tarkibiga kafolatlar bo'yicha xizmat ko'rsatishni, iste'molchilar talabini ko'rib chiqish bo'yicha majburiyatlarni va hokazolarni oladi. Logistik servis tizimi. Logistik servis tizimining shakllanishi. Logistik xizmat darajasi. Logistik xizmat ko'rsatishning sifat mezonlari. Sotuvdan keyingi logistik servis.

Logistik servis tizimining shakllanishi. Xizmat ko'rsatish sohasida korxonaning siyosatini aniqlash logistik servis tizimining shakllanishi bilan bog'liq va o'zaro bog'liq ishlar kompleksini olib borilishini nazarda tutadi. Logistik xizmatlar tizimini shakllantirish bo'yicha amallar quyidagi ketma – ketlikda bajariladi:

Iste'mol bozorini segmentlarga ajratish, ya'ni uni aniq iste'molchilar guruhiga bo'lish, bu guruhlarining har biriga, iste'mol xususiyatlariga qarab

ma'lum xizmatlar talab etilishi mumkin⁴². Iste'molchilar uchun eng muhim bo'lgan xizmatlarni aniqlash.

Aniqlangan xizmatlarni saralash, iste'molchilar uchun eng muhim bo'lgan xizmatlarga e'tiborni kuchaytirish. Bozorning alohida segmentlari kelishuvida xizmatlar standartlarini aniqlash. Ko'rsatilayotgan xizmatni baholash, servis darajasi va ko'rsatilayotgan xizmatlar narxi o'rtasida o'zaro bog'liqlikni o'rnatish, kompaniyaning raqobatbardoshligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan servis darajasini aniqlash.

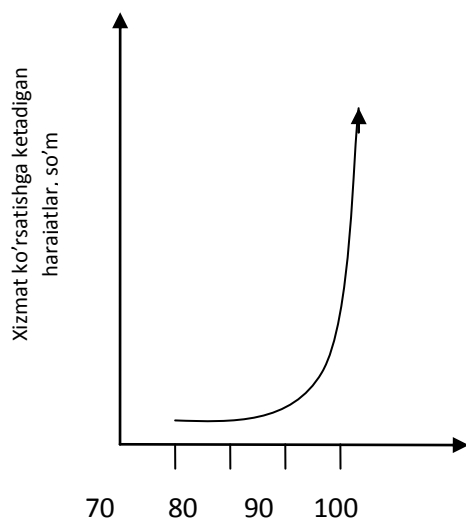
Iste'molchilar ehtiyojlariga xizmatlarning mos kelishini ta'minlash uchun ular bilan aloqalar o'rnatish. Bunda iste'mol bozorining segmentlarga ajratilishi geografik omil bo'yicha, ko'rsatilayotgan xizmatlar xususiyatlari bo'yicha yoki boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Iste'molchilar uchun muhim xizmatlarni aniqlash, ularni solishtirish va logistik xizmat standartlarini aniqlash iste'molchilar o'rtasida so'rovlar o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Logistik xizmat darajasi. Logistik xizmatlarni etkazib berish jarayonida ko'rsatiladigan xizmatlarni bajarishga ketadigan vaqtni, xuddi shu etkazib berish jarayonida ko'rsatilishi mumkin bo'lgan xizmatlarning umumiy kompleksiga ketadigan vaqt bilan taqqoslash yo'li bilan ham baholash mumkin.

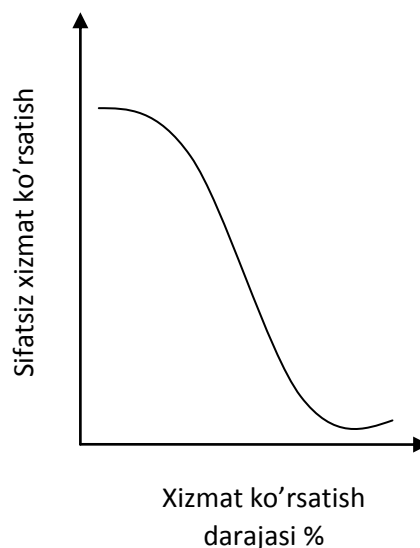
Logistik xizmat ko'rsatish darajasini baholash uchun xizmatlarning eng muhim turlari tanlanadi, ularni ko'rsatish katta xarajatlarni talab etadi, ko'rsatmaslik esa – katta yo'qotishlarga olib keladi.

70% va undan yuqori bo'lgan servis xizmat ko'rsatish xarajatlari xizmat ko'rsatish darajasiga bog'liq holda eksponentsial o'sib boradi va 90 % ga etganda logistik servis hajmini oshirish samarasiz bo'lib qoladi. SHu bilan birga xizmat ko'rsatish darajasini pasaytirish servis sifatining yomonlashuvi natijasidagi yo'qotishlarga olib keladi (12–chizma).

⁴² И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

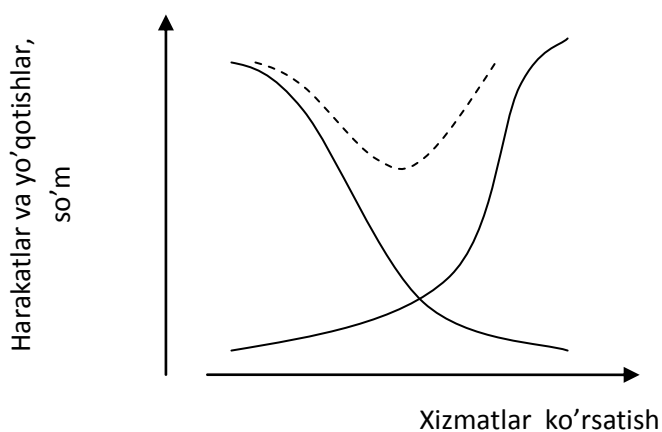

5-rasm. Xizmat ko'rsatish harajatlarning xizmat ko'rsatish darajasiga bog'liqligi

6-rasm. Xizmat ko'rsatishning yomonlashuvi natijasidagi yo'qotishlarning, xizmat ko'rsatish

Logistik xizmatning maqsadi xizmat ko'rsatish darajasining optimal miqdorini qidirishdan iborat. Grafik tarzda servis darajasining optimal miqdorini xizmat darajasi o'zgarganda xarajatlar va yo'qotishlarning o'zgarishini aks ettiruvchi F summa chizig'ini qurish orqali aniqlash mumkin.

7-rasm. Xizmat ko'rsatish darajasining miqdoriga xarajatlar va yo'qotishlarning bog'liqligi.⁴³

⁴³ Сток Дж. Р., Ламберт Д.М. Стратегическое управление логистикой: Пер. с 4-го англ. изд. – М.: ИНФРА. М, 2005, XXXI, 797 с.

Logistik xizmat ko'rsatishning sifat mezonlari. Logistik xizmat ko'rsatish sifatini baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalaniladi:

- etkazib berishning egiluvchanligi;
- buyurtma bajarilish davomiyligi;

Etkazib berishning egiluvchanligi buyurtma bajarilishining kelishilgan muddati buzilmagan holda, mijozni etkazib berishning birlamchi shartlarini o'zgartirish haqidagi hohishlar qondirilish darajasini xarakterlaydi. Bunga buyurtmani o'tkazish shakli yoki usulini o'zgartirish va boshqalar kiradi.

Etkazib berishning ishonchliligi etkazib beruvchining shartnomada ko'rsatilgan buyurtma bajarilish muddatlariga rioya qilish imkoniyatlarini aniqlaydi. Etkazib berishning ishonchliligiga ta'sir etuvchi muhim omil bo'lib shartnomada ko'rsatilgan majburiyat (kafolat)larning mavjudligi hisoblanadi, bu majburiyatlarga asosan etkazib beruvchi buyurtma bajarilish muddatlari buzilganligi uchun javobgar bo'ladi.

Buyurtma bajarilish davomiyligi buyurtma olinish vaqtidan tovarlar partiyasini iste'molchiga etkazib berishgacha bo'lgan kalendar davrini xarakterlaydi. Buyurtma bajarilish davomiyligi o'zining tarkibiga quyidagilarni oladi: buyurtmani hujjatlashtirish, ishlab chiqarish, qadoqlash, tushirish va iste'molchiga etkazib berish.⁴⁴ Sotuvdan keyingi logistik servis.⁴⁵ Tovarlar ekspluatatsiyasining butun muddati davomida texnik xizmat ko'rsatish, iste'molchilarni o'qitish va axborot bilan ta'minlash bo'yicha xizmatlar kompleksini tashkil etadi. Sotuvdan keyingi davr ichida logistik xizmat ko'rsatish quyidagi asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi:⁴⁶

tovar sotilgandan keyin xaridorga ko'rsatiladigan xizmatlarni aniqlash;
etkazib berish shartlarini kelishish jarayonida sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish ketma-ketligini o'rnatish;

⁴⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Вojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

⁴⁵ Сток Дж. Р., Ламберт Д.М. Стратегическое управление логистикой: Пер. с 4-го англ. изд. – М.: ИНФРА. М, 2005, XXXI, 797 с.

⁴⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

zarur bo'lgan texnik hujjatlarni tayyorlash va chiqarish tovar iste'molchilarini o'qitish;

ehtiyot qismlar hamda etkazib berilayotgan tovarlar ustidan nazoratni amalga oshirish imkonini beruvchi jixozlar va tekshiruv uskunalari bilan ta'minlash;

logistik xizmat ko'rsatish jarayonini, uni to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirish yo'li bilan yoki subpudratchilar, distribyutorlar (tarqatuvchilar), mijozlar tomonidan olib orilayotgan xizmat ko'rsatish sifati ustidan nazorat o'rnatish orqali boshqarish;

ehtiyot qismlarini saqlash va sozlash ishlarini olib borish uchun joy va infratuzilmani aniqlash va tayyorlash;

ehtiyot qismlar harakati jarayonida qadoqlash va vaqtinchalik omborga joylashtirish, yuklash -tushirish ishlari, transport vositalari hamda xizmat ko'rsatish personalining harakatini boshqarish.

3.2. Servis logistikasida omborlarning roli

Omborlar logistik tizimning muxim elementlaridan biri hisoblanadi, chunki moddiy oqim harakatining barcha bosqichlaridan zahiralarning saqlab turish uchun inshootlarning ob'ektiv zarurligi mavjud. *Omborlar* - bu kelib tushayotgan yuklarni qabul qilish, joylashtirish, saqlash va ularni bevosita iste'molga tayyorlash va iste'molchiga ortib junatishga mo'ljallangan binolar, inshootlar, uskunalar va turli xil kurilmalar majmuidir. *Omborlarning asosiy vazifalari quydgilar:*

- * moddiy zahiralarni vaqtincha joylashtirish va saqlash;
- * moddiy oqimlarni tubdan o'zgartirish;
- * xizmat kursatish tizimida logistik servisni ta'minlash.

Omborlarni logistik vazifalari operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida bajariladi, ularga quydgilar kiradi:

- * omborga yuklar olib kelgan transportni jo'natish;
- * kelib tushgan yuklarni q'abul qilish;

- * saqlash joyida materiallarni tanlab olish;
- * materiallarni bevosita iste`molga tayyorlash;
- * materiallarni butlash va idishlarga joylashtirish;
- * yuklarni omborxonada ichidagi harakati;
- * omborxonada ichidagi harakat.

Omborlarni samarali ishlashi ko'proq darajada ularning texnik ta'minlanishi, omborga joylashtirishning eng qulay texnologiyasi va ularni boshqarishni avtomatlashtirishga bog`lik. Makro va mikro darajadagi logistik tizimni yaratish uchun avvalo ularning texnik ta'minlanishi talab etiladi. Logistik tizimni texnik ta'minlanish deb logistik jarayonlarni bajarilishini (yuk va axborot oqimlarini qayta ishlashni) ta'minlovchi texnik vositalari majmuasini tushunish kerak.

Logistik tizimni aniq faoliyat kursatishini ta'minlash uchun ishlab chikarish, transport, moddiy-texnik soxalariga tegishli barcha texnik vositalardan foydalaniladi. Ammo logistik tizimlar doirasida, avvalo, taksimot va sotish jarayonlarini xamda omborxonada va ortish-tushirish operatsiyalarini avtomatlashtirish vositalari moddiy va axborot oqimlarini boshqarish uchun uziga xos ko`rinishda bo`ladi. Makrologistik tizimning texnik ta'minoti quydagi vazifaviy elementlarni o`z ichiga olishi kerak: transport omborxonalar majmuasi bilan ishlab chikarish, korxonada ta'minoti va sotishga xizmat ko`rsatuvchi magistral transport, bozor va omborxonada tizimlari bilan iste`molchi.

Texnika ta'minot modul tamoyil buyicha kurilishi kerak, ya'ni xar bir vazifaviy elementga modul yaratilishi kerak. Keyin xuddi shunday agregatlashgan modullardan umuman butun tizim ko`riladi. Hozirgi vaqtda faqat logistik tizim texnik ta'minotining ayrim bo`laklari yaratilmoqda. Ularga, xususan, sanoat korxonalarida va moddiy texnika ta'minoti sohasidagi epchil texnologiya bilan transport omborxonada majmuasini avtomatlashtirish (TOMA) ni kiritish mumkin.

YUkori darajali tizim sifatida TOMAni kurishda elementlarni yuqorida turuvchi va pastda turuvchi tizimlar bilan aloqasini uzish mumkin emas. SHu sababli boshqarish jarayonini ishlab chiqishda barcha elementlarning o`zaro

hamkorligini hisobga olgan holda, boshqarish shaklini aniq ajratish zarur, bundan tashqari logistik tizim texnik ta'minoti tarkibi muvozanatlashtirilgan va muvofiqlashtirilgan bo'lishi kerak. Masalan, texnik ta'minot tarkibini qurishda yuk vositalarining qayta ishlash qobiliyati, transport taqsimot tizimi, hisoblash texnikasi vositalari va aloqa kanallarining o'tkazish qobiliyati – quvvatlarini muvozanatlashtirish zarur.

Tarkiblashtirishning asosiy maqsad - vazifaviy tamoyillarga muvofiq texnik ta'minot elementlarini turkumlash va guruxlarga ajratish bo'ladi. Misol uchun, hozirgi vaqtda mavjud turkumlash bo'yicha omborlarni texnologik ta'minlanishning barcha vositalari turtga sinfga ajratiladi.⁴⁷

- * omborxonalar uskunalar;
- * ko'tarish transport uskunalar;
- * yordamchi uskunalar;
- * idishlar.

Omborlarda tovarlarga xizmat ko'rsatishda texnika va texnologiyalar. Ishlab chiqarish vositalari ulgurji savdosi buyicha tijorat vositachilik korxonalarining texnologik ta'minlanish vositalarini turkumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida uskunalar har bir turi uchun yuk ko'tarish qobiliyati, kattalik o'lchamlari va o'ziga xos tasniflari tushuniladi.

Omborxonalar uskunalarini, javonlar, sochiladigan va suyuq yuklarni saqlash vositalari, o'lchovchi va dozalariga ajratuvchi uskunalar, mahsulotlar saqlanishini ta'minlovchi tizimlar boshqarishni avtomatlashtirish vositalarini oladi. Omborxonalar agregat-transport majmualari kompleks mexanizatsiyalashtirilgan va avtomatlashtirilgan turlarga bo'linadi. Kompleks – mexanizatsiyalashtirilgan tartibda yukni qayta ishlash uchun mashinalar va uskunalar majmui bilan javon

⁴⁷ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

moduli, yukni uzatish uchun omborxonalar terminali kiradi.⁴⁸ *Avtomatlashtirilgan omborxonalar* agregat-transport majmuasiga quydgilar kiradi:

- * ko'tarish transport vositalari majmuasi va avtomatlashtirilgan boshqaruvning joylashtirilgan tizimi bilan avtomatlashtirilgan javon;

- * avtomatlashtirilgan tarzda faoliyat kursatuvchi ko'tarish transport uskunalari majmuasi bilan avtomatlashtirilgan javon moduli.

Avtomatik omborxonalar agregat-transport majmualariga quydgilar kiradi:

- * ortish-tushirish va transport vositalari bilan avtomatik boshqaruvchi omborxonalar majmualari;

- * avtomatik boshqariluvchi omborxonalar majmualari, omborlar avtomatlar.

Eng ko'p foydalanuvchi omborxonalar uskunalari kiruvchi asosiy javonlar:

- * bir joyda turuvchi;

- * aylanuvchi;

- * elevatorli;

- * konteynerli;

- * harakatlanuvchi;

- * gravitatsion.

Omborxonalar uskunalari kiruvchi, sochiluvchi, suyuq va boshqa yuklarni saqlash vositalari quydgilarga bo'linadi:

- * yassi va qutqichalardan iborat bo'lgan bunkerlar;

- * er usti idishlari;

- * er osti idishlari;

Omborlarning o'lchovi va dozalarga ajratuvchi uskunalalar logistik tizimda texnik ta'minotning alohida guruxini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda tarozilar quydgilarga bulinadi:

- * platformalar uchun;

- * avtomabillar uchun;

⁴⁸ Сток Дж. Р., Ламберт Д.М. Стратегическое управление логистикой: Пер. с 4-го англ. изд. – М.: ИНФРА. М, 2005, XXXI, 797 с.

- * vagonlar uchun;
- * yuk kranlari uchun;
- * konveyerlar uchun.

Barcha ko'tarish transport vositalari vazifalarni bajarishlariga muvofiq besh guruxga bo'linishi mumkin:

- * yuk kranlari;
- * ko'targichlar;
- * transport vositalari;
- * yukni ushlab turuvchi moslamalar;
- * transmanimablag'yatorlar.

Bundan tashqari, pol ustidagi transmanimablag'yatorlar guruxiga quydgilar kiradi:

- * portlashda himoyalangan elektr ortkichlar;
- * oddiy qilib bajarilgan elektr ortkichlar;
- * elektr shtabellar.

Transport vositalari o'z ichiga transport-taqsimot vosita pol ustidagi vositalarni oladi. Transport - taqsimot vositalariga konteyerlar va taqsimot moslamalari kiradi. Kontizim belgilarga muvofiq konveyerlar quydgilarga ajraladilar: burama, lentasimon, echkisimon, osma, mahkamlangan, gildirakchali, egiluvchnlik. YUkni ushlab turuvchi moslamalar ko'tarish transport vositalarining alohida turi sifatida ularning vazifasi va turiga muvofiq quydgilarni o'z ichiga oladi:⁴⁹

- donali yuklarni ko'tarish uchun; sochiladigan yuklar uchun; uzun metall prokati uchun; konteynerlar uchun;
- qurilish yogoch yuklari uchun; ko'p navli mahsulotlar uchun.

⁴⁹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Mavjud turkumlashga muvofiq logistik tizim texnik ta'minlanishini vositalarning ko'p sonli guruxlar yordamchi, ko'pincha omborxon va ko'tarish transport uskunalari yuqori darajada faoliyat ko'rsatadigan uskunalardan tashkil bo'ladi. Yordamchi uskunalar omborlarni texnologik jihozlanishining quydgi vositalari kiradi:

- * yuklarni oraliq qayta ishlash uskunalari;
- * qoplarga joylashtirish uskunalari;
- * idishlarga joylashtirish vositalari;
- * suyuq kimyoviy mahsulotlarni qayta ishlash uchun uskunalar;
- * jihozlar.

Omborlarning texnologik jihozlarning boshqa vositalariga quyidagilar kiradi:

- * qoplarga (idishlarga) joylashtirish vositalari;
- * omborxon idishlari;
- * konteynerlar.

Servis logistikasida omborlar va ularning vazifalari. Sanoat korxonalar doirasida makro va mikrologistik tizimlar doirasida mahsulotlarni «aniq muddatda» printsipli asosida taqsimlash va sotish mahsulotlarni idishlarga joylashtirish bo'yicha aniq tashkil kilishni va samarali hal kilishni talab qiladi. Mahsulotlarni idishlarga joylashtirish transport omborxon tizimida muhim qismlardan biri bo'ladi, chunki idishlar sifati nafaqat yuklarni saqlaydi va balki atrof muxitning ifloslanishning oldini oladi. Germaniyada 55405-sonli sanoat standartiga muvofiq idishlarga joylashtirish jarayoni quydgi uchta o'zaro bogliq vazifaviy tushunchalarning birligi sifatida qaraladi.

- * idishlarga joylashtirilishi kerak bo'lgan yuklar;
- * yuk birligi;
- * yuk birligini ortish.

Idishlar ishlab chikaruvchi vositalar va materiallarning rivojlanishi materialshunoslik va iqtisodiy hisob-kitoblarning zamonaviy yutuqlariga asoslangan. Keyingi paytlarda idish yasovchi materiallarni tanlashga iqtisodiy talablar katta ta'sir ko'rsatmoqda. Germaniya va Evropa mamlakatlardagi idishli va donali yuklarni tashish va qayta ishlash jarayonining tahlili yuk birligini idishga joylashtirish va shakllantirish masalalariga, umuman logistik jarayonning xuddi eng muhim tashkiliy qismi sifatida tizimni integratsion yondoshish zarurligini kursatadi.⁵⁰

Logistik tizimda omborga joylashtirishning eng qulay texnologiyasini tanlash. Logistik tizimlarda omborga joylashtirishning eng qulay texnologiyasini tanlash alohida faollikni talab etadi, chunki omborga joylashtirish bo'yicha masalalarni hal qilishda bir-birlari bilan judayam jipslashib ketgan va dinamik boglangan ko'pgina turli xil omillarni taqqoslash muomilasi vujudga keladi. SHu sababli omborga joylashtirish texnologiyasini tanlash etarli darajada murakkab hisoblash texnikasini qo'llash zaruriyatini hisobga olish bilan tizimiy va majmuaviy yondoshishni talab etuvchi bo'lib ko'rinadi.⁵¹ SHuning uchun ushbu vazifani hal qilishning birinchi bosqichidayoq ilgari texnik omillar asosida qabul qilinishi mumkin bo'lmagan omborga joylashtirish texnologiyasi variantlaridan voz kechish maqsadga muvofiqdir. Keyingi bosqichda ushbu tizim uchun ko'llanishi mumkin bo'lgan, ammo alohida shartlarni yoki talablari cheklash xarakteriga ega (valyuta jamgarmasi etishmaganligda import buyicha xarid qilinadigan texnik vositalar) variantlardan voz kechish yo'li berilgan qarorlar doirasini ancha qisqartiradi. Qolgan texnik iqtisodiy o'lchamlardan eng qulayi tanlab olinadi.⁵²

Omborga joylashtirish eng qulay texnologiyasining mezonlari barcha variantlar bo'yicha taqqoslanadigan o'lchamlarga asoslanadi.

⁵⁰ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

⁵¹ Афанасенко И. Д. Борисова В. В. Логистика Снабжения: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2010.- 336 с.

⁵² И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Ularga quydgilar kiradi:

- * omborxonona inshootining asosiy o`lchamlari;
- * mexanizatsiyaga ehtiyoj;
- * qo`shimcha yordamchi vositalar va uskunalarga ehtiyoj;
- * ish kuchiga ehtiyoj va qo`shimcha mehnat resurslarini jalb qilish.

Alohida tovar guruxlari ichida quydgi shartlarga rioya qilgan holda guruxchalar bo`yicha tartibga keltirishni o`tkazish zarur:

1. Bir xil ulchamlar va konstruktsiyaga ega joylashtiriladigan birliklarni alohida omborxonona bo`limlariga joylashtirish kerak.

2. Omborxonona bo`limi uzunligi doirasida joylashtiriladigan birliklar tarkibiy qismlarining qat`iy belgilangan miqdori o`rnatiladi.

3. Agar tovarlar bevosita bir-birlari ustiga joylashtiriladigan bo`lsa, ularning miqdori oldindan aniqlanishi va belgilangan miqdordan oshib ketmasligi kerak. Sarmoyalar kiritishda xarajatlar omborga joylashtirish texnologiyalarini taqqoslashda baholash ko`rsatkichlari sifatida bo`lishi mumkin:

- * uskunaning texnik imkoniyatlari va unga ehtiyoj;
- * omborxonona ob`ektidan foydalanish xarajatlari;
- * omborxonona xodimlariga ehtiyoj;
- * omborxonona sigimining kattaligi;
- * omborxonona maydonlariga ehtiyoj;

Logistik tizim omborlarni boshkarishni avtomatlashtirish. Sanoat ishlab chikarish, mahsulotlarni taqsimlash va sotish rivojlanishining hozirgi zamon yo`nalishi etkazib berishga tayyorgarlikning yuqori darajasini ta`minlash bilan bogliq. Bunda etkazib berishning tezligi va sifatiga buyurtmalarni omborxonona zahiralarini oshirish hisobiga emas, balki informatikani rivojlantirish, ya`ni integratsiyalashgan axborot tizimi (IAT) hisobiga erishish mumkin.

Logistikaning integratsiyalashgan axborot tizimi ostida logistik jarayonlarni boshqarish uchun zarur bo`lgan ma`lumotlarni yig`ish, uzatish va qayta ishlashni ta`minlovchi tizimni tushinish kerak. SHuning bilan birga logistik

jarayonlar xomashyosini olishdan tortib to mahsulotlarni uning iste'molchilariga etkazib berishgacha bo'lgan butun zanjirni qamrab olishi kerak.

Bundan mablag` kiritishning asosiy tamoyili kelib chiqadi: mablag`larni omborxonada zahiralarini yaratish uchun emas, balki moddiy va axborot oqimlarning zamonaviy tizimlarini yaratish uchun kiritish kerak⁵³.

IATni yaratish quyidagilarga yordamlashadi:

1-shakl. Omborga joylashtirishning eng qulay texnologiyasini tanlash.

- * iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish uchun ma'lumotlarni yigish, uzatish va qayta ishlashni amalga oshirish;
- * eng qulay tovar harakatini belgilash uchun ma'lumotlar bazasini yaratish;
- * moddiy resurslar buyurtmasi miqdorini aniqlash;
- * omborxonada xo'jaligini texnik ta'minlash boshqarish jarayonini avtomatlashtirish;

An'anaviy avtomatlashtirilgan tizimlarga nisbatan IAT bir, qator afzalliklarga ega, ulardan muhimlari quyidagilardir.

- * axborotlarni uzluksiz (integratsiyalashtirilgan) yig`ish;
- * tashqi muhit va korxonada faoliyati haqida axborotlarning katta hajmi ;
- * muhim ma'lumotlarni saqlash;
- * marketing rejasini moslashtirish;
- * qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarni olishning yuqori tezligi;
- * ishlab chiqarish xarajatlari va foydaning tahlili;

Logistik servis darajalari. Hozirgi kunda raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun sifatli mahsulot ishlab chiqarishning o'zi kifoya qilmaydi. Mahsulotni xaridorga eltib berish jarayonida ishlab chiqaruvchi yana qo'shimcha xizmatlar taklif qiladi, ya'ni iste'molchining talab ehtiyojlarini to'liq qondirishga urinadi. Logistik xizmat (logistik servis) bu - mahsulotni eltib berish jarayonida ko'rsatiluvchi xizmatlar jamlanmasidir. Logistik servisning ob'ekti vazifasini material oqimdagi turli-tuman iste'molchilar bajaradilar. Logistik servis yoki

⁵³ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxonada logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

ta'minotchining o'zi tomonidan yoki mahsulotlarni eltib berishga ixtisoslashgan maxsus ekspeditorlik firmasi tomonidan amalga oshiriladi. Logistik xizmat ko'rsatishga oid ishlar uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Logistik servisni ro'yxatga olishga qaratilgan sotuvgacha bo'lgan ishlar—asosan, bu servisning darajasini rejalashtirish ishlarini o'z ichiga oladi.

2. Mahsulotlarni sotish jarayonida amalga oshiriluvchi logistik xizmatga oid ishlar:

- assortimentni yig'ish, qadoqlash, yuk birliklarini shakllantirish va boshqa operatsiyalar;

- eltuvchining ishonchliligini ta'minlash;

- eltib berish muddatlarini qisqartirish;

- yuklarning bosib o'tgan yo'li borasida ma'lumot taqdim etish.

3. Sotuvdan keyingi xizmatlar. Bu kafolat, xaridorlardan kelib tushayotgan shikoyatlarni ko'rib chiqish va hk. Sotilgan mahsulotlar reestrini yaratish sifatli mahsulotlar sarfini aniq belgilash, domiy nuqsonli mahsulotlarni aniqlash va ulardagi nusqonni bartaraf qilishga doir chora-tadbirlar ko'rish imkonini beradi. Barcha sotuvdan keyingi xizmatlarni shunga oid tajribaga ega bo'lgan maxsus servis xizmatlari amalga oshirishlari lozim.⁵⁴ Tashkilotning logistik xizmat ko'rsatish darajasi bir nechta omillarga ko'ra baholanishi mumkin.

Baholash quyidagi formulaga ko'ra bo'lishi ham mumkin. Servis darajasini ayrim logistik xizmatlarni bajarishga ajratilgan vaqtni bir guruh logistik xizmatlarga sarflanajak vaqtga taqqoslash orqali ham baholash mumkin. Mahsulot yetkazib beruvchining logistik servis darajasini baholash uchun quyidagi omillar qo'llaniladi.

- Etkazib berishning ishonchliligi;

- Buyutmani qabul qilib olish va mahsulotlar partiyasini etkazib berish uchun to'liq vaqt;

- Ta'minotning moslashuvchanligi;

⁵⁴ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

- Ta'minlovchi omborida zahiraning mavjudligi;
- kreditlar berish imkoniyati va hk.

Etkazib berishning ishonchliligi – bu ta'minlovchining kelishuvda ko`rsatilgan etkazib berish sanalariga, belgilangan muddatlarga amal qila olish layoqatidir. Ta'minotning moslashuvchanligi bu ta'minotchi tomonidan mijozlarning alohida talablarini inobatga olib bilishlaridir: buyurtma shaklining o`zgarishi, qadoqlash va o`rashning o`zgarishi, buyurtma holati haqida ma'lumot olish istagining tug`ilib qolishi va hk. Har bir alohida servis tashkiloti uchun logistik servisning sifatini baholash omillari turlichadir. Masalan, o`z-o`ziga xizmat ko`rsatish do`konlaridagi logistik servis darajasini ikki omilga ko`ra baholash mumkin⁵⁵:

1) mahsulot assortimenti;

2) xaridorlarga kassa xizmati ko`rsatish tezligi;

Shunda servis darajasi ko`rsatkichlari quyidagi ko`rinishda bo`ladi.

Mahsulotlar assortimentiga ko`ra servis darajasi;

Kassa xizmati tezligiga ko`ra servis darajasi;

Xizmat ko`rsatish tezligini shuningdek bitta mijozga xizmat ko`rsatishning o`rtacha vaqtidan kelib chiqib ham aniqlasa bo`ladi. Ammo, bu tegishli o`zgarishlarni taqozo etadi. Transport tashkiloti uchun logistik servis xizmatini baholash omillari esa etkazib berish ishonchliligi, yukni ortish-tushirish vaqti, qo`shimcha taklif qilinuvchi xizmatlar soni va hokozolar bo`lishi mumkin. Logistik servisning optimal hajmini belgilash. Logistik servis sifatining oshishi bilan kompaniyaning savdo hajmi ham kengayadi, buning ketidan esa daromadi ham. Biroq, xizmat doirasining kengayishi o`z ortidan tashish xarajatlari ko`payishini ham olib keladi. Shuning uchun ham logistikaning muhim vazifalaridan biri servisning optimal darajasini aniqlashdan iboratdir. Logistik servisga yo`naltirilgan nomuqobil tushumlar eksponensial harakter kasb etadi, ya'ni xarajatlarning

⁵⁵ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

ma'lum bir bosqichiga yetilganida ular keskin ko'payib ketadi. Zero servisning boshlang'ich bosqichi uncha katta bo'lmagan sarmoyalardangina iboratdir.

Ammo, bozor talabining o'sib borishiga muvofiq tashkilot ham katta mablag' talab qiluvchi tadbirlarga qo'l urishiga to'g'ri keladi. Tashkiliy tadbirlar natijasida shkillanuvchi nomuqobil tushumlar quyidagi shaklda bo'ladi:

1) ko'pchilik bozorlar sotuvchidan servisning minimal darajasini talab qiladi. Aks holda tashkilot bozorga qabul qilinmaydi.

2) servisning ma'lum darajasiga yetishgandan keyin uning kelgusidagi rivojiga bozorning aralashuvi yo'qoladi. Nomuqobil tushumlar bozorning reaksiyasi orqali belgilanadi va kompaniya tomonidan olib borilgan raqobat jarayoni, odatda, nomuqobil harajatlarga ta'sir etmaydi.

Logistik servisni yaratish va uning hajmini optimallashtirish. Xaridorlar tayyor mahsulotni sotib olish jarayonida ishlab chiqaruvchining logistik tizimdagi faoliyatini ham inobatga oladi ya'ni ta'minotchining raqobatbardoshligiga assortiment ham, taklif etilayotgan xizmatlar ham ta'sir ko'rsatadi. Logistik xizmatlar va ularning sifati o'zgarishi mumkin bo'lgan muayyan diapazonlar miqdori, xizmatlarning firma raqobatbardoshligi xarajatlari hajmiga ta'siri, shuningdek, boshqa ko'pgina omillar iste'molchilarga logistik servis ko'rsatish sohasida maxsus strategiyaga ega bo'lishlik lozimligini ko'rsatadi. Logistik servis tizimida harakatlar ketma-ketligi quyidagi tizim bo'yicha shakllanadi:

- iste'mol bozorini segmentlash;
- haridorlar uchun eng kerakli xizmatlarni aniqlay bilish;
- xizmatni turkumlash;
- bozorning alohida segmentlari kesimida xizmat standartlarini aniqlashtirish;
- ko'rsatiluvchi xizmatni baholash, servis darajasi va ko'rsatilayotgan xizmat narxida o'zaro aloqani o'rnatish, kompaniya raqobatbardoshligi uchun zarur bo'lgan servis darajasini belgilash;

- xaridorlar talablari bilan xizmatlar o`rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash uchun xaridorlar bilan qayta aloqani o`rnatish.

Servis xizmatlari ko`rsatishdagi xarajatlarni qisqartirish uchun kompaniya o`z resurslarini odatda xaridorlar tomonidan aytilgan xizmatlar orasida ular uchun hammasidan ham muhimroq bo`lganlariga urg`u berishga sarflaydi. Qoidaga ko`ra, ishlab chiqarish hajmining ortishi (son yoki assortiment hisobiga) servis darajasining ham ortishini yetaklab keladi.

Bozor iqtisodiyoti asosida jahon iqtisodiyotining keng va tez rivojlanayotgan qismi yotadi. Ilmiy adabiyotlarda xizmat turi va usullarining xilma-xil tartiblanuvlari uchraydi va ularning har biri servis faoliyatiga o`ziga xos nuqtai nazarni ifodalaydi. Toshkent shahri hududi misolida ko`rsatilgan xizmat turlarini ko`rib chiqib, ulardan quyidagilarni ajratish mumkin:

- 1) Ishlab chiqaruvchi injiniyering dastgoxlarga xizmat ko`rsatish va ta'mirlash va hk.
- 2) Taqsimlovchi – tijorat, transport, aloqa;
- 3) Professional – bankga oid, sug`urtaga oid, moliyaviy, konsultatsion, reklamaga oid;
- 4) Iste'molchilik – uy-ro`zg`or xo`jaligi va vaqtni o`tkazishga qaratilgan xizmatlar jamlanmasi;
- 5) Jamiyatga oid tele, video, radio, ta'lim, madaniyat.

Bozor iqtisodiyoti va uning infratuzilmasini rivojlanishi bilan transport xizmati ham taraqqiy etmoqda. Transport xizmatlariga bo`lgan talab asosan ayni shu hududdagi amalda ishlab turgan transportlar sifatidan kelib chiqiladi. Hozirgi kunda Toshkent shahrining jamoat transporti bu avtobuslar, metro va yo`nalishli taksilardir. Toshkent shahrida transport xizmatini taklif qiluvchi yuzlab, minglab tashkilotlar yaratildi. Avtotashuvlardan tashqari, shuningdek professional temir yo`l tashuvlari xizmati ham mavjud. Temir yo`llari zichligi bo`yicha Toshkent shahri respublikamizda 1-o`rinda turadi. So`nggi vaqtlarda respublikada xizmatlar orasida tadbirkorlikning mustaqil shakli qaror topmoqda konsultativ (konsalting). Konsalting, professional xizmat ko`rsatish jarayoni sifatida mijozga uning faoliyati samaradorligini oshirishga oid ma'lumotlar va tavsiyalar bilan yoki muammolarini

yechib berish yo`li bilan ko`mak berish ko`rsatiladi. Odatda, konsalting xizmatiga quyidagi bozor sektorlari ajratiladi: IT-konsalting, soliq konsaltingi, strategik konsalting, baholash faoliyati, moliyaviy konsalting, yuridik konsalting, personal bilan ishlash, ishlab-chiqaruv konsaltingi, marketing konsaltingi⁵⁶.

Huhudiy bosqichda ham reklamalarning keng spektrini alohida ta`kidlash o`rinli. Asosan bular moliyaviy, auditorlik, soliq va konsalting xizmatlaridir. Hozirgi kundagi xizmatlar o`rtasida turar-joyni ta`mirlash va qurishga, shuningdek, ro`zg`or va kommunal xizmatlarga qaratilgan iste`mochi xizmatlari (ommaviy xizmatlar) alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xo`jalik xizmatlari orasida eng katta ulush, davlat statistikasi xizmatining Toshkent shahar bo`limi ma`lumotlariga ko`ra, turar joy qurish va ta`mirlash xizmatlari egallaydi–35,4%, avtotransport mahsulotlarini ta`mirlash va texnik xizmat ko`rsatish – 21,4%. Bunga sabab ushbu xizmat turi narxining oshib ketganligi va bozorda juda ko`p tayyor kiyim mahsulotlari paydo bo`lganligi bilan bog`liq. Shunga qaramasdan, hududda kichik tadbirkorlikning rivojlanishi bilan ba`zi xizmat turlarida o`shish holatlari kuzatilgan. Umuman, kichik tashkilotlarning katta qismini haligacha iqtisodiy faoliyatning “ulgurji va chakana” savdo, avtotransport vositalari, xo`jalik texnikasi va shaxsiy foydalanuv uchun mo`ljallangan buyumlar ta`miri” yo`nalishi yetakchilik qimoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Iste`mol bozorini segmentlash deganda nimani tushunasiz.
2. Haridorlar uchun eng kerakli xizmatlarni aniqlahg.
3. Xizmatni turkumlash: bozorning alohida segmentlari kesimida xizmat standartlarini aniqlashtirish deganda nimani tushunasiz.
4. Ko`rsatiluvchi xizmatni baholash, servis darajasi va ko`rsatilayotgan xizmat narxida o`zaro aloqalari qanday.

⁵⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

5. Kompaniya raqobatbardoshligi uchun zarur bo`lgan servis darajasini belgilash nima.

6. Xaridorlar talablari bilan xizmatlar o`rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash uchun xaridorlar bilan qayta aloqani o`rnatish zarur.

4-BOB. Tijorat va servis logistikasini tizimli boshqarish va strategik rejalashtirish

4.1. Tijorat logistika tizimlarini boshqarish

Savdo logistikasining amaliy vazifalari iqtisodiy tizimlarda moddiy oqimlarni tashkil qilish va boshqarish bilan bog'liqligini hisobga olib, logistika faoliyatining boshqaruv yo'nalishini batafsil ko'rib chiqish zarur. Savdo logistika tizimida moddiy oqimlarni tizimli boshqarish bir logistika tizimining mavjud xususiyatlarini saqlab qolish va mustahkamlash, yo'qotilishi yoki uni yo'q qilishni anglatishi yoki yangi dasturlarni amalga oshirish uchun tizimning maqsadlarini qayta yo'naltirishga qaratilgan vazifalar bilan bog'liq⁵⁷.

Logistika sohasida "boshqaruv" atamasi "tizim", "maqsad", "dastur" tushunchalari bilan bog'liq. Boshqaruv jarayoni bir qator fanlarni o'rganish ob'ektidir, masalan, tizimlarning umumiy nazariyasi, kibernetika. Kibernetika kontseptsiyasi boshqaruv tushunchasini tuzib, u bilan bog'liq tushunchalarni shakllantirdi, bu ularni birlashtiradigan aniq bilimlarning turli sohalarida keng tarqalgan narsalarni topish imkonini beradi. Bu amaliy ilmiy fanlar bo'yicha boshqaruv tahlilining ko'lamini boyitdi va logistika, marketing, tijorat, moliya va hokazolarni faol idrok jarayoniga integratsiyalashuviga imkon berdi.

Logistik boshqaruv, logistik jarayonlarni boshqaruvi bilan tobora ko'proq bog'liq. Logistika menejmenti atamasi bilan ta'minot zanjirida xaridlar, ishlab chiqarish va marketing faoliyatini samaradorligini oshirishga imkon beradigan moddiy oqimlarni boshqarishning tamoyillari, usullari, vositalari va shakllari majmuini nazarda tutamiz.

Zamonaviy boshqaruv tushunchasi asosan boshqaruv nazariyalariga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, menejer - korxonada ishchilarining professional menejeri, kompaniyaning boshqaruv jamoasi a'zosi, bank; menejment bo'yicha mutaxassis xisoblanadi. Bir vaqtning o'zida korporativ kapitalni tarqatish (kichik hajimdagi aksiyalarni savdoga chiqarish va aksiyadorlar sonini ko'paytirish) amaliyotining keng tarqalishi natijasida mulkdorlik va boshqaruv ikkiga bo'lingan.

⁵⁷ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Xorijiy amaliyotda logistika boshqaruvini turli xil tarixiy bosqichlarda tashkiliy qo'llab-quvvatlash turli shakllarda amalga oshirildi. Ushbu jarayonning rivojlanishida uchta tarixiy bosqichni shartli ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Birinchi bosqichda (1950-1960 yillar) logistika boshqaruvi g'oyalarini qisman ishlatish bilan ajralib turdi. Ushbu bosqichda logistika vazifalarini aniqlash jarayoni, ushbu vazifalarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni nazorat qilish va tahlil qilish avval ularni logistika boshqaruvi nuqtai nazaridan tushuntirishga qaratilgan⁵⁸.

Ikkinchi bosqich (1970-yillarning boshida - 1980-yillarning o'rtalarida) korxonalar va xodimlar tashkiliy tuzilmalarining paydo bo'lishi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda umumiy logistika xarajatlari tushunchasi tug'iladi, korxonalarda logistikaning dastlabki bo'linmalari yaratiladi, prognozlashtirilgan ta'minot tizimlarini logistika tahlili o'tkaziladi.

Uchinchi bosqichda (1980-yillarning o'rtalarida - 1990-yillarning boshlarida) logistika boshqaruvining funksional yo'nalishlarini integratsiya qilish vazifalari qayta ko'rib chiqildi. Logistik menejer-koordinatlar paydo bo'ladi, dasturga yo'naltirilgan dizayn va matritsa tashkiliy tuzilmalari yaratiladi. Tashkiliy tuzilmalarning globallashtirish jarayoni viloyatlararo logistika alyanslari yaratishni va bitimlar tuzishni rag'batlantiradi. Bu esa logistika boshqaruvida o'zgarishlar talab qiladi.

Markaz integratsiyalashgan logistika tizimlarida ko'pgina logistika vositachilarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun olinadi. Oddiy chiziqli - funksional tuzilmalardan moddiy oqimning tashkiliy shakllari murakkab tarmoq tuzilmalariga aylanadi. Tarmoq tuzilmalarida moddiy oqimlarni boshqarish logistik boshqaruvi bir-biri bilan barqaror, uzoq muddatli munosabatlarga ega bo'lgan va ta'minot zanjirining elementlari bo'lgan sherik firmalarning tranzaksiyalarini ehtiyotkorlik bilan hisobga olishga asoslangan. Ushbu elementlarning logistika

⁵⁸ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

faoliyatini boshqarish mazmuni tranzaktsion xarajatlarni kamaytirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Bu logistik ta'limda ishtirok etuvchi hamkorlar pozitsiyalarining yaqinlashuvi va kerak bo'lganda ularning sonini qisqartirish hamda biznes jarayonlarini qayta tashkil etish hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Materiallar oqimini tashkil qilishning tarmoq shakllarini boshqarishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, menejment shirkatlarning barcha zarur aktivlarini iste'mol qiymatini yaratish uchun foydalanishga yo'naltirilgan.

"Logistika menejmenti" kontseptsiyasi odatda ettita logistika qoidalarini bajarish nuqtai nazaridan izohlanadi. Ushbu qoidalarning mazmuni quyidagicha: istalgan mahsulotni kerakli miqdordagi mavjudligini va belgilangan sifatni aniq joyda taniqli iste'molchilar uchun belgilangan vaqtda belgilangan narxda ta'minlash. Boshqacha qilib aytganda, logistika tizimidagi moddiy oqimni bunday tashkil etish va boshqarish, bozorda tizimning uzoq muddatli raqobatbardosh ustunligiga erishish uchun asos sifatida moddiy, moliyaviy, axborot va xizmat oqimlarini umumiy boshqarish imkonini beradi deb taxmin qilinadi.

A.P. Dolgov, V.K. Kozlov va S.A. Uvarov logistik boshqaruvning o'ziga xosligini turli xil boshqaruvning barcha funktsional zonalarini bilan bog'liq holda ajratadi: "strategik va taktik maqsadlar va vazifalar uchun, moddiy resurslarni xarid qilish, tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va marketingni boshqarish sohasida barcha funktsional boshqaruv sohalari (investitsiyalar, innovatsiyalar, axborot, ishlab chiqarish, moliyaviy, kadrlar)." V.I. Sergeev biznes tashkiloti eng muhim sohalaridagi munosabatlar logistika boshqarish mohiyatini ko'radi. Logistika boshqarish tushunchasi, bu ikki fundamental "xarakterlaydi: kompaniyani logistik boshqarish birinchi ma'noda micrologistika tizimi shakllangan maqsadlarga erishish uchun boshlang'ich va murakkab logistika faoliyati uchun asosiy boshqaruv vazifalarini (tashkilot, rejalashtirish, boshqarish, muvofiqlashtirish, monitoring, ro'yxatga olish va tahlil qilish) sinergiyalar bo'ladi. Ikkinchi ma'noda, logistik boshqarish-kompaniya va logistika tizimining tashkiliy darajadagi boshqarish ierarxiya uning roli tomonidan yuqori va o'rta boshqaruv xodimlariga

bo'linishi mumkin boshqaruv xodimlari, shuningdek, logistika xodimlar kompaniyaning quyi darajalari" hisoblanadi.

Mikroilqtisodiy savdo logistikasi tizimning individual yo'nalishidagi vazifalarni hal etishga va tizim uchun belgilangan maqsadlarni amalga oshirish uchun iqtisodiy oqimlar boshqaruv vazifalarini muvofiqlashtirishga qaratilgan. Ushbu jarayonlarning amalga oshirilishi ishtirokchilar o'rtasida funktsional majburiyatlarni maqbul taqsimlash, javobgarlik o'lchovlarini belgilash, tartibga solish va boshqaruv organlari va ishchi xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shakllarini yaratish orqali sodir bo'ladi⁵⁹.

Bunday tuzilmani boshqarishning asosiy tushunchalari quyidagilardan iborat: elementlar, ulanishlar (munosabatlar), darajalar, kuchlar. Tizimdagi boshqaruv elementlari va darajalarining ko'payishi boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni murakkablashtiradi. Logistika tizimi miqyosi uning tizimsini va uning ta'sis ob'ektlarining sonini belgilaydi.

Materiallar oqimni (zanjir, tarmoq, kanal, veb) tashkiliy shakli nima bo'lishidan qat'iy nazar, logistika printsiplari kuzatilsa, u tizim sifatida qaraladi. Bunday tizimni boshqarish quyidagilarni o'z ichiga oladi: maqsadni shakllantirish va unga erishish yo'llarini aniqlash; muayyan traektoriyalarda moddiy oqimni tartibga solish jarayonlari orqali saqlash. Shu bilan birga, bunday tuzilmalarning samaradorligini baholash bo'yicha metodologik masalalar hal qilinmay qolmoqda, bir xil tashkiliy shakldagi material oqimlaridan ikkinchisiga o'tish qanday kechishi va oqim konfiguratsiyasi boshqaruvi mexanizmi qanday bo'lishi kerak, qanday qilib sheriklikni rag'batlantirish tizimini to'g'ri shakllantirish kerakligi aniq emas. Materiallar oqimining har bir tashkiliy shakli - zanjir, tarmoq, kanal, veb-sayt raqobatdoshligi muammosi ochiq qolmoqda.

Biroq, logistika tizimi sub'ektlari uchun ma'muriy sxemani boshqaruv qarorining qaror qabul qilish mexanizmiga emas, balki boshqaruvning kelishilgan qarorini qabul qilish natijasida tashkil etiladigan tizim elementlarining o'zaro ta'siri

⁵⁹ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

tartibi bilan birlashtirish kerak. Bu holatda logistika tizimlarida funktsional, idoralararo va hududlararo boshqaruv qarorlarining roli ortib bormoqda. Boshqaruv faoliyatining asosiy maqsadi tizimning aloqalaridagi aloqa nuqtalariga va ushbu ulanishning mustahkamligini oshirishga yo'naltiriladi. Shu munosabat bilan, marketing vositalaridan foydalanish samarador hisoblanadi. Ta'minot tizimlarida logistika va marketing faoliyatini o'zaro yaqinlashtirish va o'zaro almashish zamonaviy marketing konsepsiyalarida aks ettirilgan: Vositachilik marketingi iste'molchilar va kompaniyaning boshqa sheriklari bilan mustahkam, to'la huquqli munosabatlarni yaratish, qo'llab-quvvatlash va kengaytirish jarayonidir. Bu logistika tizimlarini boshqarishda biznes sheriklari bilan uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish uchun marketing usullariga muhim o'rin ajratilganligini tushuntiradi. Evropa tadqiqotchilari tomonidan taklif qilingan ta'sir o'tkazishning marketing usuli (IMP loyihasi - Industrial Marketing and Purchasing, 1990) quyidagi talablarga asoslanadi.⁶⁰

a) xaridorlar va sotuvchilar o'zaro ishlash jarayonida faol va teng ishtirokchilar;

b) xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi munosabatlar uzoq muddatli, yaqin va kompaniyalar va kompaniyalar ichidagi o'zaro munosabatlar jarayonlarining majmuini o'z ichiga oladi;

v) kompaniyalar o'rtasidagi aloqalar sheriklarning bir-biriga bo'lgan roli yoki majburiyatlari to'plamiga qisqartiriladi. Ushbu munosabatlar qarama-qarshlik, ishonch va hamkorlik bilan birga amalga oshiriladi;

g) yaqin munosabatlar ta'minot sohasida uzoq muddatli iqtisodiy aloqalar bilan emas, balki yagona yirik operatsiyalarda, shuningdek birgalikdagi harakatlarda yoki loyihalarda ishtirok etishda paydo bo'lishi mumkin. Ushbu usul firmalar o'rtasidagi aloqalarga qaratilgan bo'lib, ushbu kompaniyalar logistik ob'ektlar (zanjirlar, tarmoqlar, kanallar, tarmoqlar) sifatida integratsiyalashishi mumkin.

⁶⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

a) modelni tashkil etuvchi korxonalarining (shaxslarning) xususiyatlarini tavsiflovchi o'zgaruvchilar (logistikada ularni ta'minot zanjiridagi aloqalar);

b) o'zaro ta'sirning elementlari va jarayonlarini (tranzaktsiyalar, moddiy va o'zaro bog'liq oqimlar, iqtisodiy aloqalar, bitimlar) tavsiflovchi o'zgaruvchilar;

c) o'zaro ta'sirning sodir bo'layotgan muhitini (iqtisodiy omillar, ilmiy va texnologik taraqqiyot, qonunchilik asoslari, logistika muhitini) tavsiflovchi o'zgaruvchilar;

Markaziy (yoki markazlashtirilgan) boshqaruv tuzilmasi logistik tizim uchun eng muhim bo'lgan bir nechta aktivlarni nazorat qiladi, bu esa u yoki boshqa sohada uning raqobatbardoshligini belgilaydi. Ishbilarmon hamkorlar (etkazib beruvchilar, vositachilar) bilan barqaror va doimiy hamkorlik avtomobil sanoatiga xosdir. Misol uchun, Chrysler, BMW, Toyota kompaniyalari ta'minot zanjirida ularning narxi 70% dan ortiqroq bo'lgan qismiga ehtiyot qismlar va yordamchi materiallar xarid qilishadi. Tizimning asosiy nazorat markazining nazorati ostida barcha sub'ektlar uchun muhim bo'lgan asosiy faoliyatlar qoladi: yangi ishlab chiqarish materiallarini ishlab chiqarish; innovatsion ishlab chiqarish texnologiyalari; elektronika va fundamental tadqiqotlar. Bunday ta'minot tizimlarining afzalliklari quyidagi omillar bilan ta'minlanadi: logistika tizimining barqarorligi va yaxlitligi; harakatlarning muvofiqligi; innovatsiyalarni joriy qilish va barcha elementlarning qat'iy yo'naltirilganligi - umumiy maqsadlarga erishish bo'yicha yo'nalishlarga bog'liq⁶¹.

Logistika tuzilmasining barqarorligi va yaxlitligi tarmoqdagi sheriklarning yaqin o'zaro munosabatiga bog'liq. Misol uchun, etkazib beruvchilar xaridorga (markazlashtirilgan kompaniya) bog'liq; vositachilar ham fokus-firma va markazlashgan kompaniyaning o'ziga bog'liqdir - barcha elementlarning ishlashiga bog'liqdir. Ushbu turdagi ichki korporativ tarmoqlar, avvalambor, tadbirkorlikka katta hajmdagi kapital qo'yilmalarni talab qiluvchi etuk sanoat tarmoqlariga xosdir. Biroq, bu tarmoqlar, barcha afzalliklari bilan faol bo'lmagan, minimal moslashuvchanlikka ega, o'z faoliyatini tezda qayta yo'naltira olmaydi va moddiy

⁶¹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

oqimni qayta tashkil etishga qodir emas. Ba'zi hollarda markazlashtiruvchi kompaniya o'z aktivlarining katta qismini tizimdan oladi va faqat axborot va mablag' oqimlarini nazorat qiladi. Zarur bo'lganda uning hamkorlarini o'zgartirishi mumkin. Ta'minot tizimi nafaqat markaziy markazlashgan kompaniyaning to'g'ridan-to'g'ri hamkorlari, balki logistika tizimidagi ishtirokchilar faoliyatini tartibga solish to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilish amaliyoti bilan amalga oshirilishi mumkin (rejalashtirilgan vazifa, har qanday harakatni taqiqlash). Element aloqalarining mahalliy manfaatlari bir vaqtning o'zida hisobga olinmaydi (aslida, bu ta'sir keng ma'noda o'z manfaatlariga va tizim ishtirokchilarining manfaatlariga xizmat qiladi). Ehtimol, bilvosita, iqtisodiy, boshqaruv ta'siri barcha ishtirokchilarni tizimning istalgan hatti-harakatiga qiziqtiradigan rag'batlantiruvchi shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Shu maqsadda markazlashtiruvchi kompaniya tuzilmaviy birliklar (tizim elementlari) uchun tegishli me'yorlar, ularning faoliyatini tartibga soladi, biznes-jarayonlarning yagona standartlari ishlab chiqadi va boshqalar.

Demak, mustaqil ob'ekt sifatida har qanday tizimli shakllanish va logistika tizimining bir elementi kabi ta'lim bir xil emas. O'zaro aloqalar va o'zaro bog'lanishning har qanday ta'siri qo'shimcha (qo'shilgan) ta'siri sifatida amalga oshiradi. Bu qo'shimcha faoliyat kuchlari birlashuvi natijasida paydo bo'ladi. Bu tizimning maqsadli manfaatlarini amalga oshiradi. Fokus-kompaniyalarning keng miqyosli boshqaruv qarorlari faqat butun tizimda mavjud bo'lgan favqulotda xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

Tarmoq ta'minot zanjirida hamkorlarning o'zaro ta'siri ham mintaqaviy, ham sanoat bozori chegaralaridan oshib ketishi mumkin va turli tuzilmalarning ko'p tarmoqli va mintaqalararo tuzilmalariga kengaytirilishi mumkin. Bunday holda, biz superkompleks tizimlar va mega loyihalari sohasiga dahldormiz. Bunday tuzilmalar klaster tushunchasi bilan birlashtirilgan. Klaster shakllanishi superkompleks tizimlarga mos keladi.⁶² Ular turli xil tuzilmalarning

⁶² Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

multidisipliner, tarmoqlararo komplekslari bo'lib, unda nafaqat rasmiy, balki norasmiy munosabatlar ham qo'llaniladi. Klasterning yana bir xarakterli xususiyati shundaki, u sinergiya ta'sirini yaratadi, chunki u faoliyatlar orasida yaqinroq munosabat bo'ladi. Tashkilotning shakllari, shu jumladan, sinergik ta'sirga sabab bo'ladigan tuzilmalar birinchi marta A.T. Bogdanov tomonidan "Tektologiya" da (1913 y.), xususan, "faoliyat majmuasi" tushunchasini tasvirlab berayotganda tasvirlangan.

Ta'minot tizimiga kelsak, klasterlarning shakllantirilishi tizimning elementlarini bir-biriga bog'liqligini mustahkamlash va maqsadli bozor tovarlari umumiyliги asosida moddiy oqimning barqaror tashqi va o'z-o'zini boshqaruvchi vertikal va gorizontal integratsiyasi tufayli kuchayadi.

Muayyan klasterni tashkil etuvchi tarmoqlarning (mintaqalarning) birida davlatning yomonlashishi yoki takomillashtirilishi, global logistika tizimining barcha boshqa elementlarida aks ettirilgan. Ta'kidlash joizki, kontseptual pozitsiyalardan guruhlar xo'jalik sub'ektlarining birlashtirilgan maxsus shakli bo'lib, umumiy sinergetik ta'sirni qo'lga kiritish uchun asoslantirilgan, qonuniy jihatdan shartli ifoda mavjud bo'lmagan ko'p tarmoqli, mintaqalararo birlashma hisoblanadi. Klaster yondashuvi yirik logistik tashkilotlarning boshqaruv xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi (masalan, tarmoqlar).

P. Monge va J. Falk 1990-yillarning oxirlaridagi tekshirishlarida global tarmoq tashkilotlarining murakkab infratuzilmasi va axborot texnologiyalari va ularning tuzilishi va boshqaruv usullarida o'ziga xos o'zgarishlarning mavjudligini aniqladi. Ular ichki korporativ tarmoqlar orasidagi farqlarni va quyidagilarni aniqladilar:

1) g'ildirak kabi ko'rinadigan tarmoqlar - ularning barcha filiallari bilan mustahkam bog'langan yagona markaz mavjudligi;

2) ko'p tarmoqli soxalar - ularni bir nechta markaziy periferik boshqaruv tugunlari mavjud;

3) g'ildirak shaklidagi global tarmoqlar shtab-kvartiralar, milliy tarmoqlar va shu kabilar.

P. Monge va J. Falk, keng tarqalgan qismlari va nazorat qilishning markaziy yadrosini hisobga olgan holda, ushbu turdagi tarmoqlarning harakatlanishining yo'qligiga e'tibor qaratdi. Ammo bunday tarmoqlarda material oqimining konfiguratsiyasini aniqlaydigan katta miqdordagi operatsiyalarni muvofiqlashtiradigan yagona aloqa liniyasining mavjudligi strategik jihatdan muhim ma'lumotlar bog'ining markaziy qismida to'planadi.

J. Kinn va R. Reich, bu turdagi tarmoqni "kobelga o'xshash tashkilotlar" deb atashdi, chunki ular tarqalgan pikler va markaziy ierarxiya uchun minimal qo'llab-quvvatlashning mavjudligi, bu erda asosiy farq alohida markazlar orasidagi ko'plab munosabatlarning murakkab tuzilmasini yaratishdir. Logistika veb-saytining xususiyatlarini aniqlaylik. Spider veb-modemlari, kontaktli shaxslar, global va ko'p tarmoqli tashkilotlar tashqi aloqalar murakkab tizimiga jalb qilingan. Tashkilot chegaralaridan o'tadigan ushbu tashqi aloqalar tizimi ichki tashkilot sifatida tasniflanmagan munosabatlarga bog'liq bo'lgan, ammo bozor tijorat operatsiyalari bilan bog'liq bo'lmagan munosabatlarga bog'liqligini ko'rsatadi. Bunday moddiy oqimlarning konfiguratsiyasi axborot va kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan bir vaqtda birgalikda ishlashga va tarmoqdagi o'zaro bog'liq faoliyatni muvofiqlashtirishga imkon beradi. Bunday tarmoqlardagi tashkilotlar o'rtasidagi aloqalarning zichligi, ya'ni ular bir-birlari bilan aloqalarining mustahkamligi markaziy tashkilotlarning faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar tabiati logistika tizimidagi axborot oqimlarining funktsional holatiga ta'sir qiladi:

a) mutlaqo ittifoqlarni shakllantirish uchun sharoitlar yaratiladi;

b) odatda material oqimiga hamroh bo'ladigan axborot oqimi mustaqil oqimga aylanadi;

c) raqobat sohasiga kirish uchun o'tish kerak bo'lgan to'siqlarga yana bir e'tibor beriladi. Ular tarmoq effektining qiymatini qo'lga kiritadilar. Logistika tarmog'ining barqarorligi umumiy axborot resurslarining mavjudligi bilan bog'liq.

Uning chegaralari tarmoq axborot resurslariga ega bo'lgan kompaniyalar tomonidan shakllantiriladi. Veb-saytga kirish yoki undan chiqish juda qiyin. Veb-tarmoq orqali kompaniyaning chiqishi uning o'limiga olib kelishi mumkin⁶³.

Veb-tarmoqlardagi boshqaruvni markazlashtirish darajasi odatdagidan yuqori. Bu erda etakchi barcha sho'ba kompaniyalari rivojlanish strategiyasini belgilovchi asosiy kompaniya hisoblanadi. Bir qator hollarda bosh-kompaniyaning roli koordinatsiya markazida birlashtirilgan korxonalar guruhi tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqarishning asosiy printsiplari - markaziy lashtirish va markazsizlashtirishning optimal kombinatsiyasi bo'lib, u markaz va atrof-muhit o'rtasidagi vazifalar va kuchlarni taqsimlashda namoyon bo'ladi. Miqdoriy qonuniyatni hisobga olish kerak - ortiqcha markazlashuv tizimni tashkil etishish iqtisodiy samarfdorlikni kamayishiga olib kelishi mumkin. Ularning zaifligi rivojlanish yoki yo'q qilish jarayoni boshlanganda va logistika tizimining statik holati dinamik ravishda o'zgartirilganda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy tizimlarda va logistika tizimlarida harakatlanish, ta'sir kuchlarining nisbati teng bo'lmasa va ijobiy yoki salbiy faoliyatlar ustunlik qilganda ro'y beradi. Shuning uchun logistika sinergiyalari ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Ijodiy jarayonlar ijobiy faoliyatning ustunligidan kelib chiqadi. Bu holatda biz logistika sinergiyalarining ijobiy natijalari haqida gaplashamiz. Salbiy faoliyatning ustunligi salbiy logistika sinergiyasini keltirib chiqaradi, bu tizimning yo'qolib ketishiga olib keladi. Logistika sinergetik ta'siri ijobiy faoliyatni yanada yaxshi kombinatsiyalash natijasida paydo bo'ladi. Ya'ni, tizimning iqtisodiy jihatdan uyg'unlashuviga erishilmasdan, ahloqiy va ahloqiy jihatdan ham tarkibiy jihatdan tashkiliy jihatdan rivojlangan bo'lishi mumkin.

Markaz tizimining ahvoliga tushish "markaziy kompleks bilan periferik element o'rtasida tizimli qarama-qarshiliklarni to'plash" imkonini beradi. Buning sababi shundaki, "tashkilotchilar yoki raxbarlar, ijrochilar yoki ularning sub'ektlari o'rtasida psixologik farqlar bor: ularning o'zaro tushunilishi to'liqsiz bo'lib,

⁶³ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

keyinchalik uni qisqartirish tendentsiyasi tobora kuchayib bormoqda". Bu insoniy munosabatlar tushunchasining asosidir. Ushbu kontseptsiyaning boshlang'ich nuqtasi xodimlarning hatti-harakatlari iqtisodiy sabablar bilan emas, balki mablag' bilan qisman yoki bilvosita qoniqish bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlar bilan belgilanadigan bo'ldi. Agar ushbu ehtiyojlar hisobga olinadigan bo'lsa, iqtisodiy tuzilma qo'shimcha, iqtisodiy bo'lmagan rivojlanish manbasini oladi. Mamlakatimizda bunday yondashuv 1970-1980 yillardagi mehnat tashkiloti brigadasi shaklida, Yaponiyada esa - sifatli doiralarda (1960-yillardan beri) amalga oshirildi.

Logistika tizimi tashkiliy shakllari va oshirish murakkabligi birinchi o'ringa olib atrof-muhitga moslashish va hisobga olish tizimini ehtiyojlarini hisobga olgan holda, uning qobiliyatini o'rganib chiqish kerak, uning mazmunini o'zgartirish lozim. Har qanday tizim o'zboshimchalik bilan skelet va egiluvchanlik qismlarga bo'linishi mumkin. A.A. Bogdanov, ichki ziddiyatlar tizimlarini o'rganib, kuchli asoratlari tuzilgan va assimilyatsiya qilish tashkiloti moslashuvchanlik va yuqori darajasiga ega tizimining egiluvchanlik qismlarida sodir bo'ladi. Skelet qismida assimilyatsiya kamroq bo'ladi va uning rivojlanishida egiluvchanlik qismdan orqada qoladi. Bu tizim muvozanatining buzilishiga olib keladi. "Skelet" egiluvchanlik qismini o'z shaklida saqlab qolishga va shu tariqa "o'sishini kechiktirishga" harakat qiladi va uning rivojlanishini cheklaydi. Elastiklik tizimiga asoslangan tashkiliy taraqqiyot tashkilot shakllarining murakkablashishiga olib keladi, chunki ular yangi, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishadi. Tashkiliy shakldagi murakkablik, o'z navbatida, elastiklik tizimini rivojlantirish uchun qulaydir, chunki u kombinatsiyalarning boyligini oshiradi.

Biznes-jarayonlarga nisbatan to'liq mikrologistika iste'molchi tovarga (xizmatga) buyurtma bergan paytdan boshlab to uni olgan (xarid qilgan) paytgacha bo'lgan vaqt jarayonlarini qamrab oladi. Bojxona mikrologistikasida jarayon manfaatdor shaxslar va bojxona organlari tomonidan tovarlarni bojxona hududiga olib kirgan paytdan to ularni bojxona rejimi ostida joylashtirish paytigacha bo'lgan vaqtda amalga oshiriladigan barcha operatsiyalarni qamrab oladi. Logistika

jarayoni davom etishini optimallashtirish bo'yxona logistikasida eng muhim muammo hisoblanadi. Uni hal qilish uchun turli xildagi zamonaviy logistika kontseptsiyalari foydalaniladi. Jahon amaliyotida «aniq muddatida», «ehtiyotlar/resurslarni rejalashtirish», «tejamkor ishlab chiqarish», «talabga javob berish» kabi kontseptsiyalar eng ko'p tarqalgan.

4.2. Ta'minot (tijorat) tizimida strategik rejalashtirish

Logistikada rejalashtirish – logistik tizim o'z faoliyat qonuniyatlari bilan belgilanuvchi obyektiv ehtiyojdir. Gap shundaki, logistik tizim texnologik shakllanishning ijtimoiy turiga, ya'ni inson faoliyatiga bog'liq tizimlarga taaluqlidir. Shakllanuvning bu ko'rinishi xotiraning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Aniq fanlar Markov jarayonlari deb atalmish hodisalarni o'rganadi. Ular uchun, tizimning hozirgi vaqtdagi mavjud holatida, ularning kelgusidagi rivojlanishi xuddi shu tizimning o'tmishdagi holatidan mustaqildir.

Ijtimoiy fanlar xotiraga “ega” jarayonlarni o'rganadi va bunda o'tmish, hozirgi vaqt va kelajak o'zaro bir-birlariga bog'liq bo'ladilar. Muqaddam tarixiy xotira asosan ijtimoiy hodisalar yuzaga kelishining tarkibi va shakllarini belgilaydi. Ommaviy ahamiyatga ega bo'lgan har qanday hodisaning muvaffaqiyatini, asosan, oldindan tuzib chiqilgan rejalar bilan o'lchanadi. *Reja – bu niyat-maqсад, o'ylab chiqilgan faraz, u yoki bu narsaga erishish yo'lida tuzib chiqilgan harakatlar tartibidir. Rejalashtirilgan logistik faoliyat degani, bu aniq bir ishni, undan ko'zlangan pirovard maqsad, uning mazmuni, ko'lami, usuli, ketma-ketligi, bajarilish muddatlarini ham o'z ichiga olungan holatdir.*

Bu faoliyat birinchi navbatda tashkilotlar va firmalar ishida yoki integratsiyalashgan logistik obyektlar doirasida tashkillashtiriladi. Logistik tizimning maqsadli rivojlanish ko'rsatgichlari va elementlarini korxonalar yoki markazlashtiruvchi kompaniya (tizimni boshqarish markazi) belgilaydi. Turli darajadagi logistik obyektlarning rivojlanish rejasini tuzib chiqish, shuningdek, rejalashtirishni amalga tadbiiq qilish, amalga oshirilishini tartibga solish va nazorat qilish

amaliyotlarini ham o'z ichiga oladi. Buning uchun faoliyatni indikativ rejalashtirish (dasturlash) usullari qo'llaniladi.⁶⁴

Rejaga solingan vazifalarni bajaruvchiga yetkaza bilish nuqtai nazaridan uch turdagi rejani farqlash mumkin: imperativ, me'yoriy va aralash.

Imperativ reja - tizimning barcha elementlariga, barcha bosqichlariga markazlashtirilgan tartibda aniq vazifalarni qo'yadi. *Normativ reja* - esa markazlashtirilgan tartibda ammo shaxslardan holi bo'lgan normativlarni belgilaydi, masalan chegirma narxlar miqdori yoki moddiy oqim parametrlari.

Aralash reja - o'zida ham imperativ reja (katta-katta qarorlar, proporsiyalar va templar masalasida) ham normativ reja unsurlarini jamlash orqali logistik tizim elementlariga muayyan harakat erkinliklarini beradi. Shunday qilib, logistik faoliyatni rejalashtirishni logistik tizimning aniq bir vaqt mobaynida rivojlanish modeli sifatida baholash mumkin. Strategik rejalashtirish boshqa turdagi – operativ, taktik va uzoq muddatli (istiqbolli) – rejalashtirishdan farqlanadi. Bu farqlanish nafaqat rejaning tafsilotlari, maqsadlari tizimsi va rejalashtirish jarayonlarini aniqlashtirishda bilinadi, shuningdek, rejalashtirish vektori yo'nanilishi tanlashda ham ko'zga tashlanadi.

“Strategiya” so'zi yunonchadan tarjima qilinganda “*stratos*” – “qo'shin”, “*ago*” – “olib boraman” ma'nolarini anglatadi. Strategiya harbiy sohaga taalluqli, bu – urush olib borish ilmi, jang san'atining eng yuqori cho'qqisi. Urush sohasidan tashqarida esa, strategiya – *jamoaviy jarayonlarni boshqarish san'ati, qoidalarga asoslangan va uzoq kelajak bashoratlariga tayangan holda rejalashtirish san'atidir.*

– XX asrning boshlaridayoq iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini amalga tadbiiq qilish ishlari Respublikamizni bir qator hududlarida yo'lga qo'yildi. Bu kabi ulkan maqsadlar yo'lidagi navbatdagi strategik muhim bosqich sifatida, o'sha paytda butun mamlakat ishlab-chiqarish sohasini rivojlantirib yuborishga qodir

⁶⁴ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

boʻlgan temir yoʻl qurilishi tanlandi. Va bu rejalarning amaliy tadbiquoti sifatida temir yoʻllar tizimi xisoblanadi⁶⁵.

Strategik rejalashtirishning oʻsha davr uchun eng ulkan loyihasi, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantiruvchi birinchi raqamli rejasi sifatida esa Respublikamizni elektrlashtirishni koʻrishimiz mumkin (GOELRO). Kelajakni oldindan koʻra olish qobiliyatiga ega boʻlgan eng aʻlo mahalliy mutaxassislar 1920-yilda respublikani elektrlashtirish rejasini tuzib chiqdilar, bu esa oʻsha davrning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy-siyosiy talablariga toʻliq javob berar, hatto kutilgan natijalardan ortiqroq ham boʻlib chiqdi. Insoniyat tarixida ilk bor butun mamlakat xalq xoʻjaligi miqyosidagi davlat markazlashtirilgan rejalashtirish tizimi ishlab chiqildi. Hozirgi kunda strategik rejalashtirish vazifalari u qadar olamshumul emas.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari bu vazifalarni oʻz-oʻzidan hal qilmoqda. Strategik rejalashtirish barcha darajalarda, shu qatorda korxonalar, tashkilotlar miqyosida ham qoʻllanilishi mumkin. Nima boʻlganda ham ular dastur vektori yoʻnalishini tanlab olish va bugungi kunda kelajak avlodlari bilan qaray olishdan boshlanmogʻi darkor. Shuni yodda saqlash lozimki, strategik qaror deb faqatgina obyektning barcha boshqa faktorlarini harakatga keltira oluvchi qarorgagina aytilishi mumkin. Qabul qilingan strategik qaror hech nimaga qaramasdan bajarilishi lozim, hatto u kimgadir noreal, haqiqatdan yiroq tuyulsa ham.

Taʼminot tizimining kelajak rivojlanishi borasidagi tasavvurlarga tayangan holdagi logistik faoliyatni rejalashtirish juda qiyin. Statistik maʼlumotlarga qaraganda, ishbilarmonlar tomonidan shakllantirilgan strategiyalarning 10 foizdan koʻp boʻlmagan qismigina amaliyotga tadbiqu qilinarkan. 1990-yillarda bir qadar muvaffaqiyatlarga erishgan va kelajakni toʻgʻri taxmin qila olmagan Respublikamizni 40 foizga yaqin ish bilarmonlari 2010-yilgacha faoliyat olib bora olmadi. Bu bizneslar uchun strategik rivojlanish vektori toʻgʻri tanlanmagan yoki ular umuman strategik rejalashtirilmagan deya taxmin qilishimiz mumkin.

Biznes olamidagi taʼminot tizimida faoliyat yurituvchi ishtirokchilarni integratsiya qilish usullarini taraqqiy toptirish asnosida ularning bir tartibda

⁶⁵ F.E.Xoʻjaev, D.M.Poʻlatxoʻjaeva «Bojxona logistikasi» oʻquv qoʻllanma TDIU 2016

rivojlanishiga oid muammo tugʻiladi. Shuning uchun ham tizimning element-bogʻlamlarining strategik rivojlanish vektorlarini tanlashga oid maslahatlar tavsiyaviy harakter kasb etadi va har doim ham hayotga tadbiiq etishga yaravermaydi.⁶⁶ Logistik tizim bogʻlamlarida (bozor subyektlarida boʻlgani singari) birinchi oʻrinda oʻz biznesini saqlab qolish turadi. Bunga esa faqatgina biznes olamidagi integratsiya usullarini ratsionalizatsiyalash evaziga erishiladi. Butun boshli logistik tizim uchun strategik qarorlar bora-bora markazlashtiruvchi kompaniyaga zamin yaratadi, u esa, oʻz navbatida taʼminot tizimida oʻzaro munosabatlar sxemasini va sheriklar integratsiyasini quradi. Taʼminot tizimida logistikaning strategik va operativ integratsiyasi shunday kechadi.

Taʼminot zanjirining ish berish-bermasligi ustida oʻtkazilgan tajriblar shundan dalolat qiladiki, omadli kompaniyalarning koʻpchiligi mahsulot aylantirish uchun bir necha turdagi tashkilotlarni ishga soladi. Koʻp miqdordagi taʼminotchilar, isteʼmolchilar va vositachilar bilan oʻzaro aloqa oʻrnatish zanjir boshqaruv markazidan iqtisodiy oqimni koʻpvariantli nazorat qila olishlikni talab qiladi. Aniqlanishicha, iqtisodiy oqimning tashkillashtiruv formalarida (zanjirlarda, tarmoqlarda, kanallarda) logistik funksiyalarning boshqa operatsion funksiyalar (ishlab chiqaruvchi, marketing, sarmoyaviy) ustidan hukmron taʼsiri kuzatilmaydi. Ammo asosiy rol xoh logistik xoh nologistik faolitat boʻlsin funksiyalarni kompaniya tarkibi yoki undan tashqarida – taʼminot tizimi ishtirokchida integratsiyalashda qoladi. Shunday boʻlsa-da, taʼminot tizimida logistik strategiya markazlashtiruvchi kompaniya tomonidan qabul qilingan tizimning umumiy logistik tizimiga yoʻnaltirilgan boʻlishi lozim.⁶⁷

Biznesning oʻz strategik rivojlanish tomoniga yoʻnaltirilgan istiqbolli yoʻnalishlar boʻyicha qay tartibda oʻsib borayotgani aniqlashtirilmagunicha iqtisodiy oqimning aynan qaysi koʻrinishda eng maqbul, iqtisodiy jihatdan samarali ekanligini bilib boʻlmaydi. Bu savolga javob tizimning

⁶⁶ Ш.А.Бутаев, К.М.Сидикназаров, А.С.Муратов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

⁶⁷ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

markazlashtiruvchi kompaniyasida (markazdan) topiladi. Xorijiy mutaxassislar ko'p vaqt mobaynida ta'minot zanjirining eng yuqori darajalariga chiqishlikni quyidagi *yetti tamoyilning* amalga tadbqiq qilinishi bilan bog'laganlar:

- iste'molchilarni ularning talablari asosida segmentatsiya qilish;
- logistik tarmoqlarni individuallashtirish;
- talab va taklifning integratsiyalashgan rejalashtiriluvchi;
- mahsulotni iste'molchiga yanada yaqinroq differentsiyalash;
- strategik (talab qilinayotgan mahsulot yoki xizmat ta'minoti (oldi-sotdisi) manba'lari borasidagi qarorlar qabul qilishga asos bo'luvchi jarayonlar jamlanmasi);

- ta'minot zanjirining barcha qismi uchun asqotuvchi texnologiyani ishlab chiqish (ta'minot zanjiridagi operatsiyalar va funksiyalarning standartlashtirilgan ketma-ketligi; ta'minot zanjiri orqali o'zaro bog'langan biznes-birliklari ma'lumotlarning standart formatlari va zamonaviy telekommunikatsiyadan foydalangan holda kompyuter-axborot almashinuvi);

- Ta'minot zanjirining barcha qismini faoliyat samaradorligi o'lchov vositalarini joriy qilish (resurslardan foydalanish samaradorligi va tizimning umumiy sermahsulligini o'lchov vositalari).

Logistik zvenoga logistik ta'minot tizimining elementi sifatida qarash tizimni uning elementlari bilan birga integratsiyalash masalasini birinchi planga ko'taradi. Bunday integratsiyalashning muvaffaqiyati nafaqat iqtisodiy kriteriyalar bilan, balki madaniy daraja – tizimning tashkillashtirilish darajasi bilan ham o'lchanadi. Tashkilotchilik madaniyatini rivojlantirish uchun ko'pgina xorijiy kompaniyalar, xususan, "Motorola", "GE", "Dow" kabi kompaniyalar "Olti sigm" modelini qo'lladilar. Biznes-jarayonnig rivojlantirishga yo'naltirilgan bu model yordamida ishchilar va mutaxassislarni jalb etadilar. Bu modelda juda sodda usul ishlatiladi va bu usul o'zbekchada biznes-jarayonlarni "aniqlashtirish, o'lchash, taxlil qilish, yaxshilash, boshqarish" degan ma'noni beradi. "Olti sigm" dasturi taklifi katta kompaniyalarga muvaffaqiyatli olib kirilmoqda va ta'minot zanjirining barcha ishtirokchilari o'rtasida joriy qilinmoqda.

Eng yaxshi (eng samarador) ta'minot zanjirlarida vaqt sarfi va zanjir mahsuldorligi ham hisobga olinadi. Keraksiz, tor hududlarni va butun zanjir davomidagi zaxiralarni sozlash-tartiblash imkonini beruvchi yangi faoliyat tarzlarini joriy qilish vaqtini iqtisod etilishiga zamin yaratadi.

Ta'minot zanjiridagi talablarni boshqarishda yordam beruvchi o'ziga xos "tepki" sifatida yagona narx siyosati qo'llanadi. Ta'minot tizimida narx-navoni tartibga solish tajribasi talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblikni hal etadi.

Strategiyani boshqarish umumiy nazariyasi o'zida namoyon qiladi: korxonani rivojlanishining maqsadli yo'naltirilgan faoliyat sferasi, vositalari va formalariga, ichki o'zro munosabatlar tizimiga, shuningdek, korxonaning tashqi olam bilan aloqalarda tutgan o'rni ko'zlangan maqsadga eltadigan o'rniga aloqador bo'lgan - uzoq muddatli shakli xisoblanadi. Ayni mavzuda, "ta'minotchi – markazlashtiruvchi kompaniya – iste'molchi" munosabatlari o'laroq birlashgan, biznes birliklardan tarkib topgan ta'minot tizimi strategiyasi o'zida qoidalar turkumini namoyon qiladi. O'z navbatida bu qoidalar turkumidan tizimning hukmron ishtirokchilari tizimning strategik maqsadiga erishishni ta'minlovchi boshqaruv qarorlarini qabul qilayotganlarida foydalanadilar.

Har qanday tizim uchun maqbul bo'lgan yagona strategiya yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Bir qator strategiya to'plamlari tuzib chiqilgan ammo ularning har qaysisi faqat ma'lum sharoitlardagina ish berishi mumkin. Ular o'z narxi va yakuniy iste'molchisiga ega bo'lgan mahsulotlarning ishlab chiqarilish va ishga tushirilish jarayoniga oid biznes-subyektlar rivojiga nisbatan turlicha uslublarda ta'sir o'tkazadi.⁶⁸

Logistik obyektlar, qoidaga ko'ra, bir necha strategiyalar kombinatsiyalarini amalga oshiradi. Ularning jamlanmasi korxonaning bozordagi holatini belgilab beruvchi rivojlanishning maqsadli tashkillashtiriluvchi va biznes-g'oyalarga bevosita bog'liq. "Insorsing" ko'rinishidagi ichki yopiq korxonalar o'z

⁶⁸ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

tashkiliy tizimsini, xo`jalik faoliyatini amalga oshirishga bog`liq bo`lgan o`z transaksiion xarajatlarini qisqartirish hisobiga tashkil etadilar. Bu turdagi korxonalarining tashkiliy tuzilmasi yopiq harakterga ega, ular uchun murakkab ishlab chiqaruv-Tijorat jarayonlar, mahsulotlar va jamlantiruvchi vositalarning minimal ta`minoti, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning katta hajmdagi kafolatli marketingi va sarmoyalarni jalb qilishning eng sodda uslublari xos. Transaksiyalar, ularning to`liq funksiyaviy jamlanmasi bilan birga bu turdagi yopiq tuzilmalarning ajralmas bo`lagi hisoblanadi va ular tomonidan mustaqil idora qilinadi.

Transaksiion kompaniyalar, bozor sharoitini o`rganishga doir barcha xarajatlarni o`z zimmasiga olgan holda, talab oshib borayotgan mahsulotlarga sarmoya jalb etish bilan shug`ullanadi. Natijada, ular tegishli foydani ajratib oladilar va o`zlari ana shu foydaning undirish manbaiga aylanib qoladilar. Bu turdagi transaksiion firmalarning ichki va tashqi faoliyat doiralaridagi tafovut yo`qolib ketadi. Korxonalarining o`z asosiy faoliyatidan tushadigan foyda miqdorini oshirish uchun transaksiion xarajatlardan qutulishga bo`lgan ishtiyoqi shu kabi firmalarga murojaat qilishlariga zamin yaratadi. Logistika o`ldirib borish va ularga raqobatbardosh ustunlik taqdim etuvchi tadbirkorlik funksiyalariga e`tibor qaratish harakterlidir.

Zamonaviy ta`minot tizimi – bu informatsion ko`mak va aktual ma`lumotlar bazasi, biznes-jarayonlarni boshqarish modellashtirishning yangi texnologiyalari, elektron hujjat ayriboshlash, yuklarni skanerlash va shtrixkodlash hamda radioto`lqinli avtomatik identifikatsiyalash usullarining joriy etilishi, mahsulot oqimini real vaqtda nazorat qilib borish imkonini beruvchi sun`iy yo`ldoshli aloqa va navigatsiya usullaridir.

Bu tizimlardagi biznes jarayonlarni strategik rejalashtirish – logistik faoliyatning oldiga qo`ygan maqsadlari va vazifalari hamda uning salmoqli imkoniyatlari bilan istiqbolli tadbqiqot imkoniyatlari o`rtasidagi muvofiqlikni saqlashga qaratilgan og`ir jarayondir. Strategik reja harakatlar ketma-ketligining quyidagi tamoyillarga asoslangan holatida tuziladi: ta`minot tizimining butun qismi bo`yicha mustahkam raqobatbardosh ustunlikni ta`minlashlik, aniq va uzoq muddatli maqsadlarga erishishlik, ishlab-chiqaruv tijorat faoliyati maqsad va vazifalarini ta`minot tizimini boshqaruvining strategik siyosati doirasida muntazam o`zgarib turuvchi tashqi muhit ta`sirini hisobga olgan holda sistematik taxlil qilib borishni talab qiladi. Strategik rejalashtirishni uch bosqichga ajratish qabul qilingan: tashkilot (korxonalar) darajasi, ichki bo`lmalar darajasi va funksional daraja.⁶⁹

Tijorat logistikaning strategik-korporativ rejalashtirishga qo`shuvchi hissasini kompaniyaning odatiy maqsadlari va logistikaning odatiy maqsadlari uyg`unligi doirasida ko`rib chiqishlik maqsadga muvofiq bo`ladi. Kompaniyaning asosiy maqsadlari to`rt kategoriyaga taqsimlanadi: “yashab qolish”, o`shish, moliya, atrofdagilar bilan o`zaro munosabatlar. Tijorat logistikaning odatiy maqsadlari ham to`rt turda beriladi: sifat va miqdor, o`z vaqtida etkazib berish, narx, servis. Ammo, logistika maqsadlari korporativ maqsadlarga qaraganda boshqacha xarakteristikada ifodalangan. Korporativ maqsadlar va logistika maqsadlarini samarali interpretatsiya qilish talab etiladi. Masalan, kompaniya tezkor o`shish maqsadidan kelib chiqadi. Bunday maqsad doirasida eng past sotuv narxlaridan ko`ra kafolatlangan jamg`arma muhimroq bo`la oladimi? Tijorat logistikada yechimini kutayotgan ko`pgina muammolar korporativ-strategik rejalashtirish masalalariga bevosita bog`liqdir⁷⁰.

Tijorat logistikasini transport bilan ta`minlash, omborlashtirish va boshqa biznes soxalariga doir burchlariga qaratilgan konstruktiv tavsiyalar taqdim etadi. Tijorat logistikaning umumiy strategiyasi yordamchi strategiyalardan tarkib topadi

⁶⁹ F.E.Xo`jaev, D.M.Po`latxo`jaeva «Bojxona logistikasi» o`quv qo`llanma TDIU 2016

⁷⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

va ularning har qaysi biri o'ziga xos maqsadlarga erishish rejaları shakllanuvi asosida yuzaga kelgan. Oldi-sotdining bir nechta yordamchi strategik funksiyalarini ajratishimiz mumkin: jamg'arma kafolati, xarajatlarni qisqartirish, jamg'armani ta'minlash, shart-sharoit o'zgarishiga reaksiya, raqobatbardoshlik. Shunday qilib, strategik qaror degani sifatni belgilash, ta'minot tizimi, omborlar, nazorat markazlari, yukni qayta ishlash joylari singari tashkiliy va xarajat - oldi-sotdi faoliyatlari samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi obyektlarni dislokatsiya va konfiguratsiyalash kabilarni o'z ichiga oladi. Strategik rejalashtirish jarayonida boshqaruv qarorlarida – logistik operatsiyalar va funksiyalarda miqdor va sifat me'yori darajalarida - natijalarni o'lchab borish amaliyoti ham muhim rol o'ynaydi. Bu Tijorat logistikadagi strategik rejalashtirishning muhim shartidir. Zero, bu qayta aloqani ta'minlaydi. Shundan kelib chiqib, nazorat instrumentariyasi, shu qatorda, qabul qilib olish, qayta ishlash, kombinatsiyalash, Tijorat logistika strategiyalariga oid ko'p xildagi axborotni tushunish va amalda qo'llay olish, talab qilinadi.

Nazorat (kontrolling) bu – korxonalaridagi iqtisodiy ishlarning funksional va tashkiliy asoslangan yo'nalishi bo'lib, u operativ va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish chog'idagi moliyaviy-iqtisodiy izohlovchi funksiyalarni amalga tadbiiq qilish bilan uzviy bog'liq. Kontrolling, shuningdek, korxonada faoliyatini iqtisodiy boshqarishga doir yaxlit, foyda undirib olishga bog'liq bo'lgan, xoh tashqi, xoh ichki bo'lsin, barcha imkoniyat va xavf-xatarlarni yuzaga chiqarishga yo'naltirilgan konsepsiya sifatida ham ko'riladi. Kontrollingning asosiy funksiyasi quyidagilardan iborat: servis (tijorat-xo'jalik sohalariga oid qarorlar qabul qilish uchun axborot yetkazib berish), izohlovchi (korxonaning barcha boshqaruv bosqichlarida qaror qabul qilish uchun kutilayotgan faoliyatning ko'rinib turgan natijalaridan chetlanish taxlillariga oid ma'lumotlarni qo'llay olish), shuningdek, turli darajadagi maqsadlar, vositalar va ularni amalga tadbiiq qilish metodlari koordinatsiyasi. Kontrolling metodikasini shakllantirish quyidagilarni taqozo qiladi: baholash va qiyoslash lozim bo'lgan parametrlar

iqtisodiy ko`rsatgichlarini asoslab berish, logistik faoliyat samaradorligini oshirilishiga ta'sir etuvchi faktorlarni yuzaga chiqarish.

Nazorat qiyoslovning ustuvor vazifalari saralanishini baholashning yakuniy kriteriyasi - ularning butun ta'minot tizimidagi raqobatbardosh ustunliklarning oshishiga ta'siri nuqtai nazaridan bahosi bo'lishi lozim. Ko'p hollarda ayni shu parametrlar quyidagilar bo'ladi: iste'molchilarni qoniqtirish, umumiy logistik nazorat, sifat, ishlab-chiqarishda faollik, logistik jarayon vaqti. Shuning uchun ham ta'minot tizimining logistik strategiyalarni tadbiq etish asnosidagi ustunlikni ta'minlovchi "qobiliyati" uning bozorda muvaffaqiyatga erishish vositasi ekanligidir.

Buning ustiga, ishlab chiqaruvchi ta'minotchi iste'molchi hisob-kitob tizimiga integratsiya qilish juda qiyin. Bozorda foydaga erishish, muvaffaqiyat qozonish uchun butun ta'minot tizimidagi xarajatlarni taxlil qilish va tizimning barcha ishtirokchilarini ularni qisqartirishga safarbar etiladi. Shuning uchun, hamkor korxonalar o'z ichki xarajatlarini hisobga olishdan yaxlit jarayon miqyosidagi xarajatlar nazoratiga o'tishlariga to'g'ri keladi, tizimning eng yirik a'zolarini ham shunchaki logistik zanjirning bir halqasi sifatida ko'rishlari talab qilinadi.

Buning uchun menejment natijalarini hisoblab borishni tashkillashtirish muhim bo'ladi, jumladan: logistik chiqimlarni hisoblash, servis sifati, zahira mollarini nazorati samaradorligi, infratizim elementlari faoliyati (mahsuldorligi) samaradorligini baholash, asosiy funksiyalarni bajarish va administratorlik samaradorligini baholash.

Nazorat uchun savollar:

1. Iste'molchilarni ularning talablari asosida segmentatsiya qilish deganda nimani tushunasiz.
2. Logistik tarmoqlarni individuallashtirish: talab va taklifning integratsiyalashgan rejalashtiriluviga izoh berihg.

3. Mahsulotni iste'molchiga yanada yaqinroq differensiatsiyalash deganda nimani tushunasiz.
4. Strategik (talab qilinayotgan mahsulot yoki xizmat ta'minotiga izoh berihg.
5. Ta'minot zanjirining barcha qismi uchun asqotuvchi texnologiyani ishlab chiqish qanday amalga oshiriladi.
6. Ta'minot zanjirining barcha qismini faoliyat samaradorligi o'lchov vositalari qangayni joriy qilinadi.

5-BOB. TIJORAT LOGISTIKASI TURLARI VA UNING FAOLIYAT SOHASI

5.1. Logistik ta'minotni tijorat logistikasidagi o'rni

Tijorat logistikasining funktsional sohalari biri nechta hisoblanadi. Bu umumiy logistika tizimining uchunchi guruxiga kiradi, bu erda savdo-logistika elementlaridan yangi faoliyat komplekslari shakillanadi. Logistika ta'minoti bir qator tadbirlar sifatida logistikaning umumiy nazariyasining rivojlanish materiallari va ular bilan bog'liq bo'lgan axborotni, moliyaviy va xizmat oqimlarini boshqarish jarayonlari bilan bog'liq asosiy qoidalarni qo'llaydi. Ta'minot logistikasi bilan hal qilinadigan asosiy vazifalar – ta'minot va jismoniy shaxslar harakati hisoblanadi.

Chet-el adabiyotlarida korxonada moddiy resurslarni etkazib berish ananaviy ravishda sotib olish, xaridlarni boshqarish va ta'minot shartlari bilan bog'liq ushbu atamalar bir-birining o'rnida ishlatiladi. D.J.Bauersoks va D.Z. Klossa ma'lumotlarida ko'ra etkazib berish tushunchasi materiallarni tashqi etkazib berish va ishlab chiqish qisimlarini, etkazib beruvchilardan ishlab chiqarish yoki montaj korxonalarida tayyor mahsulotni, sanoat yoki tijorat omborlarini sotib olish va tashkil etishni o'z ichida oladi, korxonalar yoki tovarlarni ulgurji yoki chakana savdoda saqlaydi. Boshqa shartlarni qo'llash ishlab chiqarish sohasida bunday jarayon xaridlar deb ataladi. Davlat sektorida–ta'minot, ulgurji va chakana savdoda xaridlar ba'zan “logistika tashqi va ichki logistika” tushunchalari bilan izohlanadi.

Aslida bu tushunchalar o'rtasida to'liq identifikatsiya yo'q. Bizning nuqtai nazardan ta'minotni logistika va ta'minot logistikasi bir-biriga bog'liq bo'lsada, biroq boshqacha tushunchalardir. “Xarid qilish” va “Ta'minot” so'zlarining ma'nosi ham boshqacha shunday qilib atama “xarid qilish” sotib olish jarayoni, etkazib beruvchilar (sotuvchilar) bozorini tahlil qilish etkazib beruvchini tanlash, narx bilan kelishilgan holda xarid qilish jarayoni bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib oxiri oqibat sotib olishning haqiqati (savdo bitimi) ni o'z ichiga oladi.⁷¹

⁷¹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

“Ta’minot” so’zi tovar moddiy boyliklari, transport vositalari va qimmatli qogozlarni kerakli manzilga va kerakli vaqtga etkazib berish ma’nosini anglatadi. Bu xaridni sotib olishning turli xil usullari va ularga qo’shimcha shartlar, masalan, tovarlarni etkazib berish uchun maxsus shartlar, ularni majburiy olib o’tish usuli, yuklarni qayta ishlash turi bo’ladi. Bu xaridni sotib olishning turli xil usullari va ularga qo’shimcha shartlar, masalan, tovarlarni etkazib berish uchun maxsus shartlar uni majburiy olib o’tish usuli, ularni qayta ishlab chiqarish.

“Ta’minot” va “Ta’minlash” tushunchalarini aniqlash ham noto’g’ri. Ularning orasidagi farq ham bor: xavfsizlik yanada kengroq qo’llaniladi va faqat “to’g’ri miqdorda” ta’minlaydi. Taqdim etilgan adabiyotlardan olingan ma’lumotlarda logistika va amaliyotda qo’llaniladigan nazariy o’zgarishlar, respublikamiz iqtisodiyotining modernizatsiyalash sharoitlarida o’zining mazmunini yo’qotgani yo’q. Masalan, “etkazib beruvchilarni boshqarish” “biznes” hamkorlar bilan munosabatlarni boshqarish, “xaridni boshqarish” manbalar va boshqalar.

Har qanday ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi, xususan, davlat yoki xususiy sektorning tijorat faoliyati muvaffaqiyatli boshqa korxonalar tomonidan taqdim etiladigan xom ashyo, materiallar, tovarlar va xizmatlar mavjudligiga bog’liq. Logistika tizimining logistika vazifasida moddiy oqimlar boshqaruvi o’zining o’ziga xos xususiyatlariga ega. Tadqiqotning mustaqil qismida logistikani aniqlab olish kerakligi tushuntiriladi. Etkazib berishda logistika faoliyati mahsulot sifati, soni moddiy resurslarni va xizmatlarni saralash uchun zarur bo’lgan korxonani olishga qaratilgan. Sanoat korxonalar va savdo korxonalarining savdo faoliyati sezilarli darajada farq qiladi. Sanoat korxonalarida ta’minot va ta’minot odatda turli bo’limlarga beriladi: ta’minot bo’limi an’anaviy ravishda tashqi manbalardan moddiy resurslarni etkazib berishda mas’uldir va korxonada moddiy resurslarning harakatlanishiga ehtiyojni ta’minlash logistika bo’limi imtiyoziga tegishli savdo korxonasining tijorat faoliyati vositachi bo’lib sanoat korxonasining tayyor mahsulotlarni sotish bilan bevosita bog’liq, ya’ni tovarlarni sotishda

mablag'li xizmat ko'rsatish bilan ular bir nechta ishlab chiqarish sexlariga xizmat qiladilar, ularning narxlarini bajarilgan mahsulot qismiga o'tkaziladi.

Korxonaning yangi asbob-uskunalarini sotib olish uchun to'lashi kerak bo'lgan maxsus amortizatsiya fondi ya'ni investitsiyaning asosiy manbai hisoblanadi. Asosiy vositalarni ishchi xolatda saqlash, qo'shimcha xizmatlarni talab qiladi.

-oldindan yig'ilgan qismlar, kelajakda yakuniy mahsulotning muhim qismini tashkil etishi mumkin (yarim tayyor mahsulot); yordamchi materiallar shu jumladan, murojaat va boshqa yig'ish materiallari;

-mashinalar va uskunalar ishga tushirilishini ta'minlaydigan va ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan ishlab chiqarish materiallari (yonuvchan materiallar, elektr energiyasi va boshqalar).

Ular bitta ishlab chiqarish jarayoniga xizmat qiladilar, ularning xarajatlari butunlay yangi mahsulotlarning narxiga kiritiladi va korxonaga aylanma mablag' shaklida qaytarilishi kerak. SHu sababli sanoat korxonasini etkazib berish xizmati uchun ushbu resurslar guruhi katta ahamiyatga ega va alohida tashvish uyg'otadi⁷².

Ushbu resurslarni qo'llash korxonaning ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish, moddiy resurslardan foydalanish normalari bilan chambarchas bog'liq. Ularni sotib olish narxi tayyor mahsulotlari narxining katta qismini tashkil qiladi. Aylanma mablag'larni sotib olish vaqti, odatda tayyor mahsulotni sotish vaqtiga to'g'ri kelmaydi. SHuning uchun sanoat korxonalari ishlab chiqarish jarayonini to'xtatmaslik uchun qarz mablag'lari hisobiga aylanma mablag'larni to'ldirishga majbur. Qayta ishlovchi kapitalga ehtiyojni rejalashtirish va etkazib beruvchilar bilan iqtisodiy aloqalarni tashkil etilishi ta'minotning asosiy vazifasini tashkil etadi.

Savdo bo'limi tayyor mahsulotlarni sotadi. Ishlab chiqarish korxonasi vositachilari ulgurji savdo korxonalari tomonidan sotib olinadi. Vositachilarning xizmatlaridan foydalanadigan ishlab chiqarish korxonasi aslida talabning haqiqiy

⁷² Ш.А.Бутаев, К.М.Сидикназаров, А.С.Муратов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

hajmini bilmaydi va undan buyurtmachiga etib borishga mahsulotni jo'natish jadvaliga rozilik berishga olib keladi va hokazo.

Korxonning faoliyati uzluksizligi va barqarorligini ta'minlash jarayonida ta'minot va marketing teng bo'lib, ular bir butunga aylanadi. SHunday qilib, ta'minot bo'linmasi va savdo bo'limi ishining ob'ektiv o'zaro bog'liqligi paydo bo'ladi.

Tijoriy logistik nazariyasida u turli funktsional hududlarning bir-birining aylanish jarayonidagi o'zaro bog'liqligi bilan ifodalanadi. Amalda ishlab chiqarish korxonasi uchun savdo bitimi savdolar birligini (tayyor mahsulot sotish-ishlab chiqarish jarayonini tugallash) va etkazib berishni (moddiy resurslarni sotib olish-yangi davrning boshlanishi) ifoda etadi. Savdo logistikasi odatda ta'minot logistikasi deb ataladi. Umumiy ma'noda ta'minot logistikasi moddiy resurslarni sotib olish va etkazib beruvchilar bilan ishlarni tashkil etishni birlashtiradigan faoliyatdir.

SHunday qilib, etkazib berish hajmi faqatgina sotib olish bilan chegaralanib qolmaydi. Korxonaning barcha zarur moddiy resurslar va xizmatlar bilan uzluksiz ta'minlanishi bilan bog'liq barcha vazifalarni o'z ichiga oladi.

Resurslarni sotib olish uchun hamkorlarni tanlash erkinligi, etkazib beruvchilarning ko'pchiligi (sotib olish manbalarining) mavjudligi, moslashuvdan narxlanish va aloqa ta'minotining barqarorlik omili sifatida tovarlarni etkazib berish bo'yicha shartnomalarning ahamiyati yuqori bo'lgan bozor munosabatlari logistika vazifalarni ko'rib chiqishga olib keldi. Taqdim etilgan barcha qarorlar oqilona va maqbul emasligi aniq bo'ldi.

Logistika bo'yicha ishonchlilik ko'rsatkichlari ta'minot jarayonida biznes jarayonlar barqarorligi, bashorat qilinadigan va moslashuvchan bo'lishi kerakligini anglatadi. Vaqt va makondagi moddiy oqim davri "logistika vaqti" tushunchasi bilan bog'liq. Logistika jarayonida biz o'zaro bog'liq hodisalar, iqtisodiy oqimning to'liq aylanisini tashkil etuvchi jarayonlarni nazarda tutamiz. Bunday holda etkazib berish, ishlab chiqarish va sotishda logistika davrlarini birlashtirgan vaqt majmuasi to'liq logistika davri deb nomlanishi kerak.

Logistika jarayonini ta'minot logistikasi, ishlab chiqarish va tarqatish (logistikasi) nuqtai nazardan ko'rib chiqish mumkin. Bu masalan, transport, yuklarni tashish, saqlash va boshqalar kabi logistik vazifalarni qo'llab-quvvatlash uchun ham qo'llaniladi. Integral ta'minot tizimida logistik faoliyat—bu xo'jalik yurituvchi sheriklarning, o'zaro ta'siri bo'lib, unda iqtisodiy oqimlarni maqbullashtirish jarayonida har-xil omillarning to'liq hisob-kitobi ta'minlanadi, bu esa korxonaning bozorda strategik va taktik maqsadlarga erishishga yordam beradi.

To'liq logistika jarayonining asosiy tarkibiy qismlarning mazmunini tahlil qilish, barcha logistika funksiyalari moddiy resurslarga foydali xizmatni qo'shishga yordam bermasligini ko'rsatadi. Aksincha, ko'plab tadbirlar umumiy xarajatlarning ko'payishiga olib keladi, va logistika tizimining yakuniy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Muvofiq vazifalarni amalga oshirishdan foydali ta'sir va qo'shimchalar, xarajatlarning nisbati mos ravishda 10% va 90% tashkil etadi⁷³.

Korxonalar to'liq logistika jarayonini yakunlash uchun zarur bo'lgan vaqtni past darajaga tushirishga moyildirlar. To'liq logistika davri qanchalik uzoq bo'lsa, talabning dinamikasiga va ta'minot zanjirning kamroq harakatlanishga javob sekinlashadi.⁷⁴

Bozor sharoitidagi o'zgarishlarga tezkor javob beradigan to'liq logistik jarayonini, boshqarish kompaniyaning bozorda raqobatbardosh o'rnini mustahkamlashga yordam beradi. Ta'minot logistikasining funktsional jarayoni sanoat va texnik mahsulotlarni etkazib berish buyurtmasini bajarish uchun to'liq logistika jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Marketing va operatsion boshqaruv amaliyotida mahsulotning hayotiy davri jarayoni xisoblanadi. Bunday jarayonning bosqichlari mahsulot sotish hajmiga va korxonaga ma'lum bir vaqt mobaynida sotilishidan olingan daromadga qarab amalga oshirilgan mahsulot xususiyatlarining o'zgarishini hisobga oladi. Bunday metodik yondashuv logistikada ham qo'llanilishi mumkin. To'liq logistika jarayonining mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun logistika jarayonining turli

⁷³ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

⁷⁴ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

bosqichlarida boshqaruv qarorlari va mahsulotning hayotiy aylanishi o'rtasidagi munosabatni ajratib olaylik.

Bozor segmentlarining ta'rifi faqat marketing faoliyatini emas, balki segmentatsiya natijalari butun logistika tizimining ishlash samaradorligiga ta'sir qiladi. Logistika nuqtai nazaridan samarali bo'lmasa, segmentlarni aniqlash va ularga xizmat ko'rsatish noto'g'ri bo'ladi. Bozor segmentlarining tavsifnomalari ko'rsatkichlari, mavjud bo'ladigan korxonadan tomonidan ularga ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy jihatdan oqilona bo'lishi kerak. Har bir segmentning xususiyatlari nafaqat rivojlanishning marketing strategiyasi nuqtai nazaridan, balki logistika maqsadlari nuqtai nazaridan ham talqin qilinishi kerak. Bu logistik jarayonni vaqtini qisqartirishga yordam beradi. Tovarlarining kerakli darajasini ta'minlash va barcha logistika tizimining ishlash ko'rsatkichlari natijalarining samardorligini oshiradi. Bunday holda logistika jarayonining dinamik tabiatini iste'molchilarning ehtiyojlariga moslashuvchanligi haqida gapirish mumkin.

Xaridor talablariga samarali logistik javob berish SPFR axborot texnologiyasidan foydalangan holda qo'llab-quvvatlanadi. Umumiy rejalashtirish, prognozlash va to'ldirish, birgalikda rejalashtirish, ushbu yondoshuv barcha ishtirokchilar uchun bir vaqtning o'zida foyda olishiga erishish uchun barcha logistika tizimida axborot almashish va hamkorlikni o'z ichiga oladi. Elektron ma'lumotlar almashinuvi va internet logistikasining yakuniy mahsulotlarga bo'lgan bozor talabining dinamikasi asosida ma'lumotlar bazasini shakllantirishga yagona yondoshuv asosida qaror qabul qilishga imkon beradi. Etkazib berish logistikasining ishlab chiqarish jarayoni (yoki ichki iste'mol uchun ishlab chiqarish va texnik mahsulotlarni etkazib berishga buyurtma bajarish logistikasi) ma'lum bir davrda rivojlanishning to'liq qoidasini shakllanadigan o'zaro bog'liq jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Bu quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- buyurtma shakllantirish va belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazish;
- buyurtmani etkazib beruvchiga berish;

-etkazib beruvchi tomonidan buyurtmani bajarish, (buyurtmani sotib olish) buyurtmani iste`molchiga etkazib berish (ishlab chiqarish va texnologik jarayonga o`tish). Logistika ta`minotining funktsional jarayoni, u “logotip” da logistika deb ataladi, logistika jarayonining barcha boshqa tarkibiy qismlari bilan birgalikda ko`rib chiqilishi kerak. To`liq logistika jarayoni “kirish” da qanday ishlashidan qat`iy nazar, ko`p jihatdan uning yakuniy natijasiga bog`liq.

Logistika jarayonini boshqarishda zamonaviy axborot va kompyuterni qo`llab-quvvatlash, moddiy oqimlarning harakatini, moddiy resurslar zahirasining miqdorini, tugallanmagan mahsulot va tayyor mahsulotni aniqlash imkonini beradi. Etkazib berishdagi logistika jarayonini samarali boshqarish bozorda korxonaning umumiy logistik strategiyasini amalga oshirishga yordam beradi. Uning raqobat afzalliklari ishlab chiqarishga moddiy resurslarini etkazib berish bo`yicha buyurtmalarni o`z vaqtida va sifatli bajarish hisobiga ta`minlanadi.

Logistik zanjirdagi ishtirokchilar o`rtasida vaqt miqyosi, sifati, narxi, etkazib berishning ishonchliligi jihatidan aniq rejalashtirilgan va samarali rejalashtirish tizimi va ishlash ta`minotning o`zgarishlariga darhol javob berilmasligi mumkin. Ushbu chora-tadbirlar eng kam xarajatlarga yo`naltirilgan xaridor bo`yicha tadbirlarni takomillashtirishda maqbul kabinet darajasiga erishish va logistika ta`minot jarayonining davomiyligini qisqartirishga qaratilishi kerak integral logistika nuqtai nazaridan ichki iste`mol uchun moddiy resurslarni etkazib berish buyurtmasini boshqarishning asosiy vazifalari quyidagilardir:

-moddiy resurslarni etkazib berish uchun buyurtma aylanish muddatining vaqtini qisqartirish;

-moddiy resurslarni etkazib berish bo`yicha boshqaruv buyurtmalari sifatini oshirish;

-moddiy resurslarni o`z vaqtida va sifatli ta`minlashni;

-buyurtmalarni etkazib berishda minimal yo`qotish bilan zarur xizmatni taqdim etish;

-ta`minot va ishlab chiqarish zanjiridagi zahiralarini kamaytirish va butun birlashtirilgan zahiralarini miqdorini kamaytirish;

-oldingi kapitalga mablag'larni qaytarish, jumladan, saqlash, yuklarni qayta ishlash, transport va infratuzilmaga investitsiyalarni qaytarish;

-moddiy resurslarni etkazib berishni tashkil etishning ishonchliligini oshirish va rad etilgan materiallarning ulushini qisqartirish;

-moddiy resurslarni sotib olish xarajatlarini tejash;

-etkazib berish narxining maqbul darajasini saqlab qolish;

-tranzaktsion xarajatlarni ratsionalizatsiya qilish va umumiy logistika xarajatlarni kamaytirishda yordam berish.

Ishlab chiqariladigan tovarlar bozorlarida etkazib berish shartnomalarini tuzishda xaridorlar faqat tovarlar narxini hisobga olishi emas, balki mahsulotni etkazib berishga bo'lgan arizasini bajarish uchun kutish davrida xaridor tomonidan qo'shimcha xarajatlar hisobga olinadi. To'liq logistika jarayonini optimallashtirishda vaqt omilining ahamiyatini oshirishga sabablar quyidagilardir:

-mahsulotning hayot aylanishini kamaytirish;

-xaridorlarning qimmatli qog'ozlar hajmini kamaytirish istagi;

Misol uchun, 1970-yillarda kompyuterning ishlash muddati 7 yildan 10 yilgacha bo'lgan, 2000-yil boshida kompyuterning hayot aylanishi bir yilga qisqartirildi, ya'ni bozorda paydo bo'lganida yangi mahsulot ma'naviy eskirgan. Yangi mahsulotni ishlab chiqarish vaqtidan boshlab uni bozordan chiqarishgacha bo'lgan davrda keskin pasayish tovarlarning hayot aylanish jarayoni doirasida samarali harakatlanishini talab qildi. Raqobat afzalliklarini oshirishda vaqt muhim omil bo'ladi ilovani olish va istemolchiga etkazib berish o'rtasidagi oraliqni qisqartirishi mumkin bo'lgan logistika zanjirlari bozorda raqobatbardosh ustunlikka ega.⁷⁵

Ta'minot tizimidagi material oqimining harakatlanish vaqtini qisqartirish logistika xarajatlarini kamaytiradi. Etkazib berishning o'z vaqtida bajarilishi, ya'ni, belgilangan muddat davomida moddiy resurslarni to'liq etkazib berish uchun ariza berishni bajarish, etkazib beruvchini tanlashda asosiy mezonlar bo'lib qoladi.

⁷⁵ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Bunday sharoitlarda etkazib beruvchining moddiy resurslar zahirasi emas, balki, istemolchilarning talablariga tez javob berish qobiliyatini oshirish kerak. Ishlab chiqarish dasturiga yo'naltirilgan logistika ta'minoti menejmenti ushbu maqsadlar uchun logistik xarajatlarni ishonchiligi, o'z vaqtida, sifatli xizmat ko'rsatish va minimallashtirish nuqtai nazaridan eng yaxshi ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash usullari va manbalarini aniqlaydi. Manbaa ta'minotiga bog'liq xarajatlarni kamaytirish juda zarur, chunki bu xarajatlar juda muhimdir va iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida 40-60% gacha. SHu maqsadda moddiy resurslarni (resurslarni tejash) saqlash dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi, bu quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirish tizimini takomillashtirish va ularni sarflash;

- CHiqindilarni minimallashtirish va moddiy resurslarni yo'qotish;

- ikkilamchi moddiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish;

- etkazib beruvchilar tomonidan moddiy resurslarni etkazib berishda mumkin bo'lgan vaqtinchalik saqlashni hisobga olmaganda;

- omborxonani avtomatlashtirish;

- omborlar tizimining barcha darajalarida moddiy resurslar zahiralarini optimallashtirish;

- moddiy resurslarni tashishni teng taqsimlash;

- yuklarni tashish va etkazib berishda boshqa logistik operatsiyalarga tayanish. "Ta'minot–ishlab chiqarish" funktsional jarayonda resurslarni tejash siyosatini amalga oshirish logistika vazifalarini moddiy resurslarning asosiy ta'minotchilari tomonidan "siyosiy munosabatlar" ga integratsiyalashni nazarda tutadi. Etkazib beruvchilar bilan hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishda uch bosqich mavjud: hamkorlik, muvofiqlashtirish, axborot almashish. Etkazib beruvchilar bilan birgalikdagi faoliyatning miqyosi quyidagicha:⁷⁶

- axborot almashish;

⁷⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

- innovatsiyalar sohasida o'zaro hamkorlik;
- o'zaro ishonch va ochiqlikdagi munosabatlar;
- birgalikdagi faoliyatni muvofiqlashtirish va rejalashtirish;
- hamkorlikning o'zaro manfaatlari va xatarlarini taqsimlash;
- umumiy biznes maqsadlarning o'zaro bog'liqligi va boshqaruv tamoyillarining muvofiqligi.

Ta'minot logistikasida etkazib beruvchiga boshqa yuridik shaxsga shartnoma shartlari bo'yicha mahsulot etkazib beradigan yuridik shaxs kiradi. Unga qo'shimcha majburiy shart qo'shiladi. Etkazib beruvchi ko'plab talabgorlardan tanlanadi. Ushbu holatga mos keladigan "tanlash" so'zining maxsus talqini mavjud: "buni ayniqsa, eng yaxshisini tanlash". Etkazib beruvchini tanlash vazifasida mazmunli ish ikki qismga bo'linadi.

Birinchisi, moddiy resurslarning barcha mumkin bo'lgan etkazib beruvchilari xususiyatlarini tasvirlaydi. Ushbu tavsifga "bir to'siq qurish" deyiladi, ikkinchi qism tanlagan etkazib beruvchining javob berishi kerak bo'lgan mezonning mantiqiy asoslarini o'z ichiga oladi.

Ta'minlovchini tanlash va uning ish sifatini baholashda sub'ektiv omili va turli iste'mollarning ta'sirini kamaytirish uchun axborotni qidirish va tahlil qilish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar qo'llaniladi.

Masalan, HP kompaniyasi kompyuterlashgan sotuvchi tanlov tizimidan foydalanadi va axborot va kompyuter texnologiyalari foydalanuvchi bilan muloqotda bo'lish rejimida ishlatiladi. Suhbat tizimi interfaol tizim bo'lib, foydalanuvchi va tizim o'rtasida muqobil xabar almashinuvini nazarda tutadi. Tizimning foydalanuvchi bilan interaktiv o'zaro ta'sir qilish tartibi oxirgi foydalanuvchilarga etkazib beruvchini tanlash to'g'risida qaror qabul qilish jarayoniga aralashish imkonini beradi. Bu o'zaro muloqot suhbatning moslashuvchanligi tamoyillari asosida, ya'ni tizimning turli ehtiyojlarini foydalanuvchi ko'nikmalarini hisobga olish qobiliyatiga asoslangan. Bu quyidagilarni beradi:

- tizim hatti-harakati shaffofligi;

-tizimligidan amaliy foydalanishning soddaligi;

-tizim bilan ishlashni o'rganish imkoniyati;

-ma'lumotlarni aniqlash va himoya qilish;

-tizim mustaqil ravishda "g'ayri tabiiy" vaziyatlarni bartaraf etishga qodirligi. Korxonaning bozorda logistika faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishi va uning raqobatbardoshligini asosan ta'minotchilar o'z vazifalarini qanday bajarayotganiga bog'liq. Ta'minotni tanlashni tashkil qilishning ikkita yo'li mavjud:

Birinchi – bu etkazib beruvchilardan bo'lgan (yoki ular) va biznes aloqalarini o'rnatilgan kompaniyalar sonining tanlovidir. Bu holda tanlov muammosi osonlashadi, chunki, korxonaning xarid qilish bo'limida ushbu etkazib beruvchilarning faoliyati to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Ikkinchi variant yangi murojaat etuvchilar orasida etkazib beruvchini tanlashdir. Bunday qaror bilan to'g'ri axborotni tekshirish va topish uchun qo'shimcha vaqt va resurslar talab qilinadi.

SHuning uchun bunday ish faqat nomzod sifatida ro'yxatga olingan etkazib beruvchilarga nisbatan amalga oshirishni va buyurtma olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. SHunday qilib, "to'siq" belgisi (ro'yxat, barcha saloxiyatli etkazib beruvchilarning ro'yxati) qurilishiga quyidagilar kiradi:

-resurs etkazib beruvchilar to'g'risida ma'lumotlar yig'ish;

-resurs etkazib beruvchilarning faoliyatini doimiy kuzatib borish;

-etkazib beruvchi bozorning, bozor omillarini tizimli o'rganish⁷⁷.

Etkazib beruvchilar haqida ma'lumot to'plash, ko'rgazmalarda ishtirok etish, saloxiyatli etkazib beruvchilarni ixtisoslashtirilgan nashrlar va almanaxlar orqali, shuningdek internet orqali ishlashni o'z ichiga oladi. Etkazib beruvchining umumiy tavsiflari;

-faoliyatining asosiy yo'nalishi, mahsulot va xizmat turlari;

⁷⁷ Ш.А.Бутаев, К.М.Сидикназаров, А.С.Муратов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Еtkазиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

-ishlab chiqarish hajmi, mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish, sotish va boshqa tavsiflari;

-etkazib beruvchining tashkiliy va iqtisodiy tavsiflari;

-moliyaviy ahvoli kredit faoliyati quvvatlaridan foydalanish;

- mahsulotlarning asosiy iste'molchilari, uyushmalar va boshqa tashkilotlarda ishtirok etish;

-ishonchli ma'lumot to'plashni tezlashtirish, etkazib beruvchilarni tanlab olish bo'yicha qaror qabul qilishning xolisligi darajasini oshirish uchun korxonalar ko'pincha ixtisoslashtirilgan, muassasalarning xizmatlarga murojaat qilinadi.

Ular bilan tegishli shartnoma tuzadilar. Ushbu organlar etkazib beruvchilar, shu jumladan, axborot olish uchun norasmiy kanallardan foydalangan holda so'rovlarni tayyorlaydi. Ariza beruvchilar etkazib beruvchining moliyaviy holati to'g'risidagi quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotni o'z ichiga oladi. Etkazib beruvchini tanlashning yakuniy bahosi shu turdagi salohiyatli resurslar bir qator mezonni qo'llang. Ikkita yoki uchta mezonlar mavjud, biroq iqtisodning ayrim tarmoqlarida ularning soni bir necha o'nga yaqin. Bunday holda etkazib beruvchilarni baholash mezonini tanlash birinchi navbatda murakkablashadi va maxsus bilimlardan foydalanish talab qiladi.

Tijorat biznesda xarakterli "ishonchli" har doim sherikni, bitim ishtirokchisini tanlashda eng asosiysi bo'lib kelgan logistika ta'minotida moddiy resurslarni xarid qilishning barcha jihatlari aks ettiradi. Ishonchli etkazib beruvchilar bilan hamkorlik-logistika texnologiyalari va tizimlarini joriy etishning asosiy shartlaridan biri. Bu qisqa muddat ichida etkazib beradigan yoki to'sqinlik qiladigan har qanday to'siqlardan qat'iy nazar, etkazib berishning ishonchliligi iste'mol qiladigan korxonani ma'lum muddat ichida zarur moddiy resurslar bilan ta'minlashni kafolatlaydi.

Moddiy resurslar etkazib berishning ishonchliligi ehtimollik nazariyasi, ishonchlilik nazariyasi usullari yordamida hisoblanishi mumkin. Eng umumiy shakldagi ta'minotning ishonchliligi(N) quyidagi formula bilan hisoblanadi: $N=p-(t)$

P-iste`molchining talabini qondirishdan bosh tortish ehtimoli;

T-vaqt oralig'i;

Ba'zi holatlarda narx taxminiy mezonlari birinchi o'rinda turishi mumkin. Bu moddiy resurslarning narxi korxonadan ishlab chiqarilgan qiymatiga sezilarli bo'lganda va sotib olish narxi korxonaning daromadiga sezilarli darajada ta'sir qilgan taqdirda amalga oshiriladi. Korxonaning moddiy resurslarni sotib olish uchun bir martalik xarajatlarini kamaytirish uchun etkazib beruvchining to'lov va moddiy zayomlarni berish qobiliyatini baholash mezonlari oldida yuzaga kelishi mumkin.

Etkazib berish logistikasi uchun narxlar hajmini tahlil qilish etkazib beruvchilar o'rtasida raqobatni ta'minlash nuqtai nazaridan foydalidir. Analitik ishlarning mohiyati mantiqiy jihatdan iste`molchiga etkazib beruvchi maxsus so'rovnoma-hujjat topshirganligi u ushbu moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojni qondirish usullarini ko'rsatib, kerakli moddiy resurslar haqidagi barcha ma'lumotlarni taqdim etadi. Tovar etkazib beruvchining manziliga javob hujjati yuboriladi, unda moddiy resurslarni ishlab chiqarish xarajatlari, etkazib berish va xizmat ko'rsatish xarajatlari, shuningdek, moddiy resurslarning yakuniy bahosi ko'rsatiladi⁷⁸.

Turli etkazib beruvchilar tomonidan olingan ma'lumotlarning taqqoslanishiga asosan, narx va xizmat ko'rsatishning eng yaxshi variantini taklif qiluvchi talabnoma tanlangan. Keyin etkazib beruvchining vakillari bilan sotib olish narxiga bog'liq muzokaralar olib boriladi. CHegirmalar va boshqa imtiyozlar muhokama qilinadi. Korxonaning buyurtma berish tartibi qanchalik muhim bo'lsa, muzokaralarga ko'proq e'tibor berilishi kerak. Bu holda buyurtmani bajarish uchun asosiy talablarni aniq shakllantirish kerak. Buning uchun tegishli hujjatlar tayyorlanadi: hisob-kitoblar, hisobotlar, fakturalar, chizmalar, takliflar va boshqalar.

⁷⁸ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Logistika sohasida, tartibni ta'minlovchi provayderlar bilan aloqalar ko'pincha raqamli tizimdan foydalaniladi. Baholashning ko'lami ob'ekt haqida olingan ma'lumotlarni ko'paytirish tamoyili asosida quriladi. Ismlar miqdori (nominal)-solishtirilayotgan ob'ektlar haqida minimal ma'lumotni oladigan ko'rsatkichlardir. Bu erdagi kerakli javob "ha" yoki "yo'q". Javob solishtirish shaklida ko'rsatiladi (masalan, bir etkazib beruvchining ishlab chiqarish xarajatlari boshqasiga qaraganda qancha past). Interval darajasi yanada kengroq axborot salohiyatiga ega: me'yorlar bo'yicha taqdim etiladigan imtiyozlar to'g'risidagi axborotdan tashqari, qo'shimcha ma'lumot paydo bo'ladi. Me'yoriy nuqtai-nazaridan bir etkazib beruvchi boshqalariga nisbatan qay darajada farq qiladi. O'zaro aloqalar darajasi farqlarining miqdori to'g'risida ma'lumot beradi: ko'rsatilgan etkazib beruvchida o'lcham tavsifnomasi boshqa murojaatchilarga qaraganda necha marotaba ko'proq (kamroq) ifoda etilganligi.

Tarmoqli logistika sohasida qabul qilinadigan qarorlarning aksariyati optimallashtiruvchi xususiyatga ega bo'lib, echimlarning mumkin bo'lgan majmuidan maqbulligi mezoni nuqtai nazaridan zarurligini ko'rsatmoqda. Logistika ta'minotida, odatda, optimallashtirish vazifalaridan biri moddiy resurslarni sotib olish hajmi va ularni to'lash vaqtini aniqlash hisoblanadi. Sotib olingan moddiy boyliklar, kutilayotgan transport xarajatlari miqdori va zahiralarni saqlash xarajatlari to'g'risida qaror qabul qilish muhimdir⁷⁹.

Moddiy resurslarni xarid qilish bevosita ularning iste'mol qilinishidan oldin amalga oshirilishi mumkin. Bu logistika texnologiyasidan "vaqtida" foydalanadigan kompaniyalar uchun odatiy holdir. Bu holda moddiy resurslarni etkazib berish jadvallari va korxonalar texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan do'konlar jadvallarini me'yorlashtirishda muhim o'rin tutadi. Etkazib beruvchilar bilan ishlashda asosiy e'tibor ishlab chiqarish aylanishini kamaytirish, uskunalarni sozlash vaqtini pasaytirish va protsessor markazlari oldidagi navbatning uzunligini kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilashga qaratiladi.

⁷⁹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Etkazib beruvchilar bilan bunday munosabatlarning afzalliklari moddiy resurslarni olish uchun soddalashtirilgan nazorat tartib-qoidalariga o'tish navbatning uzunligini kamaytiradi. Ba'zan kelajakda foydalanish uchun moddiy resurslarni sotib olish foydalidir. Bunday xaridlar odatda hujjatlash jarayoniga bog'liq muddatli shartnomalar (kelajakdagi mahsulotlarga bo'lgan huquqlar)ni sotib olish yo'li bilan real mahsulot bozorida baho o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan zararlardan sug'urta qilish.

Ta'minot shartnomasining holati o'rtacha narxda moddiy resurslarni sotib olish mumkin. Moddiy resurslarga bo'lgan narxlar yil davomida tasodifiy ravishda ko'payishi taxmin qilinmoqda. Bunday vaziyatda xaridlar, masalan, har chorakda o'rtacha narxda bir marta amalga oshiriladi. O'rtacha narx baho dinamikasining asosiy yo'nalishini ifodalaydi. Xarid qilishning umumiy byudjeti belgilangan oralikning birinchi oyi narxiga bog'liq. O'rtacha narx bo'yicha sotib olish ma'lum bir xavf bilan bog'liq: har qanday vaqt oralig'ida moddiy resurslarni sotib olish uchun byudjet bilan ularning miqdori ishlab chiqarishda bo'lgan talabni qondirish uchun etarli bo'lmaydi.

Moddiy resurslarni etkazib beruvchilar xaridorni rag'batlantirish uchun narxlarda chegirmalarni o'rnatishi mumkin. Moddiy resurslar uchun chegirmalar tufayli narx o'zgarishi etkazib berish shartlariga, sotib olingan moddiy resurslarning turi va hajmiga qarab farqlanadi. Ko'p miqdorda mollarni sotib olish, etkazib beriladigan moddiy resurslarni erta to'lash va boshqalar uchun chegirmalar berish mumkin. Biroq, ko'p miqdorda sotib olayotganda moddiy zahiralarni saqlash uchun qo'shimcha harajatlar bilan narx imtiyozlarining afzalliklarini solishtirish kerak.

SHu bilan birga barcha lavozimlarning buyurtma miqdori, odatda, tranzit stavkasidan kam bo'lmasligi kerak. Tranzit stavka yuk tashuvchisi tomonidan qabul qilinadigan eng kam yuk hisoblanadi. Bu transport vositasi va mahsulot turiga bog'liq. Kichik miqdordagi moddiy resurslarni odatiy standartlarga muvofiqlashtirishni omborxonalar tashkil qiluvchi turli vositachilar amalga oshirish mumkin. Moddiy resurslarni etkazib berishning optimal miqdori

iste`molchi zahiralarni shakllantirish va saqlash, xarajatlarning minimal qiymatiga ega bo`lgan hajmdir. Etkazib beruvchini tanlayotganda, korxonaga qancha moddiy resurslar etkazib beruvchilaridan foydalanish kerakligi bilan bog`liq. Bir etkazib beruvchi bilan yoki bir nechta etkazib beruvchilar bilan ishlashingiz mumkin. Ikkala echim ham joizdir.

“Bir turkumli mahsulot-bitta etkazib beruvchi”. G`arbiy Evropa korxonalarida, mahsulot turkumlarining asosiy etkazib beruvchisidan tashqari, etkazib beruvchi-duplikatorlar zaxirasidan (turli hududlarda joylashgan 2-3ta ta`minotchi) foydalanadi. Etkazib beruvchilar va iste`molchilar o`rtasida yangi munosabatlarni o`rnatish amaliyoti bitta, lekin ishonchli etkazib beruvchi bilan o`zaro aloqaning yangi tendentsiyasi o`rnatilganidan dalolat beradi. Masalan, moddiy resurslarni asosiy turlari uchun etkazib berish 70-80 foizni tashkil etadi.

Bir necha etkazib beruvchilardan foydalanishning afzalliklari shundaki, shoshilinch va katta hajmdagi buyurtmalar paydo bo`lishi bilan muammolarni hal etish tezligi oshib boradi. Bir necha manbalardan foydalanish natijasida ta`minlovni oshirish kafolatlanadi, bu iste`molchining etkazib beruvchiga qaramligini sezilarli darajada pasayishiga olib keladi. Qo`shimcha xizmatlarni taqdim etish, etkazib berish moslashuvchanligini takomillashtirish va mahsulotni kech etkazib berishdan kelib chiqadigan xatarlarni kamaytirish imkoniyati mavjud.

Etkazib beruvchi tanlanganidan so`ng, operatsion ishlar etkazib berish shartlari bo`yicha variantlarni batafsil ko`rib chiqish bilan boshlanadi. Ushbu ishlar muzokaralar olib borish, sud tartib-qoidalarini bajarish va boshqalar bilan bog`liq. Tanlangan etkazib beruvchining ish sifati uning bir, yarim, chorak yil faoliyati natijalari asosida baholanadi. Ushbu ish korxonaning manfaatdor bo`limlari- texnologik, dizaynerlik, marketing va boshqalar ishtirokida amalga oshiriladi.

Ta`minlovchining ishini baholash turli o`lchamlardan foydalangan holda oldindan rejalashtirilgan baholash ko`lamiga muvofiq amalga oshirilishi mumkin, keyin uning reytingi aniqlanadi. Agar etkazib beruvchining reytingi maqbul darajadan past bo`lsa, ta`minot shartnomasi bekor qilinadi.

Sanoat tovarlari bozorida etkazib beruvchi va mahsulot iste'molchisi o'rtasida tarqaladigan virtual aloqalar tendentsiyasi kuzatiladi. Bunday hamkorlik elektron pochta, faks, elektron ma'lumotlar almashinuvi infratuzilmasi (EDU) (elektron ma'lumotlar almashuvi) dan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi. SHuningdek, internet saytlar, kelishuv parametrlari haqidagi e`lonlar virtual doskasi ishlatiladi. Internet logistika ta'minotini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ochdi. "Elektron tijorat" atamasi paydo bo'ldi. Elektron tijoratning nazariy, huquqiy va iqtisodiy jihatlari o'quv adabiyotlarida allaqachon o'z aksini topgan.

Internetni qo'llashning afzal sohasi-mahsulot, xizmat va axborotni sotish va sotib olishdir. Natijada ta'minot zanjirida buyurtmalarni tashkil etish jarayoni va ularni amalga oshirish jarayoni o'zgaradi. Misol uchun, internet-saytlar yordamida moddiy resurslarni etkazib beruvchi mijozlarga moddiy resurslarni sotib olish imkoniyati haqida ma'lumot berishi mumkin. Faol rejimda xaridor darhol moddiy resurslarni etkazib berish uchun buyurtma bera oladi.

Virtual hamkorlikning bevosita foydasi aniq. Ma'lumotni tezkor uzatish va qayta ishlash, ma'lumotlarning aniqligi va ishonchliligi, qog'ozli (hujjat) hujjatlar sonini kamaytirish va ma'lumotlarni kiritishdagi mumkin bo'lgan xatolar tufayli logistika operatsiyalari samaradorligini oshirishda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, logistik zanjirning o'zaro aloqasini yaxshilash, tomonlarning tranzaksiyalarga integratsiyalashuvini oshirish va operativ ma'muriy xarajatlarni kamaytirish afzalliklari ham namoyon bo'ladi. Ma'lumki, tomonlar o'rtasida virtual hamkorlik munosabatlarining rivojlanishi logistika mutaxassislarining yangi texnologiyalarini egallashi, kibernetikada qobiliyatlarni osyirish va menejerlarning mentalitetini o'zgartirishlarini talab qiladi.

5.2. Ishlab chiqarish va xarid logistikasi

Ishlab chiqarish logistikasi-tijorat logistikasining yana bir funktsional tarmog'i uning ob'ekti ichki ishlab chiqaruv jarayonidagi moddiy oqimdir. Ichki kichik sistema sifatida u umumiy logistika sistemasining uchinchi darajaviy

qatoriga qo'shilgan. (Logistika) ishlab chiqarish logistikasida umumiy nazariya qoidalari qo'llaniladi. Ishlab chiqarishni tashkillashtirishning tashqi muhiti qarama-qarshi yo'naltirilgan moddiy oqimlar shaklida yaratiladi: ishlab chiqarish jarayonini moddiy resurslar bilan ta'minlaydigan kiruvchi oqim va tayyor mahsulotlarning chiqish oqimi. Birinchi - ta'minot logistikasi ob'ekti, ikkinchisi - logistika sotuvi. Aytish lozimki, faqatgina ishlab chiqarish korxonasi uchun ko'lamidagina uch funktsional logistika soxalarini: ta'minot logistikasi, ishlab chiqarish logistikasi va sotuv logistikasini butun logistik sistemaga birlashtiriladi.

Amalda uning harakatlari bilan ta'minotning logistika samaradorligini tekshiradi va sotishning samarali logistikasi uchun dastlabki texnik, iqtisodiy va tashkiliy asoslarni tayyorlaydi. Korxonada moddiy oqimlarning konstruktiviyasi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish va boshqarish vazifalarini hal qilish bilan bevosita bog'liq. Bunga quyidagilar kiradi:

- mijozlar buyurtmalari va talab prognozlarini asosida ishlab chiqarish dasturlarini bajarishning tezkor rejalashtirilishi;

- korxonada ustaxonalari va boshqa bo'limlari uchun ishlab chiqarish jadvallarini ishlab chiqish;

- ta'minot va marketing xizmatlari bilan kelishilgan tayyor mahsulotlarni ishga tushirish/chiqarishni rejalashtirish;

- ish jarayonida resurslarni saqlash standartlari va ularni muvofiqlashtirish monitoringi, texnik innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy etish;

- tayyor mahsulotlarning narxini nazorat qilish.

Savdo logistikasi nuqtai nazaridan "ishlab chiqarishni boshqarish jarayoni" doirasida moddiy oqimlarni optimallashtirish va tartibga solishning eng samarali usullarini qo'llashni anglatadi, bu harakatlarni minimallashtirish va tayyor mahsulot sifatini oshirishdir. Ushbu maqsadga erishishga ishlab chiqarishdagi moddiy oqimlarning konfiguratsiyasi muhim ahamiyatga ega. Ishlab chiqarishni davom ettirishni ta'minlash, uning moslashuvchanligini va mahsulotning yangi turlarini ishlab chiqarish uchun uskunalarni tezkor sozlash va natijada mehnat

unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, ishlab chiqarish vaqtini qisqartirishga asosiy e'tibor qaratish lozim⁸⁰.

Ishlab chiqarish logistikasi-moddiy resurslar ishlab chiqarish jarayonidan ishlab chiqarishni va tayyor mahsulot shu resurslar (xom ashyo zahiralari, materiallar va boshqalar) yordamida omborga etkazib berilishigacha bo'lgan davrda amalga oshirilgan logistika faoliyatining majmui hisoblanadi. Amaliy jihatdan-bu ishlab chiqarish quyi tizimlarida moddiy resurslarning harakatlanishi, ularning ishlab chiqarish davrining bosqichlari orqali o'tishi; tugallanmagan inventarizatsiyani boshqarish; iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish bilan bog'liq yakuniy amaliyotlarni amalga oshirish (qadoqlash, sotib olish va hokazo); chiqindilarni yig'ish va qayta ishlash.

Moddiy oqimning logistika tizimiga kirishini tashkillashtiruvchi muhim element xaridlar quyitizimi hisoblanadi.

Xarid logistikasi – korxonani moddiy resurslar bilan ta'minlash jarayonida moddiy oqimlarni boshqarishdir. Xarid logistikasining maqsadi ishlab chiqarishning materiallarga bo'lgan ehtiyojini maksimal darajada erishish mumkin bo'lgan samaradorlik bilan qondirish hisoblanadi⁸¹.

Bunda quyidagi asosiy vazifalar hal etiladi:

xomashyo va butlovchi qismlar xarid qilish asoslangan muddatiga rioya qilish, chunki belgilangan muddatdan oldin xarid qilingan materiallar korxonaning aylanma fondlariga qo'shimcha yuklama bo'lib tushadi, xariddagi kechikish esa ishlab chiqarish dasturini buzib qo'yishi yoki uni o'zgartirishga olib kelishi mumkin;

ta'minotlar soni va ularga ehtiyoj o'rtasida aniq muvofiqlikni ta'minlash, chunki etkazib berilayotgan tovar-moddiy resurslar miqdorining ortiqchaligi yoki etishmasligi ham aylanma fondlar muvozanatiga va mahsulot chiqarish barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bundan tashqari, muvozanatni ta'minlashda qo'shimcha xarajatlarga olib kelishi mumkin;

⁸⁰ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

⁸¹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

xomashyo va butlovchi qismlar sifati bo'yicha ishlab chiqarish talablarini bajarish.

Xarid logistikasining iqtisodiy samaradorligi asosini talab qilingan sifatli zaruriy materiallarni minimal narxlarda izlab topish va xarid qilish tashkil etadi. Xaridlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish xomashyo va materiallar xaridi amalga oshiriladigan bozor haqida keng axborot mavjud bo'lgan hollarda o'ringa ega bo'lishi mumkin. Bunday axborot to'plash bozor sig'imini aniqlash va sotuv dasturining o'zgarishi, korxonaning bozordagi ulushini oshirish vazifasini hal qilishda xarajatlar hajmini baholash asosida xaridlarni optimallashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish imkonini beradi. Bunda bir vaqtning o'zida bozor turi tanlab olinadi: a) bevosita bozorlar (xomashyo va materiallarga ehtiyojni ta'minlaydigan bozorlar); b) bilvosita bozorlar (ta'minotchilar foydalanadigan bozorlar); v) to'liq yoki qisman o'rni almashtiriladigan mahsulotlar bozori; g) yangi bozorlar.

Olingan axborot talab, taklif, bozor muvozanati kabi bozor toifalarini aks ettirishi lozim. Bunda uchta axborot jihati aniqlanadi: zamonaviy bozor tahlili («bir lahza surat»); bozor kon'yunkturasining* o'zgarish dinamikasi; bozor o'zgarishlari bashorati.

Korxonada ichida xomashyo va materiallar xaridi bozorini tadqiq etish ichki hisobotlar bilan bir qatorda yangi xomashyo va butlovchi qismlar tavsifnomalari bilan bog'liq bo'lgan yangi mahsulotlar ixtirochilik ishlanmalari o'tkazishda vujudga keladigan muammolarni hal qilish vositasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.⁸²

Xaridlar xizmatining vazifasi – korxonani zarur kataloglar, tavsiflar, bajariladigan ishlar profili bo'yicha prospektlar, narxlar, etkazib berish muddati, transport xarajatlari haqida ma'lumotlar bilan ta'minlashdir. Bozorni o'rganishda logistika xarajatlari va etkazib berish muddati kabi omillar ham tahlil qilinadi, bu esa ulgurji xaridor uchun xarajatlarni aniq hisob-kitob qilishni talab etadi.

⁸² Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

Iqtisodiyotning mehnat sig'imi va kapital sig'imi katta bo'lgan tarmoqlarida ta'minot xarajatlarining umumiy ishlab chiqarish xarajatlari darajasiga ta'siri material sig'imi katta bo'lgan tarmoqlardagi daraja kabi yuqori emas, har qanday tarmoqda xomashyo va butlovchi qismlar xarid qilish xarajatlarini hisob-kitob qilish ishlab chiqarish strategiyasini belgilab beradi.

Xarid faoliyati amaliyotida qator «umumiy qoidalar» mavjud bo'lib, ular bank sohasi va ta'minotchilar bilan munosabatlarni sezilarli darajada soddalashtiradi, korxonaning ahvolini mustahkamlaydi, raqobat kurashida jon saqlash uchun qo'shimcha sharoitlar yaratadi. Hamkorlikning odob-axloq me'yorlarini tavsiflaydigan ushbu o'ziga xos kodeks quyidagi tarzda ifodalanishi mumkin: *mahsulotni muvaffaqiyatli tayyorlash va ishlab chiqarishning asosini (boshqa barcha shartlar tengligida) bir tomondan, tadbirkor va boshqa tomondan – kreditorlar va ta'minotchilar o'rtasidagi yaxshi munosabatlar tashkil qiladi.*

«Xarid» logistika zanjiri bo'g'inini optimallashtirishga nafaqat tashqi aloqalar, balki optimal faoliyatni turlicha tushunish va boshqa bo'g'inlarning maqsadlari bilan bog'liq ichki ustuvorliklar ham ta'sir etadi, bu esa korxonaning tarkibiy bo'linmalari (bo'g'inlari) o'rtasida iqtisodiy murosa izlab topish zaruratini yuzaga keltiradi.

Moddiy oqimlar ishlov beriladigan har qanday (ishlab chiqarish, savdo) korxonada o'z tarkibida xomashyo va materiallarni xarid qilish, etkazish va vaqtinchalik saqlashni amalga oshiradigan xizmatga ega bo'ladi. Bu xizmat faoliyatining o'ziga xosliklari shu bilan asoslanadiki, u bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi:

korxonada unga kiradigan makrologistika tizimi maqsadlarini amalga oshirish va aloqalarni ta'minlaydigan elementi;

mikrologistika tizimi elementi, ya'ni korxonada maqsadlarini amalga oshirishni ta'minlaydigan bo'linmalardan biri;

elementlar, tizim va mustaqil maqsadlarga ega bo'lgan mustaqil tizim hisoblanadi.

Bozorni o'rganib, aynan shu xizmat quyidagilarni belgilaydi: nimani, qancha, kimdan va qanday shartlarda xarid qilish hamda a) shartnoma tuzadi va uning bajarilishini nazorat qiladi; b) xomashyo va materiallar etkazib berish va omborga joylashtirishni tashkillashtiradi. Muayyan ta'minotga korxonada ehtiyojini aniqlash yoki buyurtmalar asosida, yoki xarajatlar asosida ehtiyojlarni aniqlash yo'li bilan xomashyo va materiallar sifati va sonini aniqlashni anglatadi.⁸³

Xarid qilinadigan xomashyo va materiallarni (tovarlarni) etkazib berish usullari kon'yunktura, tovarni sotishning tashkiliy shakllari, xo'jalik aloqalaridagi hamkorlik munosabatlarining barqarorligi va boshqalarga qarab tanlanadi. Ularga ehtiyoj kutilmaganda vujudga kelmaydigan va ularni saqlash uzoq vaqt talab qilmaydigan tovarlar odatda iste'molga yaqin muddatlarda xarid qilinadi. Belgilangan paytga talab qilinadigan bir martalik va doimiy materiallar aniq vaqti kelishib olinadigan etkazib berish shartnomasi bo'yicha xarid qilinadi. Iste'molchiga materiallar partiyalari muntazam etkazib berilishi u yoki bu davrda ularga ishlab chiqarishning ehtiyoj jadvaliga muvofiq, belgilangan vaqt oraliqlari orqali amalga oshiriladi. Bunday etkazib berish usullarida korxonada zaxiralar hajmi kamayadi va ular bilan xarajatlar qisqaradi.

Buyurtmalarni rasmiylashtirish jarayonlarini soddalashtirish va yuklash xarajatlarni pasaytirish uchun kichik partiyada xarid qilinadigan turdosh tovarlarning bir necha xil turlarini guruh qilib etkazish qo'llanadi.

Xarid qilinadigan materiallar narxi tahlili – xarid siyosatining eng muhim elementi. Tahlil uchun quyidagilar foydalaniladi:

oddiy kalkulyatsiya – bunda umumiy xarajatlar ko'rsatkichi ishlab chiqarish mahsuloti ko'rsatkichiga bo'linadi;

ekvivalent ko'rsatkichlar bo'yicha kalkulyatsiya – bunda xarajatlar alohida moddalar bo'yicha maydalashtiriladi va o'rtachalashtiriladi;

doimiy kalkulyatsiya (har bir operatsiya bo'yicha xarajatlarni aniq hisobga olish).

⁸³ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Bundan tashqari, qo'shimcha ishlar va xizmatlar tahlili o'tkaziladi (masalan, maslahatlar, hujjatlar tayyorlash, o'rab-qadoqlash, bojxona bojlari va b.). Bunda narxni tahlil qilishning quyidagi turlari bajariladi:

barcha bosqichlarda mahsulot vujudga kelishidan tortib uning iste'molchiga kelib tushishigacha narxni tahlil qilish (moddalar bo'yicha kalkulyatsiya bilan narx-netto, jumladan, tayyorlov xarajatlari aniqlanadi);

amalga oshirilgan ishlar va xizmatlar umumiy qiymati bo'yicha hisoblab chiqilgan narxni tahlil qilish (nazorat qilish, saqlash, moliyalashtirish xarajatlarini hisobga olgan holda);

mahsulot foydaliligi asosida narxni tahlil qilish (sub'ektiv baholash mezonlari asosida ushbu mahsulot yoki xizmatlar bozorda qancha turishi mumkinligi aniqlanadi);

shunga o'xshash tovarlar narxining o'sish tendentsiyasida narxni tahlil qilish (xarajatlarni hozirgi paytda mahsulot birligi narxini hisob-kitob qilishda foydalaniladigan birlamchi xarajatlar va ular asosida mahsulot muayyan partiyasi narxi hisob-kitob qilinadigan keyingi xarajatlarga ajratish yordamida);

mahsulotning hayotiylik davri egri chizig'i yordamida narxni tahlil qilish;

vaqt davrida narxni tahlil qilish (foydalanilgan xomashyo, xarajatlar, bozor munosabatlari va h.k.dagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda eski va yangi tijorat taklifi taqqoslanadi);

mahsulot birligiga birlamchi eng past xarajatlar bo'yicha narxni tahlil qilish;

«sirpanuvchi» narxlar usuli yordamida narxni tahlil qilish (asosan narxlar kon'yunktura o'zgarishida uzoq muddatli shartnomalar ishlab chiqishda qo'llanadi);

ochiq ma'lumotlar (valyutalar kursi, birja kurslari, bojxona statistikasi va h.k.) asosida narxni tahlil qilish.

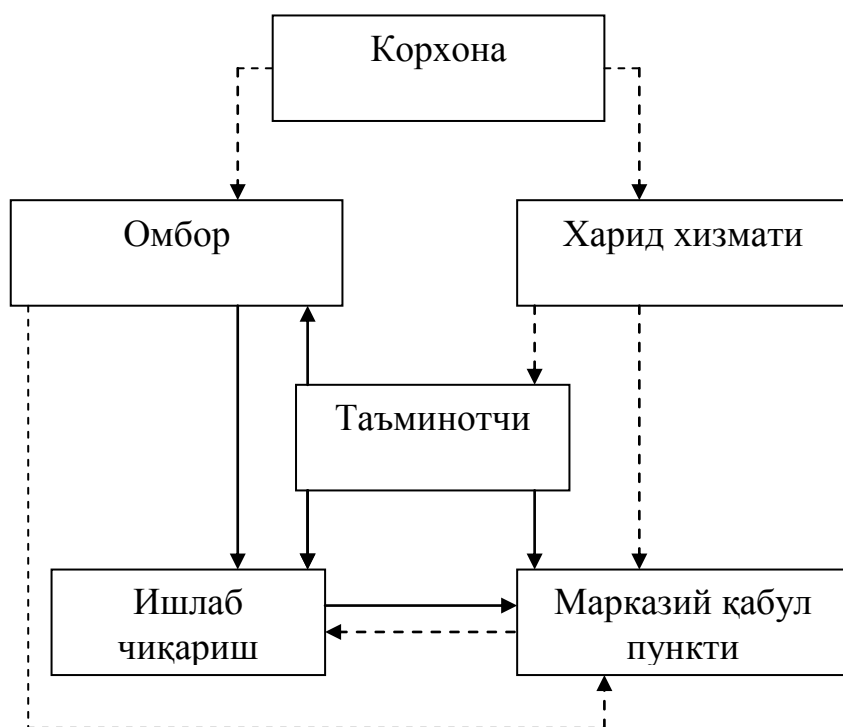
Transport xarajatlari tashuv masofasi, transport turi, etkazib berish tezligi, yuk partiyalari, o'rab-qadoqlash usuli, aralash (ichki va tashqi) aloqalarda yukni qaytadan ortish usullarini hisobga olgan holda aniqlanadi⁸⁴.

Materiallar saqlash zahiralarning hajmini ishlab chiqarish vazifasining samarali bajarilishini ta'minlashga imkon beradigan eng past darajagacha keltirish vazifasini hal qilishni talab etadi.

Zarur sifatdagi *xomashyo va materiallar xaridi* – xizmatning asosiy vazifalaridan biridir. Bunda xarid qilinadigan xomashyo va materiallar sifatiga talablar yakuniy mahsulotga talablar bilan belgilanadi.

Iste'molchi va ta'minotchining resurslari o'rtasidagi muvozanatni aniqlash, ya'ni birgalikdagi resurslarni boshqarish kontseptsiyasini amalga oshirish xaridlar xizmati faoliyatining istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. Bunda yangi vazifalar vujudga keladi: ta'minotchilarning xuddi shunday vazifalari bilan taqqoslaganda korxonaning ichki vazifalari – dizayn, ishlab chiqarish va ta'minotni tahlil qilish va muvofiqlashtirish, ya'ni ta'minotchilarni korxonaning istiqbolli ishlanmalariga yo'naltirish, ularning yangi mahsulot talablariga zarur moslashuvini amalga oshirishga tayyorligi; mahsulot ishlab chiqish ichki va tashqi jarayonlarining maqsad va imkoniyatlari o'rtasidagi nisbatni tizimli tahlil qilish.

⁸⁴ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

5.1-rasm. Korxonada moddiy-texnika ta'minotini tashkil qilish sxemasi:

_____ - moddiy oqim,- axborot oqimi

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda moddiy-texnika ta'minoti mexanizmi maromiga etkazilgan. Masalan, Germaniyada moddiy ta'minotni tashkil qilish an'anaviy tizimi zahiralarni saqlash tamoyiliga asoslanadi. Bunda korxonada omboridan ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan materiallarni olishga hujjat rasmiylashtiriladi, so'ngra ushbu materiallar tanlab olinadi va oluvchiga beriladi yoki bevosita ish joyiga etkazib beriladi. Agar talab qilingan materiallar omborda bo'lmasa, xarid xizmatiga so'rov beriladi va shu asosda xarid xizmati buyurtma rasmiylashtirib, uni ta'minotchiga beriladi. Ta'minotchi buyurtmaga muvofiq talab qilingan materiallar jo'natishni ta'minlaydi. Materiallar buyurtmachiga korxonaning markaziy qabul punktida qabul qilinib, bu erda uning sifati, nomenklatura va miqdor bo'yicha buyurtmaga mos kelishi tekshiriladi. Qabul qilinganlik haqidagi hujjatlar rasmiylashtirilgach, materiallar mos keluvchi ishlab chiqarishga etkaziladi. Axborot va moddiy oqimlarning o'tishi namunaviy sxemasi 5.1-rasmda aks ettirilgan.

An'anaviy xaridlar tizimida zahiralarni saqlash ularga xos bo'lgan ma'muriy xarajatlar va mehnat xarajatlariga ega bo'lgan omborlar mavjudligini taqozo etadi. Omborlarga qarash bo'yicha xarajatlar asosiy moddalarini quyidagi tarzda guruhlariga ajratish mumkin:

ombor binolariga qarash xarajatlari (ombor binolari amortizatsiyasi, ombor asbob-uskunalari amortizatsiyasi, profilaktik ta'mirlash xarajatlari, isitish, elektr energiyasi, suv xarajatlari, binolarni sug'urtalash xarajatlari, er solig'i, ijara to'lovi);

xizmat ko'rsatuvchi personal xarajatlari (ish haqi, ijtimoiy ehtiyojlar xarajatlari);

transport vositalari xarajatlari (amortizatsiya, yoqilg'i-moylash materiallariga xarajatlar, profilaktik va joriy ta'mirlash xarajatlari, sug'urta xarajatlari va transport vositalari solig'i);

zahiralarni saqlashdan ko'riladigan zarar (omborlarni qo'riqlash; zahiralarning eskirishi, korroziya va boshqa yo'qotishlar; narxning tushib ketishi oqibatidagi yo'qotishlar; zahiralarni sug'urtalash); bu qatorga ombor tadbirlarini moliyalashtirishga to'g'ri kelmaganda kapitalga olish mumkin bo'lgan foizlarning yo'qotilishini ham kiritish mumkin. Bularning barchasi moddiy-texnika ta'minoti tizimini doimiy takomillashtirish zaruratiga olib keladi.

Rivojlangan bozor sharoitlarida xaridlar logistika bo'g'ining asosiy muammosi shundaki, bozor ehtiyoji tarkibiy qismlarni etkazib berish boshlangan payt va ulardan foydalanish oralig'ida o'zgaradi. Natijada ta'minot muddati ishlab chiqarishdan va ta'minotchilardan ayni paytda ularga zarurat bo'lmagan detallar kelib tushishi, bu paytda esa mijozlarning joriy buyurtmalarini bajarish uchun zarur bo'lgan boshqa detallar etishmasligi sababli kechikishi mumkin.

Oxirgi yillarda ishlab chiqarishning muayyan ehtiyojlariga yo'naltirilgan bir qator ta'minot usullari ishlab chiqildi

«kanban» usuli (uzlukli ishlab chiqarish sharoitlarida ta'minotni boshqarish maqsadida ishlab chiqilgan; yakuniy montajdan kelib chiqadigan ehtiyojni hisobga oladi);

materiallarga ehtiyojni rejalashtirish usuli (uch darajadagi rejalashtirishni qamrab oladi: birinchi darajada dasturiy rejalashtirish, ikkinchi darajada – materiallarni taqsimlash va uchinchi darajada – xaridlarni boshqarish amalga oshiriladi, ya'ni bu erda rejadan amaldagi og'ish qaytuvchan aloqa orqali rejalashtirish darajasiga etkaziladi va yopiq tizim vujudga keladi);

«aniq muddatida» usuli, uning yordamida tez-tez (mayda partiyada) etkazib berish natijasida to'plangan zahiralari qisqaradi;

so'rovlar bo'yicha ta'minot usuli, bunda ta'minotchilar bilan ehtiyojlar mavjud bo'lgan uzoq muddatga namunaviy shartnomalar tuziladi, amaldagi ehtiyojlar bo'yicha ma'lumot esa bosqichma-bosqich aniqlashtirish asosida so'raladi;

bashorat ko'rsatkichlari usuli (katta xarid partiyasiga talab belgilangan darajada shakllanadi, so'ngra muayyan ta'minot hajmi talabga muvofiq belgilanadi);

zarur ma'lumotlarni uzatish asosida mijoz va ta'minotchi o'rtasida kommunikatsiya elektron-axborot usuli, bunda so'rov buyurtma ko'rinishida kelib tushadi, etkazib berish va transport vositasida tashish haqida ma'lumotlar esa to'g'ridan-to'g'ri kon'yunkturalararo muloqotda aniqlashtiriladi.

An'anaviy yondashuvda hujjatlarni rasmiylashtirish kelishib olish uchun ko'p vaqt talab qiladigan jarayondir; xususan, ta'minot sanasi va hajmini o'zgartirish eski buyurtmani bekor qilish va yangi buyurtma olish zaruratiga olib kelishi mumkin. Tezkor tizimda hujjatlar kamroq, ta'minot vaqti va hajmini telefon (faks, elektron pochta va b.) orqali real vaqt rejimida kelishib olish mumkin.

Agar an'anaviy yondashuvda har bir turdagi detallar o'rovi va ularning raqamlanishi odatda tovarning aniq tavsifnomasini talab qilmasa, tezkor tizimda o'rov uchun aniq ekspluatatsiya tavsifnomalari bilan belgilangan miqdordagi detallar solingan standart konteynerlardan foydalaniladi.

Materiallarni o'z vaqtida xarid qilish uchun agarda u mijozlarning buyurtmalari bilan ta'minlanmagan bo'lsa, sotuv bashorati tuziladi. Bashorat korxonadagi reja zanjirining keyingi bo'g'inlari uchun boshlang'ich bo'g'in

sifatida ishtirok etadi. Sotuv shunday muvozanatlanishi kerakki, materiallarga keyingi ehtiyojlarni aniqlash uchun boshlang'ich nuqta hisoblanadigan bosqichma-bosqich ishlab chiqarish dasturi vujudga kelsin.

SHunday qilib, xarid (ta'minot) logistikasining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun mahsulot ishlab chiqarishda aynan qaysi materiallar kerakligini bilish zarur. Xaridlar rejasi quyidagi ta'minot vazifalarini hal qilish uchun korxonaning barcha tizimlari harakatlari muvofiqligini ta'minlashi lozim:

ehtiyojlarni aniqlash va tahlil qilish, buyurtma beriladigan materiallar miqdorini hisob-kitob qilish;

xarid usulini tanlash;

ta'minotchilarni tanlash;

narxlar muvofiqlashtirilganligi va ta'minotchilar bilan shartnoma tuzish;

ta'minot sifati, miqdori va muddatini nazorat qilish;

korxonaning alohida butlovchi qismlarni mustaqil ishlab chiqarish imkoniyatlarini baholash.

Samarali rejalashtirish va axborot logistika xizmatlari ko'rsatish ishlab chiqarishni uzluksiz ta'minlash va ombor zaxiralarini minimallashtirish zarurati o'rtasidagi qarama-qarshilikni ta'minotchilarni tanlash yo'li bilan olib tashlashga imkon beradi. Bu ko'p bosqichli vazifa belgilangan ketma-ketlikda bajariladi.⁸⁵

Salohiyatli ta'minotchilar izlab topish quyidagi usullardan foydalangan holda amalga oshiriladi: tanlov e'lon qilish; reklama materiallari, kataloglar, OAVdagi e'lonlar va boshqalarni o'rganish; ixtisoslashgan ko'rgazma va yarmarkalarga tashrif buyurish; ta'minotchilar bilan shaxsiy muloqot va yozishuvlar.

Natijada doimiy ravishda yangilanib va to'ldirib boriladigan salohiyatli ta'minotchilar ro'yxati tuziladi.

Salohiyatli ta'minotchilarni tahlil qilish ta'minotchilarni tanlashni amalga oshirish imkonini beradigan maxsus mezonlar asosida bajariladi. Mezonlar soni bir necha o'ntalikni tashkil qilishi mumkin. Biroq ko'pincha u etkazib beriladigan

⁸⁵ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

mahsulot sifati va narxi, etkazib berish ishonchliligi, ya'ni etkazib berish muddati, assortiment, butlik, sifati va son bo'yicha majburiyatlarga rioya qilinishi kabi mezonlar bilan cheklanadi. Bundan tashqari, ta'minotchining iste'molchidan uzoqda joylashganligi, joriy va shoshilinch buyurtmalarni bajarish muddatlari, zaxira quvvatlar mavjudligi, ta'minotchida sifati boshqarishning tashkil qilinganligi, uning moliyaviy holati va b. hisobga olinadi.

Masalan: bir xildagi butlovchi materiallarni bir xil sifatda va bir xil narxda etkazib beruvchi ikkita *A* va *B* korxonaga mavjud bo'lsin. Bunda *A* korxonaga iste'molchidan *B* korxonaga nisbatan 200 km uzoqroq masofada joylashgan (*A* korxonagacha masofa - 500 km, *B* korxonagacha - 300 km). SHu bilan bir paytda, *A* korxonaga etkazib beradigan materiallar poddonga paketlangan va mashinalar yordamida tushirib olinishi ko'zda tutiladi, *B* korxonaga esa materiallarni qo'lda tushirib olish lozim bo'lgan qutilarda etkazib beradi. YUK tashish tarif stavkasi 500 km. masofaga 2000 so'm./km va 300 km masofaga 500 so'm./km. Paketlangan yukni tushirib olish vaqti 40 daqiqani tashkil qiladi, paketlanmagan yukni tushirish uchun esa – 10 soat kerak bo'ladi. YUK tushirish uchastkasida ishchining soatbay stavkasi - 5000 so'v. Hisob-kitob natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	<i>A korxonaga</i>	<i>B korxonaga</i>
Transport harajatlari	2000 so'm./km x 500 km = 1.0 mln so'm.	1500 so'm./km x 300 km = 450000 so'm.
YUKni tushirish ishlari harajatlari	5000 so'm. X 0,5 s = 2500 so'm.	5000 so'm. x 10 s = 50000 so'm.)
Jami harajatlari	1250000 so'm.	500000 so'm.

SHunday qilib, boshqa barcha shartlar teng bo'lgan holatda butlovchi materiallarni *A* korxonadan xarid qilish foydaliroq, chunki bunda har bir ta'minotda 750000 so'm tejab qolishga erishiladi.

Tahlil natijasida muayyan ta'minotchilar ro'yxati tuziladi va ular bilan shartnoma munosabatlari tuzish bo'yicha ishlar olib boriladi.

3. *Ta'minotchilar bilan ish natijalarini baholash* birinchi navbatda, tuzib bo'lingan shartnomalar bo'yicha ish natijalari asosida amalga oshiriladi. Buning uchun ta'minotchi reytingini hisoblab chikishga imkon beradigan baholar maxsus darajasi ishlab chiqiladi. Reytingni hisoblab chikishdan oldin xarid qilinadigan tovarni tabaqalashtirish (differentiatsiya) zarur. Tovarlar, xomashyo, butlovchi qismlar qoidaga ko'ra, ishlab chiqarish yoki savdo jarayoni uchun bir xil ahamiyatga ega emas. Xususan, muntazam talab qilinadigan butlovchi qismlar yo'qligi ishlab chiqarish jarayonining to'xtab qolishiga olib kelii mumkin. Bu holatda asosiy talab ta'minotning ishonchliligidir. Agar xarid qilinadigan tovarlar ishlab chiqarish uchun o'ta muhim ahamiyat kasb etadigan bo'lmasa, mezon sifatida xarid va etkazib berish harajatlari ishtirok etishi mumkin⁸⁶.

Masalan: korxonaga uchun uning taqchilligiga yo'l qo'yib bo'lmaydigan tovar ta'minotchisi reytingining hisob-kitobini ko'rib chiqamiz. Tabiiyki, birinchi o'rinni ta'minot ishonchliligi mezoni egallaydi. Qolgan mezonlar ahamiyati jadvalda keltirilgan. Reytingning yakuniy qiymati ushbu ta'minotchi uchun uni baholash mezoni qiymatlari yig'indisi sifatida belgilanadi.

Ta'minotchini tanlash mezoni	Mezon solishtirish vazni	ushbu ta'minotchida 10 balli daraja bo'yicha mezon qiymati	Solishtirma vaznning baholash mezoniga ko'paytmasi
Ta'minot ishonchliligi	0,30	7	2,1
Tovar narxi	0,25	6	1,5
Tovar sifati	0,15	8	1,2
To'lov shartlari	0,15	4	0,6

⁸⁶ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Rejadan tashqari etkazib berish imkoniyati	0,10	7	0,7
Ta'minotchi-ning moliyaviy holati	0,05	4	0,2
Jami	1,00	-	6,3

Turli ta'minotchilar uchun reyting hisoblab chikib va olingan baholarni taqqoslab, eng yaxshi hamkor aniqlanadi. Tabiiyki, bu erda boshqa tanlov mezonlari, xususan, uning oqibatida korxonalar moliyaviy yo'qotishlarga uchrashi mumkin bo'lgan ta'minotchi g'irromchiligi yoki nochorligi kabi mezonlar ham o'ringa ega bo'ladi. SHu boisdan korxonalar o'z moliyaviy va boshqa manfaatlari xavfsizligini ta'minlash uchun bu toifadagi ta'minotchilarni aniqlash imkonini beradigan turli usullarni qidiradilar (masalan, o'z tekshiruvlarini o'tkazadilar, mahalliy yoki davlat axborot manbalaridan foydalaniladilar, banklar va moliyaviy institutlarni jalb qiladilar).

Sotuv logistikasi (taqsimot logistikasi) – umumiy logistika tizimining ishlab chiqarilayotgan mahsulotni taqsimlashni eng samarali tashkil qilishni ta'minlaydigan ajralmas qismidir. U taqsimot tizimining butun zanjirini – marketing, transport, omborga joylashtirish va boshqalarni qamrab oladi.

Logistikada taqsimot deganda bu jarayonning jismoniy, moddiy buyum holidagi mazmuni tushuniladi. Bu erda shuningdek, mulkchilik huquqini taqsimlash bilan bog'liq qonuniyatlar ham hisobga olinadi, biroq ular optimallashtirish va tadqiq etishning asosiy predmeti hisoblanmaydi. Mahsulotni qanday o'rab-qadoqlash, qaysi yo'nalish bo'yicha jo'natish, omborlar tarmog'i kerakmi,

vositachilar kerakmi – taqsimot logistikasi hal etadigan vazifalar taxminan mana shunday bo'ladi.

Sotuv (taqsimot) logistikasi – tashqi sotuv tarmog'ida turli iste'molchilar o'rtasida moddiy oqimni taqsimlash jarayonida amalga oshiriladigan o'zaro bog'liq vazifalar majmuidir.

Ta'rifdan kelib chiqadiki, taqsimot logistikasining predmeti mavjud zaxiralarni jismoniy taqsimla jarayonini oqilona tashkil etish hisoblanadi. Moddiy oqimlar tayyor mahsulotni taqsimlash va sotish bosqichida taqsimot logistikasining ob'ektiga aylanadi. Mohiyatan gap tayyor mahsulotni iste'molchining manfaatlari va talablariga muvofiq ungacha etkazib berish jarayonida amalga oshiriladigan rejalashtirish, nazorat qilish, boshqarish, transport vositasida tashish, shuningdek, mos keluvchi axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlash va boshqa moddiy va nomoddiy operatsiyalar haqida boradi.

Taqsimot logistikasini an'anaviy sotuv g'oyalaridan ajratib turadigan asosiy farqlar quyidagilardan iborat:

moddiy va axborot oqimlarini boshqarish jarayonining marketing maqsadlari va vazifalariga bo'ysunishi;

taqsimot jarayonining ishlab chiqarish va xaridlar jarayonlari bilan tizimli o'zaro bog'liqligi (moddiy oqimlarni boshqarish borasida);

taqsimot ichida barcha vazifalarning tizimli o'zaro bog'liqligi.

Taqsimot logistikasining vazifalari mikro va makro darajada farqlanadi. *Mikro darajada*, ya'ni korxonada miqyosida logistika quyidagi asosiy vazifalarni qo'yadi va hal qiladi:

sotuv jarayonini rejalashtirish;

buyurtma olish va u bilan ishlash;

o'rab-qadoqlash turini tanlash, mahsulotni butlash, shuningdek, bevosita yuklab jo'natishdan oldin keladigan boshqa operatsiyalarni bajarish haqida qaror qabul qilish;

mahsulotni yuklab jo'natish;

etkazib berish va transport vositasida tashishni nazorat qilish;

sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish.

Makrodarajada taqsimot logistikasi vazifalari qatoriga quyidagilar kiradi:

moddiy oqimni taqsimlash sxemasini tanlash;

xizmat ko'rsatilayotgan hududda taqsimot markazlari (omborlar) optimal sonini aniqlash; shuningdek, tuman, viloyat, mamlakat hududi bo'ylab moddiy oqim o'tishini boshqarish bilan bog'liq boshqa vazifalarni hal qilish.

Taqsimot logistikasi strategiyasida ikkita jihatni alohida ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, bozor ehtiyojlarini o'rganish bu marketing vazifasini tashkil qiladi; ikkinchidan, samarali transport-ekspeditsiya xizmatlari ko'rsatish yo'li bilan bu ehtiyojlarni eng to'liq qondirish usullari.

Bunda marketingning markaziy vazifasi u yoki bu bozor segmentida iste'molchiga taklif etilayotgan tovarlar yig'indisi sifatida tavsiflanadigan marketing taklifini ishlab chiqish hisoblanadi. U quyidagilardan iborat bo'ladi:

tovar haqida axborot–tovar tavsifnomalari, uning sifati, iste'molchining yakka tartibdagi xususiyatlarini hisobga olgan holda tovardan foydalanish qo'shimcha qulayliklari, tovarni xarid qilgandan so'ng uni ta'mirlash va xizmat ko'rsatish shartlari, iste'mol xususiyatlari ta'minlanishining kafolatlari;

narx haqida ma'lumotlar – narxlar doirasi, to'lov shartlari (masalan, xaridorga bo'lib-bo'lib to'lash imkoniyatini taqdim etish), kreditlash tartibi;

sotuvni rag'batlantirish usullari – marketing taklifining eng murakkab qismi. Quyidagilar eng ko'p tarqalgan: chiqarilayotgan va yangi tovarlar reklamasi, xaridorlar uchun xizmatlar sifatini oshirish va hajmini kengaytirish, xususan, sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish borasida; keyinchalik sotib olish huquqi bilan lizing bitimlari tuzish; savdo qiluvchi tashkilotlarga qisqa muddatli chegirmalar va b. Hozirgi paytda qisqa muddatli chegirmalar taqdim etish yo'li bilan sotuvni rag'batlantirishning roli sotuvni oshirishning qolgan barcha vositalari bilan taqqoslaganda o'smoqda, chunki u talab o'zgarishlariga narx barqarorligini buzmasdan moslashib olish, shuningdek, ular uchun salohiyatli iste'mol hajmi vaqtinchalik OAV orqali reklama xarajatlarini oqlamaydigan yangi mahsulotlar

chiqarishni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Ayniqsa, xaridorgir bo'lmagan va eskirib qolgan mahsulotlarni sotish bo'yicha chegirmalar samarali bo'ladi⁸⁷.

Bu tadbirlarning barchasi taqsimot logistikasining asosiy maqsadi kerakli tovarni kerakli paytda kerakli joyga etkazib berishga erishishni ko'zlaydi. Bunda logistika marketing shakllantirgan talabga tayangan holda uni raqobatchilar bilan taqqoslaganda eng past xarajatlar bilan to'laroq qondirishi lozim ekanligi ko'zda tutiladi. SHu tariqa tovarlar taqsimot kanalini optimallashtirish vazifasi faollashadi.

Taqsimot kanali – tovar yoki xizmatning ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'mol tomon harakat yo'lida unga mulkchilik huquqini boshqalarga o'tkazishga yordam beradigan yoki o'ziga oladigan yuridik yoki jismoniy shaxslar guruhi hisoblanadi. Mohiyatan bu ishlab chiqaruvchi–ulgurji vositachi–mayda ulgurji vositachi–chakana savdogar–iste'molchi zanjirining turli kombinatsiyalari hisoblanadi.

Tanlab olingan kanallar mahsulotni ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchiga etkazib berishda uning saqlanishi va harakat tezligi, vaqti va samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunda kanalni tashkil qiluvchi yuridik yoki jismoniy shaxslar bir qator muhim vazifalarni bajaradi, chunonchi:

- mahsulot va xizmatlar taqsimotini rejalashtirish uchun axborot to'playdi;
- tovarlar haqida axborot yaratadi va tarqatadi (sotuvni rag'batlantiradi);
- salohiyatli xaridorlar bilan aloqa o'rnatadi;
- tovar tavsifnomasini xaridorlarning talablariga moslashtiradi;
- salohiyatli mahsulot iste'molchilari bilan muzokaralar o'tkazadi;
- tovar harakatlanishini tashkillashtiradi (transport vositasida tashish va omborga joylashtirish);
- mahsulotning taqsimot kanali bo'yicha harakatini moliyalashtiradi;
- kanal faoliyati bilan bog'liq xatarlarni o'z zimmasiga oladi.

Bu vazifalarning barchasini yoki bir qismini ishlab chiqaruvchi o'z zimmasiga olishi mumkin, lekin bunda uning xarajatlari ortadi. Ixtisoslashuv tufayli vositachi tashkilotlar sanab o'tilgan tovarlar taqsimot kanallari vazifalarini

⁸⁷ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

samaraliroq bajaradi. O'z xarajatlarini qoplash uchun ular ishlab chiqaruvchidan qo'shimcha haq oladi. SHunday qilib, taqsimot kanali vazifalarini kim bajarishi haqidagi masala bu–nisbiy samaradorlik masalasidir.

YAqin kelajakda sotuv faoliyati sohasida tizimli o'zgarishlar jarayoni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishini kutish lozim:

taqsimot tizimlari markazlashuvi, bu korxonalarda zaxiralar darajasini qisqartirgan holda ta'minot ishonchlilik darajasini oshirishga va bir vaqtning o'zida mayda ta'minotchilarning bozorga kirishini ta'minlashga imkon beradi;

ko'pchilik tovarlar bo'yicha mahsulot etkazib berishga buyurtmalar hajmining markazlashuvi;

ta'minotchilarning chiqarilayotgan mahsulot sotishni rag'batlantirishni savdo korxonalari reklamasi bilan uyg'unlashtirish bo'yicha harakatlari;

tovarlar etkazib berish haqida xo'jalik shartnomalari barcha qatnashchilarining axborot ta'minotini rivojlantirish.

Bevosita moddiy oqimni taqsimot tizimida o'zgartirish bilan bog'liq barcha operatsiyalar (oddiy vazifalar) asosiy logistika vazifasi – *jismoniy taqsimotni* tashkil qiladi. Bu qatorga quyidagilar kiradi: yuklash, tushirish, o'rab-qadoqlash, tashish, saqlash, saralash, butlash, birlashtirish va h.k. Oddiy vazifalar logistika tizimining ish samaradorligini oshirish va taqsimot tizimida logistika servisi sifatini optimallashtirish maqsadida amalga oshiriladigan kompleksli vazifalarga (transport vositasida tashish, tarqatish, omborga joylashtirish, himoyaga oid o'rab-qadoqlash, yuklarni qayta ishlash, zaxiralarni boshqarish va b.) birlashtiriladi.

Jismoniy taqsimot operatsiyalarini ishlab chiqaruvchi korxonaning mahsulot sotish tizimli bo'linmalari ham, logistika vositachilari ham bajaradi. Ularning ko'pchiligi taqsimotda o'z logistika vazifalarini birlashtiradi (masalan, yukni tashish, tarqatish, omborga joylashtirish va saqlash, saralash va h.k.). Mahsulot egalari yoki ishlab chiqaruvchilarga kompleksli xizmat ko'rsatuvchi bunday vositachi tashkilotlar logistika korxonalari yoki *jismoniy taqsimot kompaniyalari* deb ataladi. Bu kompaniyalar faoliyatiga xos xususiyatlar shundan iboratki, ular yoki belgilangan hududga, yoki transport yo'laklariga, yoki

belgilangan mijozlar guruhiga xizmat ko'rsatadi. Aytish mumkinki, bu kompaniyalar tovar zaxiralarining menejerlari hisoblanadi, mahsulotni birlashtiradi, taqsimlaydi, uni o'rab-qadoqlashni va hatto sotuvdan keyingi servisni ta'minlaydi. Qoidaga ko'ra, tovar egasi bo'lmagan holda ular moliyaviy xatarning faqat tovarni taqsimot kanali bo'yicha harakatlantirish, uni saqlash va ishlov berish bilan bog'liq qismini o'z zimmasiga oladi.⁸⁸

Tovar ishlab chiqaruvchi korxonalar (tovar egasi) xarajatlar va moliyaviy xatarni hisobga olishi, tovarlar oqimi ustidan nazoratni saqlash va o'z foydasini himoya qilish yoki integratsiyalangan logistika tizimining boshqa maqsadli vazifasining bajarilishini ta'minlash uchun tovar harakatlanishining har bir bosqichida narxni qayd qilishi lozim.

Ichki ishlab chiqarish logistika zanjirida yakuniy nuqtaga etgan mahsulot, ya'ni taqsimot tarmog'ida jismoniy taqsimlash va yakuniy iste'mol uchun yaroqli bo'lgan mahsulot *birlashtirish (konsoliatsiya) markazi* orqali o'tadi. Har bir umumlashtirish markazi uning tovarlari guruhlariga birlashtirilgan yoki qismlarga ajratilgan yoxud unda guruhlariga ajratish va taqsimlash operatsiyalari bajariladigan markaz sifatida tavsiflanishi mumkin. Har bir yukni topshirishda quyidagilar amalga oshiriladi:

yoki yirikroq birliklar olish uchun tovarlarni guruhlash, bu saqlash, yuklash-tushirish ishlari va tashuv xarajatlari pasayishini ta'minlaydi;

yoki logistika zanjiri oxirida olingan mahsulot qismi iste'mol uchun yaroqli bo'ladigan darajada qismlarga ajratish.

Har qanday birlik (odatda u «hisob-shartnoma birligi» - HSHB-UDE deb ataladi) logistika tizimining mos keluvchi bo'g'inlarida moslashtirish va aniqlash natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, UDE – biron-bir mahsulotning taqsimot kanali ichida hamkorlar o'rtasidagi kelishuv predmetidir. Bunday birlik aniqlangach, u ancha uzoq muddatga biriktirib qo'yilgan ta'minot-sotuv tavsifnomalariga (brutto vazni, netto vazni, balandligi, eni, uzunligi, ezilishga

⁸⁸ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

chidamliligi, iqlim sharoitlariga chidamliligi va h.k.) ega bo'ladi, bu esa jismoniy taqsimot takroriy logistika operatsiyalarini soddalashtiradi.

UDE xilma-xilligi ularni logistika taqsimot tarmoqlarida nafaqat bitta tovar bo'yicha, balki belgilangan bozorlarda va tijorat tovar o'tkazuvchi tizimlarda butun tovar nomenklaturasi bo'yicha ham doimiy muvofiqlashtirish (uyg'unlashtirish) zaruratiga olib keladi.

Jismoniy taqsimotda mahsulot va transport UDE standartlashtirish va uyg'unlashtirish muhim rol o'ynaydi. Bu maqsadda berilgan taqsimot kanali doirasida logistika tavsifnomalari birinchi navbatda yuk ko'tarish qobiliyati (yuk sig'imi) eng katta bo'lgan transport vositalari uchun aniqlanadi. So'ngra kichikroq transport vositalari sig'imi va tovar (yuk birligi) o'rab-qadoqlash tavsifnomalariga karrali bo'lgan UDE belgilanadi. Xuddi shu tarzda aralash tashuvlarni talab qiladigan jismoniy taqsimotda har xil transport turlarini mahsulotga oid uyg'unlashtirish amalga oshiriladi⁸⁹.

Mahsulotga oid uyg'unlashtirish barcha transport turlari uchun mahsulot va transport UDE tizimlari o'rtasida ta'minlangan bo'lishi lozim. Bu ikkita birliklar darajasini bog'laydigan asosiy xususiyat shuki, transport birliklari konstruktiv ko'rsatkichlar va imkoniyatlari (yuk ko'tarish qobiliyati, yuk sig'imi, ishonchlilik, tezlik va b.) bilan tavsiflanadi, mahsulot UDE esa bu ko'rsatkichlar va imkoniyatlarga moslashtirilgan bo'lishi lozim.

Jismoniy taqsimotda logistikaning vazifasi transport vositalarining imkoniyatlari va ulardan mahsulot UDE nuqtai nazaridan optimal foydalanish imkoniyatlari o'rtasida muvozanat topishdan iborat.

Jismoniy taqsimotda logistikaning asosiy qoidalarini keltirib o'tamiz.

1-qoida. Iste'molchilarni samaraliroq qondirish uchun taqsimot logistika zanjiri yakuniy sotuv nuqtalariga maksimal yaqinlashishni ta'minlashi, imkon qadar ko'proq foydalanilishi hamda maksimal yuk sig'imiga ega bo'lgan transport birliklari mahsulot yuk birliklaridan foydalangan holda imkon qadar uzoq masofaga transport vositasida tashishni amalga oshirishi lozim.

⁸⁹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Bu qoidani qo'llash uchun dastlab taqsimot tarmog'i barpo etish mexanizmini ranglarga ajratish lozim. Bunda «imkon qadar uzoq masofa» bu kilometrda o'lchanadigan masofa emas, logistika uchastkasining uzunligidir, bu erda vaqt o'tilgan masofadan, tashuvlar sifati va ishonchligi esa transport vositasida tashish tezligidan muhimroqdir. YUk birliklari har xil transport turlari sifatida, ya'ni har bir transport turi taklif etishi mumkin bo'lgan standart konteynerlar maksimal sonini joylashtirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi lozim.

2-qoida. Taqsimot logistika zanjirida jismoniy taqsimot vzifasini eng samarali hal qilish uchun minimal sonli mahsulot UDE va minimal sonli transport UDE (ularning sig'imidan qat'i nazar) foydalanish zarur.

Ularning sig'imidan qat'i nazar «Minimal sonli UDE» mazkur kontseptsiyasi UDE aylanma kontseptsiyasi, ya'ni iste'molchilarga o'z vaqtida necha marta ko'rsatilishi mumkin bo'lgan son bilan muvofiqlashadi. Bu ko'rsatilgan birliklarni texnologiya qayta ishlash uchun asbob-uskunalar jadal foydalanish va ko'plab transport turlari bilan tashishda UDE ekspluatatsiyasidan manfaatdor infratuzilma (masalan, yirik terminal komplekslar) mavjudligini nazarda tutadi. Ushbu qoidani qo'llash jismoniy taqsimot sohasida ehtimoliy senariylar samaradorligi makro va mikroiqtisodiy darajada, xususan, foydalanilayotgan texnologik asbob-uskunalar bo'yicha qiyosiy baholanishini taqozo etadi.

3-qoida. Agar statsionar ombor yaratishdan qutilib qolishning imkoni bo'lmasa, u logistika zanjirida yakuniy savdo nuqtalariga maksimal darajada yaqin joylashgan (agar bu transport vositasida tashish borasida jismoniy taqsimotga taalluqli bo'lsa) umumiy lashtirish markazida va boshlang'ich ishlab chiqarish jarayoniga maksimal darajada yaqin joylashgan (agar bu yuklarni saralashga taalluqli bo'lsa) umumiy lashtirish markazida joylashgan bo'lishi lozim.

Bu qoidaga mahsulot guruh birliklarining barcha darajalari bo'ysinishi lozim. Ishlab chiqarish sura'ti iste'mol sura'tiga yaqin bo'lgan ideal holat taqsimot kanali o'tadigan barcha bo'g'inlarda nolga teng bo'lgan zaxira va yakuniy sotuv nuqtalarida minimal zaxira bilan zichlangan oqimlardan foydalanishni nazarda

tutadi. Real sharoitlarda doimo mahsulot ishlab chiqarish sura'ti va mahalliy iste'mol sura'ti o'rtasida tafovut bo'ladi. SHu sababli taqsimot tarmog'ida statsionar ombor bo'lishi kerak. Ushbu qoidaning qo'llanishi mahalliy bozorda joylashgan statsionar ombor barpo etish va harakatchan zaxiralari kontseptsiyasi o'rtasida ongli ravishda tanlov amalga oshirish imkonini beradi, ya'ni taqsimot ishonchliligi va uning tezligi orasida birini tanlash kerak bo'ladi⁹⁰.

Taqsimot (sotuv) logistikasida tizimli yondashuvni amalga oshirishda quyidagi harakatlar ketma-ketligini bajarish tavsiya etiladi:

bozor kon'yunkturasini o'rganish va moddiy oqimni taqsimlash tizimini strategik maqsadlarini aniqlash;

taqsimot tizimi orqali o'tadigan moddiy oqim hajmini bashorat qilish;

butun tizim bo'yicha, shuningdek, material o'tkazuvchi tarmoqning alohida uchastkalarida zaruriy zaxiralarni bashorat qilish;

xizmat ko'rsatish mintaqasi transport tarmog'ini o'rganish va taqsimot tizimi doirasida moddiy oqimlar sxemasini tuzish;

taqsimot tizimlari barpo etishning muqobil variantlarini ishlab chiqish hamda ularning har biri uchun transport harajatlari va boshqa harajatlarni baholash;

Nazorat uchun savollar:

- 1.Xarid logistikasining asosiy maqsad va vazifalarini ifodalab bering.
- 2.Xarid logistikasining iqtisodiy samaradorligi asosini nima tashkil qiladi?
- 3.Korxonaning muayyan xomashyo va materiallar etkazib berishga ehtiyojini aniqlashning qaysi usullarini bilamiz?
- 4.Xomashyo va materiallar ta'minotchilarini tanlashning asosiy bosqichlari xususiyatlarini ochib bering.
- 5.Ishlab chiqarish logistikasining o'ziga xosligi va uning ishlab chiqarishni boshqarishga an'anaviy yondashuvlardan farqi nimada?
- 6.Qaysi qonular yuqori samarali, bir maromdagi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin?

⁹⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

7. Logistika taqsimot kanallarida mahsulot va transport hisob-shartnoma birliklarini standartlashtirish va uyg'unlashtirish qaysi maqsadlar uchun zarur?
8. Jismoniy taqsimotda logistika asosiy qoidalarini ifodalab bering.
9. Bojxona ombori integratsiyalangan logistika zanjirining tarkibiy qismi sifatida qaysi vazifalarni amalga oshiradi?
10. Omborda logistika jarayonini oqilona amalga oshirish nimalarni ko'zda tutadi?
11. Oqilona omborga joylashtirish tizimini tanlashda qaysi muhim omillarni hisobga olish zarur?
12. Ombor bojxona logistika tizimida qanday o'rin egallaydi?
13. Logistika boshqaruvi darajasida transport vositasida tashish asosiy bosqichlarini sanab bering.
14. Intermodal va mul'timodal yuk tashuvlari nimani ifodalaydi?
15. Transport turi va logistika vositachilarini tanlashda qaysi mezonlar foydalaniladi?

VI-BOB. Tadbirkorlik faoliyatida tijorat va servis logistikasining amalga oshirish xususiyatlari

6.1. Xizmat ko'rsatuvchilarning tashkiliy tizimi

Tarixan tijorat-savdo-sotiq tadbirkorlik faoliyatini ilk shakllangan turidir. U hamma joyda sotuvchilik faoliyati sifatida shakllangan. Amaliy logistikaning tarkibiy qismini tashkil qiluvchi narsalarning aksariyat qismi aynan tadbirkorlik sohasida rivojlangan va shakllangan.

Logistikada vositachilarning roli yana-da kengaydi. Asosiy faoliyatdagi muayyan funksiyalarni amaliy ro'yobga chiqarish ularga o'tdi, bu esa, o'z navbatida, vositachilik bazasi tadbirkorlikning yangi turlari yaralishiga zamin yaratdi. Logistik xizmatlar bozori rivoj topadi.

Tijorat logistikaning transport bo'limi funksiyalari takomillashtirilmoqda. Respublikamiz tajribasida transport xarajatlarining ulushi umumiy logistika xarajatlarining uchdan ikki qismiga to'g'ri keladi.

Omborlashtirishning logistik funksiyalari ham katta o'zgarishlarga uchramoqda. Moddiy oqimdagi nomutanosiblik sohada "pauza" tushunchasi bilan aniqlashtirilgan. Omborlashtirishdan (saqlash ma'nosida) qutilishga harakat qilinmoqda. Muhimlik borasida birinchi o'ringa umumiy lashtirish, demontaj qilish, yig'ish, mahsulot assortimentlarini tanlash va hokazo kabilar chiqib kelmoqda.

Logistika sohasida xizmat qiluvchi tashkiliy tizimlar

Tadbirkorlik, o'zi, ixtisoslashgan xo'jalik faoliyati sifatida birinchi bo'lib savdo-sotiq ishlarida paydo bo'ldi. Unda, o'sha davrdayoq zamonaviy tadbirkorlik va xo'jalik falsafasining bosh asoslari ildiz otib ulgurgandi.

"Savdo ishi" atamasi o'bek lug'tida qadim zamonlardan buyon ishlatilib kelinadi va u tadbirkorlikning muayyan turini aks ettiradi. Ammo, keyingi paytlarda bu so'z o'z o'rnini "kommersiya" atamasiga bo'shatib berib, o'zi ikkinchi darajaga tushib ketdi. Ammo bu atamaga qiziqish yana oshmoqda:

Uchinchi avlod davlat ta'lim standartlaridagi kommersiya sohasi bo'yicha bakalavr va magistrlar tayyorlash yo'nalishi "Savdo ishi" deb nomladin⁹¹.

Shunda uning qanday ma'noni anglatishini aniqlashtirishga ehtiyoj tug'ildi.

Savdo ishi – yasama so'z. U o'zida ikkita so'zning "ish" va "savdo" so'zlarining ma'no jamlanmasini ifodalaydi. Ish "mutaxassislik, ma'lum mutaxassislikka oid bo'lgan barcha elementlar yig'indisi". Rus tilida "torg" va "rinok" so'zlari bir xildagi ma'noviy tarkibga ega. "Torg" bozorga chiqarish, bozor, sotiladigan va sotib olinadigan joy ma'nolarini anglatadi; "Rinok" – xarid, shahar va qishloqlardagi oldi-sotdi uchun ajratilgan maydonni bildiradi. Tilshunoslar va tarixchilar fikriga ko'ra slavyan tilidagi slavyancha "torg" so'zi skandinav tillariga "bozor" degan ma'no bilan ko'chgan va rus tiliga ham xuddi shu ma'no bilan ko'chgan.

"Torgovlya" so'zi – "torg" so'zi asosida yasalgan yasama so'z bo'lib, "savdo qilmoq, oldi-sotdi amaliyoti tijorat jarayoni" ma'nolarini anglatadi. Fransuzcha "kommersiya" so'zi rus tilidagi "torgovlya" – "xarid, savdo, savdo aylanmasi, tijorat jarayoni" so'zlari bilan bir xil ma'noda keladi.

Ko'rib turganimizdek, "savdo ishi" boshlanishida "tijorat" va "kommersiya" so'zlarining sof holdagi holatiga qaraganda kengroq va ma'noliq bo'lgan. Uning ma'nosi oldi-sotdi amaliyoti bilangina chegaralanib qolmadi. Sotuvchilar sifatida, faqatgina, savdo ishi bilan professional shug'ullanadigan odamlarga aytishgan. Hozirga kelib, "savdo ishi" so'zining tarkibiy ma'nosi yanada kengroq va aniqroqdir. U uchta birlikni o'zida jamlagan:

-iste'molchilik va tijorat maqsadlaridagi mahsulotlar va xizmatlar bozorini, ushbu jarayonning mutloq to'liq holida, tashkil toptirish:

Professional faoliyat turi – mutaxassislik (unga oid barcha narsalar jamlanmasi);

- Tadbirkorlik turi.

⁹¹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Eslatib o'tish lozimki, "savdo ishi" so'zining ayni shunday tavsif etilishi uchinchi avlod ta'lim standartidagi bakalavr va magistrning professional faoliyatini to'g'ri harakaterlay oladi.

bizning vaqtga kelib, Tijorat faoliyat ko'lamining va uning ichki protseslari differentsiatsiyasi kengayishi marketing va logistika kommersionidan ajralib chiqish imkoniyatlarini belgiladi. Ammo ularning ichki o'zaro aloqalari saqlanib qolmoqda, bu rivojlanishning umumiy tendensiyalarini belgilaydi.

Tijorat logistika, faoliyat turi o'laroq, o'z tarkibiga ko'ra sifat jihatidan bir turdagi emas balki u ishlab chiqarish yoki savdo-sotiq amaliyotining bir qismidir. Uni, odatda, ayni shunday sifat bilan biladilar. Ammo logistikaga boshqa holatlar ham xos u, kommersioniya singari ixtisoslashgan tadbirkorlik muvaffaqiyatli shakllanuvchi soxasiga ham aylandi. Bu kabi holat marketing sohasida ham sodir bo'ladi. Bu esa kommersioniya, logistika va marketingning rivojlanishining umumiy tendensiyalari borasidagi oldinroq qabul qilingan qarorni tasdiqlaydi.

Logistika sohasida funksiyalarning qayta taqsimanishi amalga oshmoqda: logistik vazifalarni belgilamoq va tashkiliy masalalar korxonaning logistik xizmatlarida yuklatilmoqda, vazifalarni bajarish va logistik operatsiyalarning amalga oshiqish borgan sari ko'proq holatlarda chetdagi ixtisoslashgan tashkilotlarga topshirilmoqda. Ijtimoiy mehnatning bu xildagi bo'linishi ixtisoslashgan servis xizmatlari, informatsion xizmatlar, transpor-ekspeditsion xizmatlar, omborxonona xizmati va hokazo kabilarga mustaqil biznes turi sifatida ajralib chiqishlariga imkon yaratdi. Ularning vositachilik vazifasi logistika samaradorligini sezilarli oshirishga xizmat qiladi.⁹²

Logistik faoliyatning ikki holati o'rtasida farqsizlanish amaliyotda allaqachon tabiiy holatga aylanib ulgurdi. Biroq, logistik tadbirkorlik hali tizimli tadqiqot obyekti bo'lib ulgurmadi.

Ma'lumki, ilmiy nuqtai-nazardan ham logistikani ikkiga bo'lish maqsadga muvofiq xisoblanadi—ishlab chiqarish yoki tijoatga asoslangan tadbirkorlik

⁹² Ш.А.Бугаев, К.М.Сидикназаров, А.С.Муратов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

ko`rinishidagi xo`jalik faoliyati hamda mustaqil tadbirkorlikning asosiy tarkibiy qismi bo`lib ulgurgan logistikalarga bo`lish - maqsadga muvofiq. Har birida o`z muammolari va ularning yechimiga doir o`z vositalari bor. Va ularning har qaysinisi ularni maxsus o`rganishga arziydi.

Logistikada, bilim sifatida olib qaralganda, qidiriv sohalarini kengaytirmoqda va vazifalari ham murakkablashmoqda: u endi sifat jihatdan ikkiga ajratilgan holatdagi logistik faoliyat uchun tavsiyalar ishlab chiqishga va uning tajribasi o`laroq erishilgan barcha yaxshi jixatlarini o`zlashtirib olishiga to`g`ri kelmoqda.

Amaliy tajribalar shndan dalolat beradiki, korxonaning real iqtisodiyoti tarmoqlarida o`z logistik funksiyalarini amalga tadbiq etib olishlik uchun chet el vositachi-korxonalarga 30% foizga yaqin kuchini sarf etadi. Hozigi kunda dunyoda logistik faoliyat bozori yuzaga keldi va u bizning Respublikamizda ham eng jadal rivojlanayotgan bozorlardan biriga aylandi. Uning o`rtacha yillik o`sish darajasi 5-7% tashkil etadi. Xalqaro konsalting kompaniyalari ma`lumotlariga ko`ra jahon savdo biznesida tushumning 40 foizidan ko`prog`i logistik vositachilar zimmasiga to`g`ri keladi⁹³.

Chet el adabiyotlarida logistik xizmatlar operatorlarini “provayder” deb atash borgan sari odat tusiga aylanmoqda. Bu atama Respublikamiz tajribasiga ham joriy etilmoqda. Ayni shu o`rinda, ushbu o`quv materialini to`g`ri tushunishingizni ta`minlash maqsadida oydinlik kiritib o`tishimizga to`g`ri keladi.

Chet tilidan o`zlashtirib olingan so`zni o`zbek tilida, faqatgina uning muqobili topilmagan vaqtdagina ishlatish mumkin. Aks holda tilda “tiqilish”lar ro`y beradi, u tushunarsiz bo`lib qoladi. Chet tilidan o`zlashgan so`z aniqlikdan mahrum bo`ladi va o`zlashtirish jarayonini qiyinlashtiradi.

Har bir fan o`z tilini yaratishga urinadi (u yoki bu fanning atamashunosligi, u yoki bu kasbning o`ziga xos texnik tili) va bu til orqali tegishli ma`lumotlarni

⁹³ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

maksimal darajada aniq yetkazib berishga urinadi. Bunday ehtiyoj obyektiv – u milliy til rivojlanishiga turtki bo`ladi.

So`z logistikada ham o`ziga xos tashkiliy qurol bo`lib qolmoqda. Bu odamlar o`rtasidagi o`zaro aloqaning shunday formasiki, undan u yoki bu g`oya va tushunchalarni yuzaga chiqarish, ma`lum qilishga ehtiyoj paydo bo`lgandagina ishga solinadi. Tushuncha uni ifodalovchi so`zlarsiz hech nima anglatmaydi. So`z bu atrofida o`sha tushunchaning barcha tarkibi, tafsilotlari gurulanuvchi mustahkam markaz demak. So`z konservatizmi bu – yangi bilimlarni shakllantirishda, o`sha bilimlarni muayyan individuumdan ijtimoiy xotira sohasiga ayni yangi bilimlar yaraladigan nuqtaga olib o`tish uchun eng muhim bo`lgan sifatdir.

Odam o`zini o`rab turgan olamni ikki yo`l bilan taniydi – o`z his-tuyg`u a`zolari va tafakkur orqali. Shuning uchun ham so`z nafaqat fikrni ishga tushirishi va uni to`g`ri ifodalashi, balki, shu birgalikda muayyan hissiyotlarni ham uyg`otishga qodir bo`lishi lozim. Bu ulkan sifat aynan ona tilga berilgan. Ona tilimiz bir vaqtning o`zida bizning ham tafakkurimiz ham hissiyotlarimizga ta`sir o`tkazadi, ya`ni, olamnin anglashning har ikki usulini birlashtiradi. U yangi bilim o`zlashtirish asnosida kuch va vaqtni tejashga yordam beradi: uning yordami bilan quvvatni saqlash qonuni yanada to`liqroq amalga oshadi. Shuni ham hisobga olish lozimki, tilshunoslar va marketologlar yangidan yangi atamalarni o`zlashtirib olishda faol bo`lgan ingliz tili informativ tillar turkumiga kiradi.

“Provayder” so`zining o`zbek tiliga olib kirilishini, go`yoki, uning rus tilida to`g`ri muqobili yo`q ekanligi bilan izoxlanadi. Bu haqiqatga to`g`ri kelmaydi. “Provayder (ing. provider) – ta`minlovchi, tashkilotchi, xizmat (masalan, internetdan foydalanish xizmati) taqdim etuvchi shaxs yoki tashkilot”. Vositachilarning roli zamonaviy logistikada biroz boshqacha, u nisbatan kengroq. U orqali asosiy faoliyat doirasidagi muayyan funksiyalarning amaliy tadbiri ifoda etiladi, bu esa, vositachilik bazasida yangi to`laqonli tadbirkorlik turining paydo bo`lishiga asos bo`lib xizmat qiladi. Milliy adabiyotlarda logistik vositachilarni yana operatorlar deb ham ataladi. Bu ham o`z asosiga ega. Lotin tilidagi

“operatsiya” soʻzi rus tilida qadimdan beri “iqtisodiy-xoʻjalik tadbiri, Tijorat ish, aylanma” kabi maʼnolarda qoʻllaniladi. Operator ana oʻsha amaliyotlarni amalga oshiruvchi shaxs. Ularni zodagonlar qarorgohlaridagi boshqaruvchilarga tenglashtirilgan.

Xoʻjalik iqtisodiy faoliyatidagi murakkab va koʻpqirrali faoliyatni, kerak boʻlsa, uni amalga oshiruvchi subyekt bilan ifodalovchi “vositachi” soʻzining oʻrniga “provayder soʻzini olib kirish haqida gap ketgani, aytish mumkin, muvaffaqiyatsiz urinish hisoblanadi.

Logistika sohasida turli xildagi xizmatlar taklif etuvchi ixtisoslashgan kompaniyalar xorijda va bizning mamlakatda paydo boʻlganiga unchalik uzoq vaqt boʻlgani yoʻq. “Provayder” atamasini ilk bor logistik vositachini anglatish uchun qoʻllashmagan, balki kompyuter-axborot texnologiyalar oid xizmatlar, ayniqsa internet xizmatlari yetkazib beruvchilarni ifodalangan. Bu kabi vositachilar oʻrtasida oʻz mulkida magistral aloqa kanallariga ega boʻlgan asosiy (magistral) va ana oʻshalardan aloqa kanallarini ijara olib foydalanuvchi ikkinchi darajali (shaharga oid) provayderlarga ajratishgan. Asosiy vositachilar, odatda juda katta hajmdagi trafik bilan tijorat qiladilar va individual foydalalnuvchilarga xizmat qilmaydilar, balki ikkinchi darajalilarga sotadilar.

Jahon savdo aloqalari tizimsidagi murakkablashuvlar isteʼmolchilarning kompleks logistik xizmatlarga boʻlgan talabi oshganligi ketidan ham boʻladi. Logistik xizmatlar vositachi-firmalarining konsolidatsiya jarayoni davom etmoqda. Nisbatan katta vositachi kompaniyalar turli mamlakatlarni qamrab oluvchi aniq bir xizmat turi doirasidagi xizmatlar assortimentini kengaytirish imkoniyatlariga egalar. Markazlashgan iqtisodiyotga faoliyat hajmidan kelib chiqqan holda taʼsir oʻtkazadi, bu esa isteʼmol taklif qilinajak logistik xizmat narxini oqlaydi. Isteʼmolchi nuqtai nazaridan, logistik xizmatlar narxini quyidagilar belgilaydi.⁹⁴

- Vaqtni iqtisod qilish va buning hisobiga tabiiyki butun logistik jarayon davomiyligini qisqartirishga erishish;

⁹⁴ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

- tugayotgan resurslarni asosiy biznes jarayonlarga bog`lash imkoniyati va mahsulot aylantirishdagi xatarning bir qismini vositachiga o`tkazish;
- Ta`minot tizimidagi mahsulotlarni qayta taqsimlab chiqish;
- Savdo kanallarining tashqi olam bilan hamohanglikda tez va adekvat qayta sozlanishligi, mijoz xohishlariga nisbatan tezkor reaksiyalar;
- Professional vositachilarga nou-xau va ilg`or texnologiyalarni kiritish.

Tijorat logistika sohasida vositachilik xizmatlari ko`rsatuvchi tashkilotlar o`zlari mavjud bo`lgan muddat davomida uzoq evolyutsion yo`lni bosib o`tdilar: mijozlarga bir yoki bir nechta xizmat turlarini (odatda bular, omborlashtirish, yukni qayta ishlash, ko`chirish va boshqa xizmatlar) taklif qiluvchi kompaniyalardan to butun logistik xizmat kompleksini taklif qila oluvchi, shu jumladan “korxonamijoz” ta`minot tizimini integratsiyalashgan boshqaruv xizmatini taklif qiluvchi kompaniyagacha. Ular o`z zimmlariga asosiy logistik funksiyalarni bajarish vazifasini, buyurtmalarni qayta ishlash, shartnomalar tuzib chiqish va imzolash va boshqa hujjat ishlari, yuklarni omborlarga joylashtirish va ularni yakuniy iste`molchigacha eltib berishni tashkillashtirishni o`z zimmlariga oladilar. Bunday hajimdagi vositachilik tizimsini tuzib chiqish ombor va transport infratizimsiga tegishli hajmda sarmoya jalb qilishni, keng spektrdagi yuqori sifatli logistik xizmat turlarini taklif qila oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, murakkab logistik tizim doirasida mijozlarning boshqa kontragentlar bilan faoliyatini muvofiqlashtirish kabilarni talab qiladi.

Masalan, yarimo`tkazgich materiallar ishlab chiqarish sohasiga yo`naltirilgan korxonalarda logistik vositachilar bilan mustahkam aloqalar o`rnatish ehtiyoji tug`iladi. Bu ularga global miqyosda xom-ashyo jamg`arish va tayyor mahsulot yetkazib berish tizimini muvaffaqiyatli boshqarish imkonini beradi. Logistik vositachilar yarimo`tgazgich qurilmalar ishlab chiqarish va sotishning barcha biznes-jarayonlarida ishtirok etadilar. Ularning xom-ashyo keltirishdan tortib tayyor mahsulotni yakuniy iste`molchiga sotishgacha bo`lgan faoliyatlari barcha mamlakatlarni qamrab oladi.⁹⁵

⁹⁵ F.E.Xo`jaev, D.M.Po`latxo`jaeva «Bojxona logistikasi» o`quv qo`llanma TDIU 2016

Kompleks logistik xizmatlar uchun talabning oshib borish faktorlari orasida quyidagilarni ajratish mumkin:

- jahon iqtisodiyotida globallashtirish;
- “aniq vaqtga” deb nomlanuvchi ishlab-chiqarish texnikasidan foydalanmoq;
- elektron savdoning rivoji.

Jahon iqtisodiyotidagi globallashtirish tovar aylanmasida kengayish va murakkablashishni yuzaga keltiradi, kuchli mahsulot tarqatuvchi zanjirlar, tarmoqlar va kanallar yaratilishiga zamin bo`ladi. Bu yuklarning masofaviy ko`chirilishi jarayonini ratsionalizatsiyalash ehtiyojini va jamg`arma-sotuv kanallari samaradorligini oshiradi.

Shunday qilib, logistik vositachi-tadbirkorlar – bu ishlab-chiqaruv yoki tijoratga ixtisoslashgan korxonalar o`z logistik operatsiyalari yoki funksiyalarini bajarishni shartnoma asosida qisman (yoki butunlay) topshiruvchi mustaqil kompaniyalardir.

Bunday mustaqil logistik vositachi kompaniyalar mahsulot aylantirish tashkiliy formalarini proyektlashtirish, mijozning ta`minot tizimini mustaqil tuzib chiqiluvchi dasturlar asosida muvofiqlashtirishga qodirlar.

Sifatli logistik xizmat ko`rsatish deganda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilishlik ham nazarda tutiladi. Chunonchi WMS (warehouse management system) va TMS (transport management system) formatlari material resurslar, texnika, ombor personal va real vaqt rejimidagi transport xizmati faoliyatini operativ boshqarilishini ta`minlaydi, saqlash texnologiyalari va yuklarni boshqa biznes-jarayonlar bilan integratsiyalashgan tartibda masofaviy ko`chirish amaliyotini operativ boshqarishga zamin yaratadi.

O`zbekiston logistik xizmatlar bozoriga asosiy muammasi Respublikamiz markaziy shahar va hududlaridagi soha rivojiga doir bo`shliqni to`ldirishdan iborat. Butun mamlakat miqyosida sifatli logistik xizmatni joriy qilish (bu esa logistik vositachi majburiyatiga kiradi) uchun tegishli tartibda ombor va transport infratizimini yaratishni talab qiladi. Yana boshqa bir qiyinchilik manbai esa

O'zbekiston sharoitida mijozlarning biznes jarayonlarida logistik vositachilar integratsiyasi masalasidir. Bir qarashda kompleks xizmat ko'rsatuvchi logistik vositachi bilan hamkorlik korxonaga uchun manfaatli ko'rinishi mumkin, zero, bunda ish yanada professionalroq tartibda va sifatli amalga oshiriladi. Ammo bu iddao har doim ham haqqoniy emas. O'z logistik faoliyatini vositachiga topshirib qo'yishlik bilan kompaniya o'z biznes jarayoning bir qismi ustidan nazoratni qo'ldan chiqaradi. Tor ixtisoslashgan vositachilarning kooperatsion faoliyati zarur.

Bunday kooperativ korxonaga logistik funksiyalarni ishonib topshirsa bo'ladi. Ammo, agar vositachi barcha logistik funksiyalarni (rejalashtirish, transport bilan ta'minlash, ombor xizmati, sotuv oldi tayyorlovni amalga oshirish, yuklarni bo'xona uchun saralash va boshqa ishlar) unda bu xizmatlar buyurtmachisi ta'minot tizimida keraksiz bog'lamga aylanib qolishi turgan gap. U yoki bu turdagi logistik funksiyani vositachiga ishonib topshirish borasida qaror qabul qilish, albatta, o'zidan keyin ana shu bozor rivojlanish tendensiyalarining ayni shu xizmat turiga bo'lgan talab va taklif taxlili, xarajatlar hisobi, foydalar, xavflar va personalni ruhlantirish amaliyotlari bo'lishi lozim.

Tijorat logistika sohasidagi zamonaviy tadbirkorlikning o'ziga xos jihati kompleks logistik operatsiyalar va funksiyalarni bajarishga bo'lgan intilishdadir. Tizim doirasida birgalikdagi faoliyat doirasida mahsulot oqimiga xizmat qiluvchi logistik zanjir integratlari (Supply Chain Integrators) yuzaga kelishi bilan logistik vositachilik borgan sari ko'proq xizmatlar "paket"i sifatida baholanmoqda. Logistik xizmatlar kompleksni kengayish tendensiyasi kuzatilmoqda⁹⁶.

Logistik xizmatlar bozorida zahiralarni boshqarish strategiyasini modellashtirish instrumentariyasiga ega bo'lgan vositachilar yuzaga keldi. Ishlab chiqaruvchi va tijorat korxonalarini ularga birgalikdagi logistik faoliyatni integratsiyalashgan tartibda rejalashtirish va mahsulot aylanmasi tizimida hamkorlar o'rtasidagi tashkilotchilik masalalarida o'zaro munosabatlar umumiyashtirish masallalarini hal etish singari vazifalarni shartnoma asosida

⁹⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

topshirmoqda. Bu turdagi logistik vositachilar faoliyati konstanting vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Ularga nisbatan ba'zan "Yetakchi logistik provayder" yoki "Lead Logistic Provider" atamasi qo'llanadi. Logistik xizmatlar bozoridagi bu turdagi vositachilikka General Motors corp. va Menio Worldwide CNF Inc. ning birgalikdagi faoliyatini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bu vositachi GM barcha logistik operatsiyalari (yiliga o'rtacha 6 million aylanma)ni boshqaradi, 200 mamlakatda faoliyat yuritadi, 12,4 ming vositachilar va dilerlar bilan ishlaydi.

Har kuni 82 ming t. hajmdagi moddiy va kemplektlashtiruv, shuningdek, ikkinchi darajali bozor uchun zaxira ehtiyot qismlar tushirish hamda 35 ming tayyor avtomobillar oqimini qayta ishlaydi. Bu kompaniyaning yillik mablag' aylanmasi 120 million AQSH dollarni tashkil qiladi. Uning tushumlariga GM logistik xizmat xarajatlari iqtisodining foiziy qismi sifatida qaraladi.

Shunday qilib, iqtisodiy oqim tashkiliy formalaridagi murakkablashuvlar logistik xizmat spektridagi murakkablashuvlarni keltirib chiqaradi. Yangi mehnat taqsimlanuvi sodir bo'ladi. Oqimni tashkillashtirishning yangi darajasiga ko'tarilish logistik funksiyalar murakkablashuvini, ularni standartlashtirish ehtiyojini, unifikatsiya va sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashni taqazo qiladi. Logistikada tadbirkorlikka darajali yondashuv iqtisodiy oqim tashkiliy formalari murakkabligi, logistik tarmoqning jadal rivoji bilan shartlashtirilgan.

6.2. Tovarlarini iste'molga tayyorlash va omborxonaga joylashtirishda logistik xizmatlar

Logistika sohasida xizmat ko'rsatishning mustaqil turdagi tadbirkorlik faoliyati turiga bo'linishi "saqlash" kontseptsiyasining mazmuni o'zgarishi bilan bog'liq. Odatdagidek, "omborga joylashtirish" sinonimiy ketma-ketlikda "saqlash" va "logistika kanalining ishtirokchilari tomonidan zaxiralarni saqlashga mo'ljallangan logistik operatsiya" deb nomlanadi. Ichki iqtisodiy adabiyotlarda moddiy resurslarni saqlash masalasiga har doim katta e'tibor berildi.

Endi omborxonaning logistika vazifasi sezilarli o'zgarishlarga uchraydi. Logistikada ilmidan kelib chiqqan holda o'zgarish mohiyatini tushunish mumkin.

Iqtisodiy logistika asoslari iqtisodiy tizimdagi iqtisodiy oqimdir, ya'ni doimiy harakatlanish holatida (dinamikada) turish uchun moslashtirilgan maxsus tashkilot shakli sifatida.

Savdo logistikasi moddiy oqimlar bilan shug'ullanadi. Moddiy maskalarning kosmosda, bir joydan ikkinchisiga harakatlanishi ikki xil o'zgarish bilan birga keladi: tashqi iqtisodiy muhitning o'zgarishi va oqimning ichki holatini o'zgartirish. Logistika ma'lumotlarida ushbu o'zgarishlar oqimlarni almashtirish va oqimlarni o'zgartirish bo'yicha aniqlanadi.

Biz shuni ta'kidlab o'tganimizdek, oqim shakli ancha murakkab shaklga to'g'ri keladi va iqtisodiy masalalar mablag'lashni ushlab turishga qodir (1.2 bo'limga qarang). Material oqimining harakatlanishida keskinlik asta-sekinlik bilan ko'rib chiqildi. Logistika tizimida saqlashning o'rni va o'rnini aniqlash uchun ushbu hodisani batafsil o'rganishimiz kerak. Kosmosdagi oqimning keskinligi endi tanfuz tushunchasida aniqlanadi. Shunday qilib, kosmosdagi harakatni to'xtatib turgan oqim uning ba'zi kuchlarini yo'qotadi. Biroq o'zgarishlarni, moddaning jismoniy holatini, tovar qiymatini va bozorni tashkil qilish shakllarini ta'sir qiladi, bu zararlarni qoplashi va harakatning yangi bosqichi uchun energiya to'plashi mumkin.

Moddiy oqim "tanafuz" holatida bo'lganda, logistika faoliyatini qayta taqsimlash oqim ichida sodir bo'ladi. Logistika operatsiyalari saqlash tizimida birlamchi aloqa sifatida uzatiladigan axbarotlarni, ajratish, paketlash, mahsulot turlarini tanlash va boshqalar uchun amalga oshiriladi. Oqim energiya bilan "to'ldiriladi" va talab qilinadigan holatni oladi. Moddiy oqimning zaruriy holatga ega bo'lish qobiliyati amalda faqatgina logistika qoidasini amalga oshirishga imkon bermaydi, shuningdek, uni yangi element bilan to'ldirishga imkon beradi: istalgan mahsulotni kerakli miqdordagi va zarur sharoitda mavjudligini ta'minlash, ma'lum bir iste'molchiga ma'lum vaqt uchun raqobatbardosh narxlarda to'g'ri joyda sifatni ta'minlaydi.

To'xtab turgan holatda moddiy oqimning davom etishi vaqtida tovarlarning qiymatini shakllantirishning faol jarayoni sodir bo'ladi. Modomiki oqimining

ushbu bosqichi aylanma mablag'larining sezilarli qismini (ko'pincha ommaviy) tashkil qiladi. Bu aylanma mablag'ining samarali qiymati. Tovarlarini iste'mol qilish qiymatlari ortib boradi yoki hech bo'lmaganda yomonlashmaydi, chunki tovar xaridor talablariga muvofiq keladi.

Shunday qilib, tanafuz vaqtida moddiy oqimlarning holati, avvalo, tovarning foydalanish qiymatiga taalluqli yangi kontent bilan to'ldiriladi. U iste'molchilarga kerak bo'lgan darajaga olib keladi. Bu kesish, yig'ish, quritish, konsolidatsiya qilish, qisqartirish, qadoqlash va boshqa operatsiyalarni bajarishi mumkin. Haqiqiy omborni saqlashdan qutilishga urinayotganliklari sababli, bu "logistika operatsiyalari" guruhi uchun "omborxonalar" xo'jaligi tarkibidagi ustuvor ahamiyatga ega.

Moddiy oqim ichidagi faoliyatni qayta tuzish qiymati foydalanish qiymatini oshiradi. Yangi logistic xizmatlarni vujudga keltiradi. Misol uchun, ariza yordamchi dasturi tayyor mahsulotni tartiblashtirish, ajratish va konsolidatsiyalashni ta'minlaydi.

Shunday qilib, Tijorat logistika sohasida, tovarlarning hududiy harakatlari bilan bog'liq tadbirkorlik bilan bir qatorda, mahsulotni xaridor tomonidan talab qilinadigan davlatga etkazib berishga ixtisoslashgan korxonalar mavjud. U iste'mol uchun tovarlarni saqlash va tayyorlash uchun logistika xizmatlari bozorining ma'lum bir segmentiga yo'naltirilgan.

Saqlash bosqichida logistika faoliyati bir xil emas. Odatdagi vazifalarni ishlab chiqaruvchi, tijorat yoki xizmat ko'rsatish korxonalari ichida ixtisoslashtirilgan tadbirkorlik vazifalaridan ajratish kerak.

Korxonaning omborxonalar faoliyati uning iqtisodiy faoliyatini bir qismidir va omborxonaning o'zi logistika tizimining elementini tashkil qiladi. Jismoniy jihatdan korxonaning ombori - xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga tayyorlash, joylashtirish, saqlash, tayyorlashga mo'ljallangan maxsus bino, qurilma, qurilma, shuningdek, sotishga tayyor mahsulotlar. U tez-tez terilgan va jo'natilgan tovarlarni jo'natish tizimiga ega. Ombor kontseptsiyasida korxonaning logistika tizimi tarkibiy qismini ishlab chiqarishga alohida e'tibor beriladi.

Korxonaning omborxonasi faqat saqlash joyini emas, balki xizmat ko'rsatish zonasini, tovarlar paketini, import zonasini, ekspeditsiyani va boshqalarni o'z ichiga oladi. Sanoat korxonasida omborlar:

- korxonada logistik xizmatlarini bajaradigan va xom-ashyo, materiallar, zaxira shaklida bo'lgan komponentlarni ishlab chiqarishni saqlash va tayyorlashni ta'minlaydigan material;
- ichki ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan ushbu do'kon mahsulotlarini, keyinchalik qayta ishlanadigan boshqa do'konlarni;
- Tayyor mahsulotni saqlash va iste'molchiga sotish uchun mo'ljallangan sotish.

Logistika tizimining elementi hisoblangan korxonada ombori bo'linmasi faoliyati iqtisodiy va xizmat ko'rsatishning o'ziga xos afzalliklari bilan boshqarilishi kerak. Shunday qilib, "pauza", odatda, juda ko'p bo'lmasligi kerak, lekin ba'zi hollarda bu kerak. Saqlashning iqtisodiy afzalliklari, odatda, bitta yoki bir nechta omborlardan foydalanish umumiy logistika xarajatlarining kamayishiga olib keladigan holatlarda aytiladi.

Shuni aytib o'tish kerakki, logistika xarajatlarining kamayishi bilan, omborning ishlashi iqtisodiy jihatdan oqilona. Ishlab chiqarish va transport jarayonida logistika xarajatlarini kamaytirish mumkin:

- ishlab chiqarish quvvatlarini va texnologik asbob-uskunalardan yanada yaxshi foydalanish;
- iqtisodiy jihatdan yuklarni tashish;
- yuklarni konsolidatsiyalash;
- tovarlarni tranzitda ajratish va tashish;
- mahsulotni qayta ishlash yoki yig'ish;
- teglar va qadoqlash mahsulotlari uchun stikkalar, va hokazo. Omborni sug'urtalash va mavsumiy zaxiralarni yaratish talab va taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Logistika kon'yunkturasini shakllantirish vazifasi shunday. Zaxiralarning

to'planishi iste'mol talabining o'zgarishi sharoitida samarali ishlab chiqarish imkonini beradigan bufer tamponini yaratadi.

Ombor vazifasi, birinchi navbatda, xizmat ko'rsatishdan olingan foydalarga qaratilgan bo'lsa, uning asosiy vazifasi barcha logistika tizimining joy va vaqtni tashkil qilish qobiliyatini mustahkamlashdan iborat. Ushbu xizmat turini aniqlash qiyin, chunki u xarajatlarni va xizmat ko'rsatish darajasini taqqoslashni talab qiladi. Misol uchun, yangi bozor segmentiga xizmat ko'rsatish uchun omborni yaratish xarajatlarni ko'paytirishga olib kelishi mumkin, ammo ayni paytda bozor ulushini va sotuv hajmini oshiradi⁹⁷.

Saqlash xizmati quyidagi foyda yaratadi:

- aktsiyalarni bozorga yaqinlashtirish;
- to'liq bozor assortimentini shakllantirishni rag'batlantirish;
- aralash yuklarni etkazib berishni yakunlash qobiliyati;
- beqarorlik va etkazib berish davomiyligi sharoitida xom ashyo va materiallarni yetkazib berish yoki ishlab chiqarish talablari o'zgarishi holatlarida;
- mahalliy ombordagi zaxiralar mavjudligi sababli bozorda mavjud bo'lgan ta'sirni yaratish. Shu maqsadda zaxiralar mavsumiy sotuvlar arafasida asosiy iste'molchilar yaqinidagi omborlarga joylashtiriladi.

Shunday qilib, ombor xizmatlari nafaqat qimmatli qog'ozlar omborlarini saqlashga bog'liq. Ular, aslida, joriy ta'minotga bo'lgan ehtiyojni kamaytirishga yordam beradi.

Tovar-moddiy oqimlarning harakatlarida pauzalar ham majburiy, rejasiz sabablarga ko'ra, masalan, bojxona punktlarida va tirbandligida to'siq bo'ladi. Keyinchalik, transport vositasi majburiy ravishda tovarni saqlash uchun omborga aylantiriladi. Mekansal harakatda kutilmagan uzilishlar paytida mahsulotni buzish xavfi mavjud. Bundan tashqari, uzoq vaqt davomida to'xtab turish ishlab chiqarishda to'xtab qolishiga olib kelishi mumkin.

Inventarizasiyaning bo'shliqqa harakatlanishi uning shartlariga va logistikaga bilvosita bog'liq bo'lgan xizmatlarga mos kelishini talab qiladi.

⁹⁷ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Logistika xizmatining har doimgidek ko'zga tashlanmaydigan shart-sharoitlari mavjud. Shuning uchun tovarni jo'natish uchun tayyorlashga barcha omillarni (bojxona, yo'llar, hujjatlarni boshqarish, qonunchilik va boshqalar) hisobga olish kerak.

Omborlar saqlash ob'ektlari sifatida an'anaviy roli tub o'zgarishlar yuz berdi. Endi iste'molchilarning buyurtmalari tezkor tarzda bajarilishi, zaxiralarning jadal aylanishi talab qilinadi. Ko'pgina omborlar xaridorlarga barcha xizmatlarni taklif qilishadi - ularning buyurtmalarini qayta ishlashdan oxirgi mahsulotni etkazib berishni yakunlash uchun. Iste'molchilar transport ekspeditorlik xizmatlari, inventarizatsiyani boshqarish xizmatlari, sotish uchun mahsulot tayyorlash, ularning miqdori va sifatini tekshirish, hujjatlarni rasmiylashtirish va ularni ro'yxatga olish bo'yicha maslahatlar berishadi.

Saqlash xizmatlari rivojlantirish bo'yicha qarorlar bu boradagi salohiyati aktsiyalarning tahlil qilish asosida olib. Shuning uchun, bu hisobga boshqa tovar ishtirokchilari va to'liq logistika tjarayon ular bilan integratsiya darajasiga bilan ombori munosabatlarni olish muhim ahamiyatga ega. Technology ishlashi saqlash qazish (tushirish, qabul, yuklash, saqlash, tovar terib, ularning sotib olish, joylashtirish, o'rnatish va harakat Vnutxatarladskaya) inventarizatsiya ob'ektlar tabiatiga bog'liq bo'ladi, omborxonalar, mexanizatsiyalash va yuklash va tushirish avtomatlashtirish darajasi xizmat qilgan. Ushbu ishni omborda tashkil etish tovar ayirboshlash kursi indikatorini yordamida baholanishi mumkin. Bu muayyan davrda tovarlar aylanmasining sonini aks ettiradi. Ushbu indikatorga ko'ra, tovarlar necha marta sotilganligi va qimmatli qog'ozlar qayta tiklanganligini tekshirishingiz mumkin. Ayirboshlash tezligi aylanayotgan tovarlarning og'irligi va o'rtacha stokga bog'liq. Bu tovar aylanishi vaqtining teskari o'lchovidir. Savdning tezligi uzaytirilishdan xalos bo'lish vaqtiga va to'xtash vaqtida (faqat rejalashtirilgan saqlash joyi sifatida emas, balki bojxona nazoratini, tirbandlik, vaqtincha bajarilmagan yuklash-tushirish operatsiyalari, noto'g'ri berilgan hujjatlar va hokazo.).

Harbiy logistika sharoitida "uchish bo'yicha etkazib berish" atamasi belgilangan vazifalarning bajarilishini to'xtatmasdan ishlatiladi yoki etkazib beriladi, tovarlarni etkazib berish aniq va to'g'ri miqdorda bo'lishi kerak. Aslida, biz inventarizatsiya yaratish holda harakatda etkazib haqida bormoqda. Bu holda, u ishlab chiqarish joyga materiallar va butlovchi qismlar yetkazib berish minimal darajada saqlab etkazib va envanterlerinin jadvaliga qat'iy muvofiq amalga oshiriladi qaysi logistika va to'liq inventarizatsiyadan nazorat qilish tizimi, degan ma'noni anglatadi. Ishlab chiqarish va mahsulot zaxiralarini kamaytirish etkazib berish va ishlab chiqarish rejasini sinxronlashtirishga asoslanib ishlab chiqariladigan mahsulotni "vaqtida" deb ataladigan ishlab chiqarish tashkilotini qo'llashga imkon beradi. Ushbu tizimning asosiy printsiplarini qo'llash qimmatli qog'ozlarning haqiqiy saqlash muddatini qisqartirish imkonini beradi.

Ombor ta'minoti (ombor orqali) ishlab chiqaruvchi korxonadan iste'molchi korxonaga etkazib berish vositachilik ombori (masalan, ulgurji savdo korxonalari) orqali amalga oshiriladi. Ombor ta'minotining o'ziga xos xususiyati mahsulotlarni tranzit me'yoridan kam miqdorda etkazib berishdir. Tranzitni etkazib berish qoidalari ishlab chiqaruvchi korxonadan to'g'ridan-to'g'ri iste'molchi korxonaga etkazib berishni tashkil qilishni nazarda tutadi, bu esa vositachilik omborini chetlab o'tadi⁹⁸.

Omborxonada tadbirkorlik rivoji jamiyatning rivojlanishining ancha erta bosqichida yuzaga keldi va kapitalistik ishlab chiqarish usulini shakllantirishga to'g'ri keldi. Uning kelib chiqishi va roziligiga hissa qo'shgan bir qancha old shartlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Dastlab, ombor korxonasi mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxonaning vazifasi edi. Saqlash vazifasi mustaqil turdagi biznes sifatida ajralib chiqqanida u ulgurji va chakana savdo korxonalarining tijorat manfaatlari sohasiga aylandi.

Tovarlarning harakatlanishi, tovarlarni saqlash joyi, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida ma'lum bir bosqichni saqlash uchun zarur bo'lgan saqlash kerak

⁹⁸ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

edi. Dastlab, ombor odatiy hol bo'lib, mahsulot iste'molchiga nisbatan ko'proq harakat qilishni kutgan edi. Omborni saqlash, aylanma mablag'ni ko'paytirishga qaramasdan, ayni paytda ichki ombor operatsiyalari tovarlarni buzilishdan himoya qilishda muhim rol o'ynadi, talab qilinadigan tovarlarni to'plash va hokazolarni shakllantirish amalga oshirildi.

Rossiyada iqtisodiy islohotlar omborni ulgurji savdoda vertikal integratsiyalangan chakana savdosiga aylantirilishi bilan birga o'tdi. Samarali omborni boshqarish korxonalar zaxiralarining tuzilishini optimallashtirish uchun yo'l ochib, logistika xarajatlarini ratsionalizatsiya qilishga imkon berdi. Rossiya ombori tizimining bozorga yo'naltirilganligi savdo tarmoqlarini uning iqtisodiy amaliyotiga joriy etish bilan birga o'tdi. Omborxonalar yirik ishlab chiqarish korxonalarining biznes strategiyalarining ajralmas qismiga aylandi, "tamoman" o'z vaqtida etkazib berish tamoyillari asosida ishlaydi va inventarizatsiyani kamaytirishga intiladi. Omborni saqlash sohasidagi tadbirkorlik hududiy va mintaqalararo logistika tizimlarining muhim elementi hisoblanadi. Umumiy foydalanish bo'yicha hududiy omborxonalar paydo bo'ladi. Ular har qanday davr uchun keng omborxonalar xizmatlari bilan tavsiflanadi. Omborlarni ixtisoslashtirish umumiy maqsadli xizmatlarni amalga oshirish bilan bog'liq; omborlar-muzlatgichlar, maxsus mo'ljallangan omborlar, bo'xona omborlari. Depozit materiallarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, har bir omborxonalar saqlash va saqlashning maxsus texnologiyasi bilan tavsiflanadi. Ombor omborxonalar xizmatlari uchun ularning bajarilishida moslashuvchanlik tamoyilini qo'llash va amalga oshirilgan logistika operatsiyalari miqyosidagi resurslarni tejashni ta'minlash odatiy holdir.

O'lchov iqtisodiyoti ta'siri zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish hisobiga yuklarni tashish va inventarni saqlash xarajatlarini kamaytirish qobiliyatiga ega. Bu mahsulotning katta aylanmasi mavjud bo'lgan omborxonalarda mavjud, chunki ularning texnologiyalari investitsiyalari ko'plab saqlash bloklariga ajratilgan. Ombor omborxonasidan foydalanish logistika

bo'linmalarining joylashishini, hajmini va sonini osonlik bilan o'zgartirishga, bozor sharoitidagi o'zgarishlarga moslashishga imkon beradi.

Korxonalarni o'z omborlarini yaratish uchun ulardan foydalanish qo'shimcha xarajatlarni o'z ichiga oladi. O'z ombori logistika infratuzilmasi joylashgan joyda moslashuvchanlikdan mahrum. Tashkilotning ombori va omborxonalar xizmatlaridan foydalanish optimallashtirish xususiyatiga ega va optimallashtirishning qabul qilingan mezonlari asosida muqobil boshqaruv qarorlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Ko'pgina Rossiya korxonalar o'z logistik faoliyatlarida o'zlarining ombori va omborxonalaridan foydalanish imkoniyatlarini birlashtiradi⁹⁹.

Korxonalarining davlat ombori xizmatlariga bo'lgan qiziqishini oshirish Rossiya logistika xizmatlari bozorining rivojlanishi bilan bog'liq. Bunday xizmatlardan foydalanish ma'lum bozorlarning talablari, mamlakat yoki mintaqaning geografik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Tovar aylanishi sxemalarini ishlab chiqishda ko'plab korxonalar mijozlarning talablarini eng kam resurs xarajatlari bilan qondirishni ta'minlaydigan strategiyalarni tanlashga moyildirlar. Ombor operatsiyalarini o'tkazish uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqish qimmatli qog'ozlarni saqlash va tovarlarni qayta ishlash tartibini takomillashtirishga olib keladi. Shuningdek, omborlar tizimini va yuklarni qayta ishlash texnologiyalari ham yaxshilanmoqda. Bugungi kunda tadbirkorlik sohasining etakchi yo'nalishi iste'molchilarning talablariga muvofiq etkazib berish va assortiment shartlariga mos ravishda moslashishi, o'zgarishlarga moslashishi va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishi uchun moslashuvchan moslashuvchan hisoblanadi.

Yuklarni qayta ishlash ko'rsatkichi ombor operatsiyalaridan o'tgan tovar-moddiy boyliklarning umumiy massasini tavsiflaydi. Yukni tushirish va tushirish operatsiyalari bajarilishi bilan bog'liq barcha ombor operatsiyalarining summasi bilan aniqlanadi.

⁹⁹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Nazorat uchun savollar:

1. Savdo logistika sohasidagi logistika biznesining tarixiy ildizlarini o'rganing.
2. Savdo logistikasi uchun qanday biznes turlari odatiy hisoblanadi?
3. Rossiya logistika xizmatlari bozorining rivojlanish tendensiyalarini tavsiflang.
4. Transport xizmatlarida logistik biznesning xususiyatlari qanday?
5. Logistik xizmatlar murakkabligi nimani anglatadi?
6. Logistika konsepsiyasini qabul qilgan rus transport kompaniyalari misollarini keltiring.
7. Tijoratni tashkillashtirish sohasida tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish nima uchun zarur?
8. Ombor logistikasi sohasida logistika biznesini rivojlantirish istiqbollari qanday?
9. Savdo logistikasida tadbirkorlikning alohida turi bo'lgan ombor xizmatlari.
10. "Logistik integratsiya" tushunchasini tushuntiring.

7-BOB. Tijorat va servis logistikasi qo'llanilish xususiyatlari

7.1. Tijorat logistikasining xuquqiy asoslari

"Qo'llanma" so'zi "yordam berish" fe'lidan kelib chiqib - yordam berish, hissa qo'shish, rag'batlantirish degan ma'noni anglatadi. Tijorat logistikasining qo'llanmalari quyidagilardan iborat: me'yoriy asos, axborotni qo'llab-quvvatlash tizimi, ta'minot tizimini tashkil etish.

Logistika tuzilmalari tashkillashtirish va faoliyatni birlashtirish tamoyiliga asoslanadi. Muayyan sharoitlarda ijodiy xarakterdagi tadbirlar shiddatli kuchiga aylanishi mumkin va shiddatli kuchlar ijobiy tarkibga ega bo'lishi mumkin. Logistika tizimining elementlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar hajmi me'yoriylilikka ega bo'lib, me'yorlar va standartlar tizimi orqali miqdoriy va sifat jihatdan baholanadi¹⁰⁰.

Tijorat logistikasida axborot oqimi faqat moddiy oqim bilan birga kelmaydi. Ma'lumotlar logistika tizimining elementlari to'plami sifatida xizmat qiladi. Tijorat logistikasida yaxlit tizimli axborotni tizimini tuzish mumkin.

Raqobatbardosh ustunlikka erishish uchun yuqori sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish etarli emas. Xaridor uchun sotib olingan mahsulotning xizmati muhim ahamiyatga ega. U raqobatchilarning takliflarini tovarlarning umumiy qiymatiga qarab taqqoslaydi, bu tovarning narxini o'z ichiga oladi. Tijorat logistikasining me'yoriy bazasi.

Har bir logistika nazaryasi konstruktiv tamoyillar buzg'unchi kuchlar bilan birlashtirilgan faoliyat majmuasidir. Shuning uchun, tarkibiy qismlarni funksional birlashtirilganda ularning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari hisobga olinishi kerak. Ba'zi miqdoriy parametrlarga erishilgach, dastlab ijobiy tarkibni o'z ichiga olgan faoliyatlar halokat kuchlariga aylanishi mumkin. O'z navbatida, zarar etkazuvchi deb hisoblanadigan moddiy oqim ijobiy tarkibga ega bo'lishi mumkin. Binobarin, logistika tizimlarini qurish bosqichida ham, ularning faoliyati jarayonida ham sifat va sifat jihatidan o'zgarishlarning qonuniyligiga e'tibor qaratish lozim.

¹⁰⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Bu bizni me'yor qonunining amalda qo'llashiga olib keladi. Diyalektikada, me'yorlar qonuni bir (past) qadamlardan ikkinchisiga (yuqori) va bir vaqtning o'zida, bir toifadan boshqasiga o'tishni anglashning universal shakli bo'lib, bilimni rivojlantirishda yuqori bosqichni (yuqori darajani) anglatadi. O'lchov qonuni bevosita o'zini namoyon qilmaydi, balki miqdoriy o'zgarishlar sifatiga o'tish qonuni orqalidir.

Logistika sohasida, me'yorlar qonuni bilan birga, me'yorlar kategoriyasi ham ishlatiladi. Umuman olganda, o'lchov xarakteristikaning sifatli holatini saqlab qolgan davrdir. Me'yorning chegaralari tizimning qo'zg'aluvchanligining pastki va yuqori chegaralariga to'g'ri keladi. Amaliy logistika sohasida me'yorlar kategoriyasi hozirgi kunga qadar bir tomonlama ravishda - miqdoriy o'zgarishlarning ko'rsatkichi sifatida qabul qilinadi. Va u faqat ongli ravishda tizimning ishlash bosqichida qo'llaniladi.

Korporativ me'yorlar dunyosida me'yor qabul qilingan birlik tomonidan miqdorni aniqlash uchun mo'ljallangan. Bu o'lchov birligi normadir. Norma - umumiy qoida uchun qabul qilingan qoida, huquqiy muassasa, e'tirof etilgan majburiy tartib, o'rtacha qiymat.

Logistika tizimining elementlari o'rtasidagi o'zaro tortishish kuchlari o'z me'yoriga ega, ya'ni ular me'yoriy hisoblanadi. Assotsiatsiya - qabul qilingan norma va me'yorga muvofiq miqdoriy nisbatlarni belgilash jarayonidir. Normalar - ishlab chiqarish jarayonlari turlari bo'yicha xom ashyo, materiallar va energiyaning texnologik chiqindilari va yo'qotilishi, individual logistika operatsiyalarini bajarish xarajatlarining o'ziga xos og'irligini aniqlaydigan me'yorlarning asosiy elementlaridir. Logistika tizimlarini qurishda ilmiy asoslangan standartlar uning barcha ko'rsatkichlarini tegishli sifat darajasida rivojlantirish imkonini beradi. Shuning uchun korxonalar logistika tizimini ishlab chiqishda me'yorlar va standartlarni aniq belgilash muhim ahamiyat kasb etadi: uning samarali ishlashi uchun sharoit yaratiladi. Muvaffaqiyat shartlari korxonaning ishlab chiqarish jadvali balansini ta'minlashga va ishlab chiqarish

jarayonining me'yori va vaqtini belgilaydigan o'z vaqtida ish joylariga moddiy resurslarni etkazib berishga qaratilgan¹⁰¹.

Yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi tranzit va odatiy ta'minot shakllari orasidagi munosabatlarni tartibga solishda me'yorlar, shuningdek, etkazib beruvchilar va iste'molchilar orasida aholi punktlarini tashkil etishda katta ahamiyatga ega. Baholash resurslarni tejashning samarali vositasidir, ilmiy va texnologik taraqqiyot va xom ashyo va materiallardan foydalanishni monitoring qilish uchun qo'shimcha vosita sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, moddiy resurslarning standartlashtirilishi logistika tizimida moddiy yordamni rejalashtirish va tashkil etish, muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini boshqarishga, iste'mol materiallari jarayoniga resurslarni tejaydigan ta'sirni ta'minlashga ta'sir ko'rsatadi.

Qoidalar va me'yorlarning ahamiyati Respublikamiz iqtisodiyotini innovatsion rivojlanish yo'llariga o'tkazish nuqtai nazaridan yanada kengroqdir. Logistika tizimlarida moddiy usullarni tashkil qilish va boshqarishning barcha bosqichlarida qo'llaniladigan me'yoriy usullar yangi, ilg'or texnologiyalar va resurslarni tejashga mos kelishi kerak¹⁰².

Tijorat logistikasining me'yoriy asoslari uchun muhim talablar amaldagi standartlarning murakkabligi hisoblanadi. Ular barcha funktsional zonalarini va logistika tizimida aylanib yuradigan mahsulotlarning to'liq ro'yxatini yaxlit logistika aylanishi doirasida amalga oshiriladigan operatsiyalarning hammasini qoplashl kerak.

Tijorat lojistikasi uchun me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqishda tashqi va ichki omillar tufayli etkazib berish tizimidagi parametrlarni o'zgartirish vaqtida uni tezkor tartibga solish imkoniyatini ta'minlash zarur. Misol uchun, ishlab chiqarish dasturidagi o'zgarishlar hajm va me'yor o'zgarishlarga olib keladi, bu esa moddiy resurslardan samarali foydalanishga olib keladi. Shu bilan birga, etkazib beruvchilar bilan o'zaro munosabatlar barqarorligi mahsulot sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga yordam beradi. Ya'ni, tartibga solish tizimining moslashuvchanligi

¹⁰¹ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Еتكazиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

¹⁰² F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

uning barqarorligi bilan birlashtirilishi kerak. Normalar va me'yorlar tizimini yaratish uchun dastlabki qoidalarning (qoidalarning) doirasi ilg'or, ilmiy va texnik jihatini va o'sish suratini o'z ichiga oladi.

Tijorat logistikasida ishlatiladigan me'yoriy-huquqiy baza ob'ektiv xarakterga ega. U mahsulotni ishlab chiqarish, etkazib berish, sotish va iste'mol qilishni tashkil etishda innovatsiyalarga asoslangan. Logistikaning funksional sohalarida me'yorlar va standartlarni belgilashda xaridlarni tashkil etish xarajatlarini kamaytirish, mahsulotlarni ishlab chiqarish va tashish xarajatlarini kamaytirish, ta'minot zanjirida zaxiralarni yaratish va saqlash xarajatlarini optimallashtirish zarurligini hisobga olish shart.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining innovatsion usuli iqtisodiyotning samaradorligini keskin oshirishni ta'minlaydi. Mehnat unumdorligini oshirish hisobiga sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, temir yo'l transportida tashish hajmi va qurilish ishlari hajmini ko'paytirish mo'ljallanmoqda. Materiallarni tejash, mahsulotni iste'mol qilish, mahsulot va xizmatlarning energiya sarfini qisqartirish uchun chuqur vazifalar belgilandi. Bunday muammolarni hal qilishda turli xil me'yoriy-huquqiy aktlarga katta ahamiyat beriladi. Ular etkazib beruvchilar va iste'molchilarning mamlakat iqtisodiyotidagi o'zaro hamkorligini tartibga solish, ularning iqtisodiy faoliyatining ko'plab ko'rsatkichlarini aniqlash va umumlashtirish imkonini beradi.¹⁰³

Turli davrlarda ishlab chiqaruvchilarning ko'p miqdordagi iste'molchilari tomonidan iste'mol qilinadigan ko'plab xom-ashyo va materiallar, butlovchi qismlar, texnika, uskunalar va boshqa mahsulotlar mamlakat bo'ylab tarqalib ketganligi sababli, ushbu jarayonni tartibga solish va etkazib beruvchilar va iste'molchilar uchun majburiy bo'lgan muayyan miqdordagi qoidalarni o'rnatish, transport, omborxonalar va boshqa vositachilik tashkilotlari tovar ayirboshlash jarayonini tashkil etishda katta ahamiyatga ega.

¹⁰³ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Tijorat logistikaning me'yoriy asoslari muayyan qoidalar to'plami sifatida ifodalanishi mumkin:

- tashkiliy-huquqiy me'yorlar;
- nomenklatura-sifat me'yorlari;
- qiymat me'yorlari;
- materiallar va ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish ko'rsatkichlari bo'yicha me'yorlar;
- aylanma mablag'lar me'yorlari va aylanma mablag'lar aylanmasi stavkasi.

Keling, har bir ko'rsatkich guruhini alohida ko'rib chiqamiz.

Tashkiliy-huquqiy me'yorlar. Logistik iqtisodiy munosabatlar qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi, ulardan: O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi, Xalqaro Inkoterms qoidalari, O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, Mahsulotlarni etkazib berish va tashish shartlarini tartibga soluvchi sektoral me'yoriy hujjatlar, transport tashkilotlarining qonuniy hujjatlari va boshqa hujjatlar.

Bitimlarni amalga oshirishda savdo shartlarini to'g'ri talqin qilishdan muhimdir. Misol uchun, ko'plab davlatlarning davlat organlari, yuridik firmalar va savdogarlar tomonidan e'tirof etilgan xalqaro savdoda eng ko'p qo'llaniladigan atamalar talqini bo'yicha Xalqaro Nizom Incoterms lug'atida qayd etilgan. Logistik faoliyatda tashkiliy va huquqiy standartlarni malakali va professional ishlatish faqatgina etkazib berish zanjirida hamkorlarning faoliyatini tashkil qilish va rejalashtirish jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi, shuningdek, tranzaksiyalarni ratsionalizatsiya qilishga va tranzaksion harajatlarni optimallashtirishga yordam beradi.

Nomenklatura-sifat me'yorlari standartlar, texnik shartlar, ko'rsatmalar, shartnoma shartlari, qoidalar va ishlab chiqarilgan va taqdim etilgan mahsulotlar va xizmatlar sifatiga qo'yiladigan talablarni tartibga soluvchi boshqa hujjatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu me'yoriy guruhning ahamiyati mahsulot, ishlar va xizmatlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan roli bilan belgilanadi.

Mahsulot sifatini iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirishga qodir iste'mol xossalari jamiyati hisoblanadi. Mahsulot sifatining asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari: ishonchliligi, chidamliligi, ishlab chiqarilishi, moddiy iste'mol, estetika, energiya, standartlashtirish darajasi va normallasuvi, patent muhofazasi ko'rsatkichlari va tozalik ko'rsatkichlari. Mahsulot sifatini tartibga soluvchi hujjatlar orasida sifat standartlari alohida ahamiyatga ega. Har bir logistika amaliyotiga sifat standartlari qo'llaniladi. Chet el kompaniyalarning aksariyati uchun bunday standartlar ISO 9000 standartlari qatoridir - ko'plab xalqaro va milliy standartlarni muvofiqlashtirish uchun ISO Texnik Qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan bir qator hujjatlar. Ular dizayn, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sifati uchun yagona talablarni o'rnatadilar.

Qiymat me'yorlari. Logistika tashkilotlarida iqtisodiy oqimlar konfiguratsiyasi quyidagilarni talab qiladi:

- materiallar va asbob-uskunalar narxlarining bahosi;
- transport tariflari: hisob-kitoblar va chegirmalar;
- shartnoma shartlarini buzganlik uchun jarimalar miqdori va moddiy oqimga qo'shimcha moliyaviy oqimlarni ta'sir qiluvchi boshqa qoidalar.

Keling, ishlab chiqarish mablag'lari va zaxiralar normalari va aylanma mablag'lar aylanmasi me'yorlarini birlashtirgan me'yoriy guruhlarning mazmunini batafsil ko'rib chiqaylik.

Iste'mol normalari va ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish. Ta'minot tizimlarini loyihalashtirish uchun zarur bo'lgan joriy standartlar orasida:

- xomashyo va materiallarni iste'mol qilish stavkalari;
- asbob-uskunalaridan foydalanish me'yorlari;
- mahsulotlar, ehtiyot qismlar, asbob-uskunalaridan foydalanish muddatlari;
- tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va yo'qotish me'yorlari;
- saqlash va tashishda materiallarni yo'qotish standartlari.

Moddiy resurslarni iste'mol qilish darajasi ishlab chiqarishning muayyan tashkiliy-texnik sharoitlarida belgilangan ishlab chiqarish (ishlab chiqarish) birligi

ishlab chiqarish uchun ruxsat etilgan maksimal miqdordagi xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya hisoblanadi. Moddiy resurslardan foydalanish darajasi rejalashtirilgan xarajatlar me'yoridir; ular iqtisodiyda oqilona foydalanishni ta'minlaydi. Moddiy resurslarni iste'mol qilish darajasi moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirish jarayoni, muhim resurslarni tejash omillaridan biri hisoblanadi. Rejalashtirilgan boshqaruv tizimida moddiy resurslarning sarflanish normalari korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan, ammo davlat boshqaruvi organlari tomonidan qattiq nazorat qilingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar mustaqil ravishda davlat organlari bilan hech qanday muvofiqlashtirmasdan moddiy resurslarni iste'mol qilish normalarini ishlab chiqadilar, bu esa resurslarni tejash uchun to'liq javobgarlikni ta'minlaydi. Biroq, bu mas'uliyatni nazorat qilishning hech qanday usuli yo'q, bu butun mamlakatdagi moddiy resurslarning haddan tashqari sarflanishiga olib keldi.

Mahsulotlarni (ishlarni) ishlab chiqarish uchun moddiy resurslarni iste'mol qilish darajasini tashkil etuvchi elementlar ro'yxati uning tarkibini tavsiflaydi, ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Moddiy resurslarni iste'mol qilishning individual tezligi odatda tarkibiga quyidagilar kiradi:

- foydali (nazariy, toza) oqim (massa, hajm, maydon, uzunlik);
- juda murakkab texnologik chiqindilar;
- texnologik yo'qotishlar.

Moddiy resurslarni iste'mol qilishning umumiy ishlab chiqarish hajmining tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- seminarning yordamchi ehtiyojlari uchun texnologik iste'mol;
- xalqaro tarmoqlarda va konvertorlarda yo'qotishlar.

Iste'mol stavkasining tuzilishi uning individual elementlarining tarkibi va miqdorini ifodalaydi.

Oqim tezligi tizimini tahlil qilish zarurati uning har bir elementining qiymatini aniqlash turli axborot manbalariga asoslangan turli metodik usullar bilan amalga oshiriladi. Misol uchun, muhandislik mahsulotlarini birligi uchun moddiy

resurslarni iste'mol qilishning individual tezligi tizimsini iqtisodiy tahlil qilish tadqiqotni o'z ichiga oladi.¹⁰⁴

- toza vazn;
- texnologik chiqindilar;
- texnologiyani yo'qotish qiyin emas.

Shu bilan birga, sof og'irlikdagi tarkibiy o'zgarish mahsulotning dizaynini yaxshilanish bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligi darajasini ko'rsatadi, bu esa chiqindilar va zararlarning ulushini qisqartirish - ishlatiladigan texnologiyalar sifati haqida ma'lumot beradi.

Moddiy resurslardan foydalanish stavkalari quyidagicha tasniflanadi:

- mahsulotlarni yig'ish darajasi;
- moddiy resurslarning birlashuv darajasi;
- faoliyat muddati;
- xarajatlar tarkibi.

Mahsulotlarni (yoki egallash ob'ektlarini) birlashtirish darajasi bo'yicha moddiy resurslarni iste'mol qilish stavkalari individual va global guruhga bo'linadi, shu jumladan og'irligi o'rtacha me'yorlar ham.¹⁰⁵

Shaxsiy iste'mol qilish stavkalari operativ, batafsil va o'ziga xosdir. Ular odatdagi resurslarning bir qismi, yig'ish birligi, mahsulot turining massasi yoki miqdori bo'yicha harajatlarini aniqlaydi.

Guruh xarajatlari me'yori belgilangan nomenklatura va rejalashtirish darajalari me'yoriy va o'rtacha deb hisoblanadi. Ular bir xil turdagi mahsulotlarning (ishlarning) turini kengaytirish uchun ishlatiladi. Guruh normalarini hisoblash uchun axborotning asosiy manbai - individual iste'mol qilish stavkasi va batafsil nomlarda mahsulot ishlab chiqarish dasturi. Hisoblash arifmetik o'rtacha qiymatini aniqlash qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

¹⁰⁴ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

¹⁰⁵ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Moddiy resurslarni birlashtirilishi darajasi bo'yicha xarajatlar normalari ma'lum darajada (ma'lum darajada, tovar belgilari, profil) va umumiyashtirilgan (nomenklatura guruhlari bo'yicha) bo'ladi. Muayyan iste'mol stavkalari har bir o'ziga xos moddiy resurslar uchun belgilanadi: masalan, ma'lum bir tovar plastinkasining iste'mol tezligi $3 \times 2000 \times 2000$ mm. Ular turli xil resurslar bilan bog'liq. Ushbu me'yorlar korxonaning moddiy resurslardagi mavjud ehtiyojlarini ta'minlashda hisobga olinadigan mahsulotni loyihalash, mahsulot dizayni, ishlab chiqarish texnologiyasidagi barcha keyingi o'zgarishlarni zudlik bilan aks ettiradi. umumiyashtirilgan me'yorlar - bu talablarning hisob-kitob qilinishi va moddiy muvozanatlar hosil qilinadigan bir xil turdagi resurslarning sarflanishi. Iste'molning umumiyashtirilgan stavkalari, masalan, barcha tovarlarning o'lchamlari va qora metallar prokati uchun hisobga olinadi.

Moddiy resurslarning sarflanish darajasi yillik, choraklik, oylik sifatida farq qiladi. Moddiy resurslarni sarflashning strategik normalari besh yil yoki undan ko'proq muddatga ishlab chiqilgan. Moddiy resurslarni iste'mol qilish normalari turli o'lchov birliklarida o'rnatilishi mumkin. Tabiiy (mahsulot, po'lat, tonna, kub metr, qurilish maydonining kvadrat metrlari va boshqalar), xarajat (so'mlga, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bir ming yoki bir million so'ml yoki bajarilgan ishlarning miqdori), asbob-uskuna, ish yoki korxonalar (bir vaqtda, bir hafta, bir oy, bir yil) yoki ishlaydigan asbob-uskunalar soni yoki ishchilar, xodimlar va boshqalar.

Energiya resurslarini sarflash normalari texnologik va umumiy ishlab chiqarishga bo'linadi, jumladan, isitish, ventilyatsiya, yorug'lik va boshqalar.

Moddiy resurslarning normalari - xom-ashyo va materiallarni iste'mol qilish me'yorlarining element-jihatlarini. Moddiy resurslarning standartlari quyidagilardan iborat:

a) texnologik chiqindilar va ishlab chiqarishdagi xom-ashyo va materiallarning yo'qotish ko'rsatkichlari;

b) maydoniga nisbatan birlik, hajmi, uzunligi, massasi (masalan, primer yuzaning 1 m^2 maydonini bir marta ishlatiladigan bo'yoqlardan standart oqilona iste'mol qilish) bo'yicha moddiy resurslarni ishlab chiqarishdagi birlik harajatlar.

Moddiy resurslar standartlarining asosiy maqsadi ishlab chiqarish birligiga (bajarilgan ishlar bo'yicha) xom ashyo va materiallarni iste'mol qilish uchun oqilona normalarni ishlab chiqishdan iborat.

Me'yorlar hisob-tahlil, eksperimental yoki aralash usullar bilan ishlab chiqilgan. Ular ixtisoslashgan ilmiy muassasalar (masalan, Rejalashtirish va standartlar ilmiy-tadqiqot instituti, Materiallar va texnik ta'minot ilmiy-tadqiqot instituti) tomonidan ishlab chiqilgan.

Asosiy ishlab chiqarish profiliga tegishli bo'lmagan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun moddiy resurslarni sarflashda korxonalar ushbu mahsulot uchun profil deb hisoblangan sanoat tarmoqlarini qo'llashadi.

Tizimviy va texnologik omillar mahsulotning texnik darajasi, uning sifati, mahsulotdagi qismlarning soni, ularning geometrik shakllarining murakkabligi, ishonchlilik va mustahkamlik talablari, xom ashyoning fizikaviy va kimyoviy xususiyatlari, ishlatiladigan materiallarning iqtisodiy o'rnini bosadigan sifatlari va miqdori jihatidan eng katta ta'sirga ega. uskunalar. Muhim ta'siri tashkiliy va iqtisodiy omillarga ega.

Shunday qilib, me'yorlar ishlab chiqarish birligiga sarflanadigan xarajatlar qiymatini tavsiflaydi va me'yorlarning asosiy elementlari hisoblanadi. Ishlab chiqarish jarayonlari turlari bo'yicha xom ashyo va materiallarning texnologik chiqindilari va yo'qotilishi, muayyan operatsiyalar bo'yicha aniq xarajatlar mavjud.

Zahiralarning normalari va aylanma mablag'lar aylanmasi. Logistika tizimidagi oqimlarning jadalligi to'g'ridan-to'g'ri tartibga soluvchi zaxiraviy bazaning holatiga va aylanma mablag'lar aylanmasiga bog'liq. Shu sababli, etkazib berish tizimidagi iqtisodiy oqimni tashkil etish muhim vazifa zaxiralarni optimallashtirishdir. Tovar ayirboshlashning barcha bosqichlarida moddiy resurslar zaxirasi uchun me'yorlar ishlab chiqish; ishlab chiqarish vositalari jami zahiralarning tuzilishini rag'batlantirish (etkazib berish zaxiralari, yetkazib

beruvchilar va ulgurji brokerlik omborlarining tayyor mahsulot zaxiralari, moddiy resurslarni saqlash uchun omborlar bilan ta'minlash muammolarini hal qilish, ta'minot tizimining barcha qismlarida zaxiralarni holatini tezkor nazorat qilish, moddiy boyliklarning moslashuvchan tizimini ishlab chiqish resurslar) Ushbu masalalar logistika tizimlarida inventarizatsiyani boshqarish jarayonida ko'rib chiqiladi.

Ishlab chiqarish maqsadiga qarab moddiy zaxiralar ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari zaxiralarga bo'linadi.

Zahiralar iqtisodiyotning har qanday tizimi uchun zarur. Ular talabning beqarorligini, ishlab chiqarish ehtiyojlarini va ta'minotni tashkil etishning murakkabligini yumshatuvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

"Zahiralar" kontsepsiyasini belgilashga o'zlarining yondoshuvlari bo'yicha turli soha mutaxassisleri. Zahiralar muammosi iqtisodiy nazariya, tijorat faoliyati, buxgalteriya hisobi, marketing va logistika nuqtai nazaridan o'rganiladi. Ya'ni, iqtisodiy nazariyada, moddiy zaxiralar ilgari kapitalning aylanish tizimida ko'rib chiqiladi. Bu erdagi zahiralar oraliq yoki yakuniy iste'molni oldindan rejalashtirishda reproduktiv jarayonning turli bosqichlarida bo'lgan mehnat, oraliq va yakuniy mahsulotlarning bir qismini anglatadi. Savdo nazariyasida inventarizatsiya mahsulot va ishlab chiqarishning turli bosqichlarida joylashgan ishlab chiqarish va texnik foydalanish mahsulotlari, tovar moddiy boyliklar, shaxsiy yoki mahsuldor iste'mol jarayoniga kirishni yoki sotish jarayonini kutayotgan moddiy va tovar resurslarining bir qismi sifatida tavsiflanadi. Buxgalteriyada moddiy zaxiralar moddiy shaklda bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning joriy aktivlarining bir qismi hisoblanadilar. Marketingda mahsulot zaxiralari mahsulotning hayot aylanish jarayonida o'rganiladi.

Moddiy zahiralarini shakllantirish logistika tizimlarining samarali ishlashining muhim shartidir. Ular qo'shimcha xarajatlar qiymatini va kelajakda foydalanish uchun yig'ilgan optimal hajmning nisbati masalasini hal qilishga yordam beradi. Ammo me'yorlar to'g'risidagi qonunni hisobga olish kerak - aktsiyalarning hajmini to'g'ri aniqlash uchun: xom ashyo va materiallar

zaxiralarning ortiqcha qismi ularni saqlash xarajatlarini oshiradi, bu korxonaning rentabelligini pasayishiga olib kelishi mumkin, va defitsit - korxonaning ishlab chiqarish dasturini buzish xavfi tug'diradi.

Zahiralarni shakllantirish va iste'mol qilishda qonuniylikni o'rganish, ularni optimallashtirish bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqish, logistika fanining maxsus bo'limi xisoblanadi.

Tijorat logistika sohasida zaxiralarni o'rganish mahsulotning hayot aylanish davri va material oqimining to'liq logistika davri doirasida amalga oshiriladi. Bu erda boshqaruv ob'ekti tovar xomashyolari emas, balki kirish oqimining parametrlari, zichligi va etkazib berish oralig'i xisoblanadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni shakllantirish logistika tizimlarining samarali ishlashining muhim shartidir. Zaxiralarni o'rganishda ularning tasnifiga katta ahamiyat beriladi, bu sub'ektlar (sinflar) tomonidan ko'rib chiqilayotgan elementlarning umumiy xarakteristikasi yoki xususiyatlar guruhi asosida taqsimlanishini o'z ichiga oladi. Zaxiralarni quyidagi funksiyalar bo'yicha tasniflashadi:

- logistika zanjirida ishlab chiqarish joyi va uning ko'rinishi;
- Logistikaning funksional yo'nalishlari bilan aloqalari;
- Logistika tizimida funksional maqsadlar;
- Logistika tizimining aloqalariga munosabati;
- Asosiy logistik funksiyalar bilan aloqalar.

Logistika zanjirida ishlab chiqarish joyiga qarab, zaxiralar quyidagi guruxlarga ajratiladi

- moddiy resurslar;
- ishlab chiqarilishi tugallanmagan mahsulotlar;
- tayyor mahsulotlar;
- konteynerlar va qaytariladigan chiqindilar.

Ishlab chiqarish zahiralari - xom ashyo, materiallar, tarkibiy qismlar, konteynerlar va boshqalar. Ro'yxatga olish vaqtida ishlab chiqarish jarayoniga

kiritilmagan elementlar ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga imkon beradi. Ishlab chiqarish zaxiralari, o'z navbatida, quyidagilarga bo'linadi:

- joriy (muntazam);
- sug'urta (kafolat);
- tayyorgarlik;
- mavsumiy;
- spekulyativ;
- eskirgan (noto'g'ri).

Ishlab chiqarish zahiralarning qiymati quyidagicha:

- moddiy resurslardagi iste'molchilar korxonalarini ehtiyoji;
- xom ashyoni ishlab chiqarishga yoki uni sarflashni davom ettirish chastotasiga;
- saqlash va tashish xususiyatlari;
- ishlab chiqarish va iste'mol mavsumi.

Sotish (tovar) zaxiralari - ishlab chiqaruvchi korxonaning tayyor mahsulot omborlarida joylashgan, iste'molchilarni sotish jarayonidagi talablarini qondirish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlarning zaxiralari, transport zaxiralari. Sotuvdagi zaxiralar quyidagilarga bo'linadi:

- joriy (muntazam);
- sug'urta (kafolat);
- tayyorgarlik;
- mavsumiy;
- eskirgan (noto'g'ri);
- reklama aksiyalari.

Yuk tashish zaxiralari (tranzit qimmatli qog'ozlar, tranzit zahiralari) - moddiy resurslar zaxirasi, bir logistika aloqasidan ikkinchisiga bo'shliqni ko'chirish

jarayonida turgan yoki ishlamayotganda ishlov berilgan mahsulotlardir. Yuk tashish zaxiralarining miqdori quyidagilar bilan belgilanadi: tovarlarni tashish masofa; rouming jarayonida tovar ayirboshlash koeffitsienti; filial va hududiy ixtisoslashuv; zaxiralarni (masalan, transport vaqtini), shuningdek tovarlarni etkazib berish shartlari normalarini (kunlar) saqlash vaqti.

Ombor zaxiralari yuklarni qayta ishlash jarayonida mavjud bo'lgan zaxiralardir, ular logistik saqlash amaliyotisiz tashkil etiladi.

Zahiralar qiymati - tovarlar, ishlab chiqarishlar, tranzitlardagi zaxiralar, tugallanmagan ishlab chiqarishlar, alohida iste'molchilarning moddiy zahiralari va zaxiralari jami zaxiralardir¹⁰⁶.

Logistika tizimidagi funktsional maqsadlarga muvofiq, aktsiyalar bir nechta turlarga bo'linadi: joriy, sug'urta, tayyorgarlik, mavsumiy, reklama, spekulativ, eskirgan.

Mavjud aktsiyalar ketma-ket ikki mahsulot o'rtasida ishlab chiqarish yoki marketing jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun ishlab chiqarish va tovar zaxiralarining asosiy qismi hisoblanadi. Ular, qoida sifatida, etkazib berish oralig'ida hisoblanadi¹⁰⁷.

Sug'urta (kafolatlar yoki buferlar) zaxirasi tayyor mahsulotga bo'lgan talabning kutilmagan o'zgarishi, moddiy resurslarni etkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik, ishlab chiqarish va texnologik jarayonlarda muvaffaqiyatsizliklar va kutilmagan vaziyatlar mavjud bo'lsa, odatiy tarzda vaqtincha qoniqtirilmasligi xisoblanadi. Sug'urta stavkasi doimiy qiymatdir va normal sharoitlarda u daxlsizdir. Sug'urta fondining me'yorlari moddiy resurslarning yoki tayyor mahsulotlarning har bir turi uchun o'rtacha kunlik iste'mol asosida aniqlanadi. Preparat - ishlab chiqarish yoki shaxsiy iste'mol uchun moddiy resurslar va tayyor mahsulotlarni tayyorlashga mo'ljallangan ishlab chiqarish (marketing) fondining bir qismidir. Tovarlarni qabul qilish, tozalash,

¹⁰⁶ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

¹⁰⁷ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

yuklash va tushirish operatsiyalari, iste'mol uchun qo'shimcha tayyorgarlik (tozalash, quritish, bug'lash va h.k.) jarayonida shakllanadi. Tayyorgarlik zaxirasining hajmi iste'mol uchun moddiy resurslarni (tayyor mahsulot) tayyorlash uchun logistika operatsiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan vaqtga, shuningdek ularning kundalik o'rtacha iste'mol hajmiga bog'liq bo'ladi.

Moddiy resurslar va tayyor mahsulotlarning talablari yoki ishlab chiqarish va transportning tabiatan talabga javob beradigan mavsumiy o'zgarishlari bilan yaratilgan va saqlanib qolgan mavsumiy zaxiralar hisoblanadi. Ushbu zahiralalar ishlab chiqarish, iste'mol va transportda mavsumiy tanaffus paytida korxonaning normal ishlashini ta'minlaydi. Mavsumiy zahiraning qiymati ma'lum bir moddiy resurs yoki tayyor mahsulot turiga o'rtacha kundalik iste'mol qiymati va qabul qilinishning to'xtab qolishi vaqtining qiymati sifatida tavsiflanadi.

Bozor dinamikasiga tezkorlik bilan munosabatda bo'lish uchun tarqatish kanallarida tayyor mahsulotni sotish zaxiralari shakllanadi va saqlanadi. Ushbu zaxiralar korxonadan tayyor mahsulotga bo'lgan talabning keskin ortishiga yordam beradi.

Narxlarni oshishi mumkin bo'lgan ta'sirlardan himoya qilish maqsadida spekulativ (sug'urta) zaxiralari yaratiladi.

Eski (zaif) zaxiralar uzoq muddat sotilmaydigan tovarlardir. Ular saqlash vaqtida tovar sifatini buzilishi, ularning eskirishi, kafolat muddati tugashi va boshqa sabablarga ko'ra paydo bo'lishi mumkin.

Logistika tizimining aloqalariga kelsak, zaxiralar etkazib beruvchilarning zaxiralari sifatida tasniflanishi mumkin; iste'molchilar va savdo vositachilar tomonidan joylashtirilgan aktsiyalar, shu jumladan mahsulotlarni fizik taqsimlash kanallarida joylashtirish mumkin.

Asosiy logistik funksiyalarga nisbatan zaxiralarni (transportda), omborxonada, yuklarni qayta ishlash va taqsimlash joylarida saqlash mumkin.

Moddiy zaxiralarning klassifikatsiyasi logistika va moddiy oqimlarning funktsional xususiyatlariga ko'ra ularning asosiy xususiyatlarini hisobga oladi.

Logistika sohasidagi moddiy zahiralar, odatda, alohida moddiy oqim bo'lib hisoblanadilar. Lekin bu etarli emas. Darhaqiqat, ular o'rtasidagi aloqalar yanada chuqurroqdir. Oqim murakkab bir shakl bilan tavsiflanadi: u o'z harakatni va turli shaklda sodir bo'lgan o'zgarishni hisobga oladi. Ushbu harakati bosqichma-bosqich yondashuvni o'z ichiga oladi.

7.2. Tijorat logistikasining axborot ta'minoti

Axborot berish – moddiy harakatning universal xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Uning ahamiyatini odatda biror bir hodisa borasidagi bilimlarda noaniqlikning qisqarib borish prizmasi bilan belgilaydilar.

Axborot, axborot berish – informatsiya (lot.) tushintirish, aniqlashtirish, ma'lum qilishdir. Shu ma'noda qo'llaniluvchi so'zlar – yoritish, xabardor qilish, nimadir haqida ma'lumot berish. Matematika va kibernetikada informatsiya – noaniqlikning hal etib borilish miqdoriy o'lchovi (entropiya), tizimni tashkillishtirish me'yorida.

Kibernetika va logistika tektologik fanlar sirasiga kiradi. Umumiy tashkiliylikka oid fanda: “informatsiya – muayyan tizimning atrof muhit, boshqa tizim yoki o'zining turli o'zgarish davrlarida tashkiliylik solishtirgandagi tashkiliyli darajasidir, ya'ni muayyan tizm hamda tashqi muhit yoki boshqa tizim o'rtasidagi tafovut yoki shunchaki shu tizimning ikki turlicha tektotlogik holatlarida o'rtasidagi farqdir.

Axborot o'z-o'zidan mavjud bo'la olmaydi – u moddiy. U hamisha nimadir haqida. Hamisha axborot manbai va uning iste'molchisi (axborot yo'naltirilgan shaxs) bo'ladi. Logistikada axborot, informatsiya atamasini turli ma'nolarda qo'llash mumkin: axborot – tizimning noaniqlik o'lchovi; axborot – tizimning tashkiliylik o'lchovi xisoblanadi. Axborot maydoni ham bir turda bo'lmaydi: moddiy oqim tashkiliylik o'lchovining tashqi olam tashkiliylik o'lchoviga, uning tomonidan mahsulotning ishlab chiqarilish va iste'mol nuqtalari o'rtasidagi masofaviy farq bosib o'tilayotgan paytdagi, nisbati; moddiy oqimning tanaffus

holati va hududini (omborlashtirish) bosib o'tish jarayonidagi tashkiliylik me'yorida¹⁰⁸.

Axborotning moddiy jihati muntazam kengayib bormoqda. U logistikaning barcha sohalariga xizmat qiladi. Tijorat logistikani axborot bilan ta'minlashning quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

- Mahsulotning ishlab chiqarish va iste'mol qilinish/foydalanish nuqtalari o'rtasidagi masofaviy bo'linishni bosib o'tish jarayonini ta'minlash;

- Iste'mol va ishlab chiqaruv maqsadlariga muvofiq bo'lgan mahsulot va xizmat bozorini ta'minlash;

- Logistik xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan tadbirkorlikni ta'minlash.

Logistik faoliyat borasidagi turli-tuman ma'lumotlar "kuchga to'lib", kuchli axborot oqimini hosil qiladi, qaysiki ekonomik oqim tizimiga element sifatida qo'shilgan.

Axborot ta'minoti tashkiliylik o'lchovi sifatida tijorat logistikaning barcha funksional maydonini qamrab oldi – jamg'arma, ishlab chiqarish, sotuv, butun logistik jarayon faoliyatini boshqaradi.

Iqtisodiy logistika tizimida axborot logistikasi – bu bir element. Unga nisbatan yanada ilg'orroq tartibdagi tizim sifatida namoyon bo'lad (1-rasmga qarang). Uning mavzu maydoni – axborot oqimidir. Shu bilan bir qatorda, axborot oqimi iqtisodiy oqimning bir qismi sifatida logistikaning boshqa turlarida muhim rol o'ynaydi: Bu holat axborotning logistik tizimi elementlarini bog'lashda muhim rol o'ynashi bilan izohlanadi.

Logistik kompaniyalarni rivojlanib borgan sari axborot raqobat kurashi faol jarayonlarga aylanib boradi. Axborotning roli, ayniqsa, birja "firibgarlari" ning spekuliyativ bozorlarida yaqqol ko'rinadi. Axborotni qiymati va foydasi o'sib borishi uni o'ziga xoh mahsuli – tovar sifatida ko'rishimizga imkon beradi. Tovlar holatida axborot narx-navo munosabatlari yangi maydonni hosil qiladi.

¹⁰⁸ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Jamiyatning ijtimoiy-istisodiy faoliyatini kompyuterlashtirish katta hajmdagi axborot resursini mahsulot sifatida ishlab chiqarish imkonin berdi. Axborot resursi jamiyat hayotidagi o`zgarishlar uchun borgan sari kuchliroq manbaga aylanib bormoqda. Axborot jamiyatning mentalitetini shakllantiradi, uning mafkurasiga ta'sir etadi¹⁰⁹.

Jahon iqtisodiyotining ham axborot strukturizatsiyasi boshlandi. Ham milliy, ham transmilliy (TNK) yo`nalishdagi kuchli moliyaviy-ishlab chiqaruv guruhleri (korporatsiyalar) tashkil topmoqda. Eng kuchli TNKlar butun jahon savdosining yarmiga yaqinini qamrab oladi. Ularga jahon axborot resurlarining katta qismi (patentlar, yangi texnologiyalar, nou-xau va boshqalar) qarashli.

Jahon masshtabidagi shu turdagi gipertashkilotlar axborot tabiatiga ega. Faqatgina yetarlicha kapitalga va yagona strategik maqsadga ega bo`lgan, difersifikatsiyalangan korporatsiyalargina qo`shimcha xavf-xatarsiz yangi axborot resurslarini qo`lga kiritishga bog`liq bo`lgan kerakli sarmoya va innovatsion faoliyatni taqdim etishlari mumkin (NIOKR, texnologik qayta qurollanish, yangi bozorlarning yuzaga kelishi, jamoat fikrining yuzaga kelishi va hokazi). Faqatgina shu turdagi tashkilotlar, va yana hukumat ham, uzoq muddatli sarmovayiv nomahsulot turdagi axborotni ishlab chiqarishga qodirlar, va bunda foyda undirish muddati juda uzoq bo`ladi.

Shunday qilib, axborot logistikasining vazifalari kengaymoqda va dolzarblashmoqda. Axborot logistikasi axborot oqimlarining ularni tizim doirasida ishlab chiqarish, harakatga keltirish, sotish jarayonidagi tashkiliy formalarini konfiguratsiyalashni optimallashtirishga qaratilgan tadbirlar jamlanmasi sifatida harakterlanadi.

Tijorat logistikasida moddiy oqimga ergashib keluvchi axborot oqimi hqida gapirish haqqoniy bo`ladi. Shuning bilan ularning ishlab chiqarish-tijorat sohadagi o`rni ham aniqlashtirilgan bo`ladi. Korxonaning raqabatbardoshligining asosiy shartlaridan biri uning tijorat faoliyatini shunday - ishlab chiqarish, sotish,

¹⁰⁹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

servis, transport-ombor va boshqa jarayonlarni bir butun qilib jamlash imkonini beruvchi - axborot ta'minoti bilan yetarlicha to'ntirilganligi

Tijorat logistikaning axborot ta'minotini bizlar ta'lim va ta'minot tizimining samarali faoliyatining samarali rivojlanishi uchun imkoniyat yaratib beruvchi axborot tizimining faoliyati nuqtai nazaridan ko'rib chiqamiz. Bu logistikaning asosiy funksional qirralarining risoladagidek faoliyat yuritish imkoniyatini ta'minlovchi ichki sistemadir. Bu hodisaning shu xildagi tushunchasidan kelib chiqib ta'minot tizimining axborot bilan ta'minlanishi haqida so'zlash tabiiydir¹¹⁰.

Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlash o'zida biznes yuritishning u yoki bu logistik ta'lim doirasida (zanjirida, tarmog'ida, kanalida)gi rasmiylashtirilgan modelini akslantiradi. Uning yordami bilan ta'minot tizimidagi biznes jarayonlar ko'rinadi va qo'llanadi. Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlashning asosiy maqsadi – jarayonlarni kuzatib borish, markazlashtiruvchi kompaniya uning asosida boshqaruv qarorlari qabul qilib, ana shu qarorlar kelajagini taxmin qila olish imkonini beradigan tendensiyalarni aniqlashtirish hisoblanadi.

Shunday qilib, ta'minot tizimining moddiy oqimi o'zlari paydo qiladigan va ularni modifikatsiya qiladigan axborotga asoslanadi. Bu axborot logistika tizimiga turli xildagi axborot oqimi sifatida kiritiladi.

Ta'minot tizimida foydalaniluvchi axborot foydali deb tan olinishi mumkin, agarda uni amaldagi ishlab chiqaruv – savdo jarayonlariga o'ziga xos axborot bloki sifatida qo'ishilishining imkoni bo'lsa.

Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlash alohida tadbirkorlik tizimi sifatida quyidagi tamoyillarga qurilishi kerak: integratsiyalanganlik, ixchamlik, interfaollik, risoladagidik, dolzarblik.

¹¹⁰ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Axborotning integratsiyalanganlik tamoyili moddiy oqimning barcha o'tish bosqichlarida axborot bilan qo'llab-quvvatlab turishlikni ta'minlashni nazarda tutadi.

Ihchamlik tamoyili bu – axborotni ifodalashning logistik masalani hal etishning qayta qurishlik imkoniyatidir. Interfaollik tamoyili – masalani dialog tarzida - foydalanuvchi uchun keng imkoniyatlari bo'lgan holda – hal etish tarzi.

Risoladagilik tamoyilpigia amal qilish esa ma'lumotlar tijorat faoliyatning voqea bo'layotgan va ma'lumotga asos bo'lgan joy maksimal darajada yaqin joyda yig'ilishi kerakligiga dalolat qiladi. Ma'lumotning dolzarblik tamoyili ma'lumotlarni ularning yaratilib kelish va ma'lum qilinish holatida tasavvur qilishni talab qiladi.

Logistik tizimning axborot oqimlari shunday tartibda yo'lga qo'yilgan bo'lishligi lozimki, bozor holati va talablari haqidagi, real va ehtimoliy savdolar, amaldagi ishlab chiqaruv, transport, ombor va administrativ xarajatlar, turli zaxiralar, tendensiyalar va ulardagi o'zgarishlar haqidagi dolzarb va teng kuchli axborot olinishi lozim.

Boshqaruv qarorlari qabul qilishda muhim bo'lgan axborot iyerarxiya darajalari bo'yicha taqsimlanadi. Axborot oqimi ustidan nazorat biznes-jarayonlarda gorizontal va vertikal axborot integratsiyasini shakllantirish imkonini beradi.

Gorizontal axborot integratsiyasi barcha moddiy oqimlarni – xom-ashyo, material, to'ldiruvchi qismlar yetkazib berishdan to iste'monchiga yetib borishlikgacha - o'zaro uzviy bog'langan axborot bilan ta'minlash imkonini beradi. Bu bilan funksional ichki tizmlardagi barcha boshqaruv ta'sirlari va ular tufayli yuzaga kelgan oqibatlar ta'minot tizimining umumiy maqsadi va umumiy strategiyasi bilan mutanosiblik kasb etishiga erishiladi¹¹¹.

Vertikal axborot integratsiyasi logistik tizim iyerarxiyasining barcha darajalarini ham to'ppa-to'g'ri (tepadan pastga) ham ters (pastdan tepaga) aloqalar

¹¹¹ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиёв. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

bilan qamrab olishi mumkin. Natijada xom-ashyoni etkazib berish, ishlab-chiqarish, yig`ish, sinash va yetkazib berish jarayonlari tarzi borasida ishonchli axborot olish mumkin bo`ladi. Vertikal aloqalarga ega axborot tizimining mavjudligi to`g`ri baholash va o`z vaqtida kerakli tahrirlarni amalga oshirish, bu bilan esa savdo, ishlab chiqarish, yig`ish, sinash, omborlashtirish va ekspeditorlik jarayoniga ta`sir etish imkonini beradi.

Bu kabi boshqaruv operatsiyalari nomenklaturalarni va ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmini aniqlashtirishdagi marketing tekshiruvlari natijalarini to`g`ri nazarga olish, buyurtmalar bajariluvini zudlik bilan tashkil etish va talab qilingan sifat darajasini ta`minlash imkoniyatini yaratib beradi.

Buyurtmalarda qadoqlash, yuklarni tushirib olishga va ekspeditorlikka oid hujjatlar, hisob-varaqa va boshqalar bo`ladi.

Taraqqiy etgan axborot sturkturasining mavjudligi logistik jarayonning har ikki tomonini ta`minlaydi. Birinchidan, mahsulot-material oqimni rejalashtirish va boshqarishning umumiy tizimi bilan korxonada darajasida samarali bog`lash imkoniyatini beradi. Bunday bog`lanishning mavjudligi, hammasi yaxshi bo`lgan taqdirda hech qaysi bir ishlab chiqarishga taalluqli qaror ishlab chiqarishning umumiy maqsad va strategiyasiga muvofiq kelmagan taqdirda amalda qo`llanmasligini ta`minlash imkoniyatini beradi.

Ikkinchidan, u barcha darajalrni to`ppa-to`g`ri va ters aloqalar yordamida qamrab oladi, yuqori darajalarga ishlab chiqarishning barcha bog`lamlari holati to`g`risidagi yetarlicha ma`lumot yetkzaib beradi, toki ular bo`lib o`tayotgan o`zgarishlarga operativ aks ta`sir ko`rsatishsin. Bu turdagi tizim ishlab chiqarish jarayonlariga operativ ta`sir o`tkazish imkonini beradi, nima uchun?

- bozorga ayni vaqtda ehtiyoj sezilayotgan mahsulotlar bilan ta`minlash uchun;
- iste`molchining buyurtmalarini eng qisqa muddatlarda bajarish uchun;
- o`zgarimas yuqori sifatni ushlab turish uchun.

Kuchli raqobat sharoitida alohida ahamiyat firmaning ishlab chiqaruv-sotuv faoliyatini rejalashtirish va boshqarishga qaratiladi. Firmaning jamg`arish, ishlab

chiqarish, sotish amaliyotlarining integratsiyalashgan axborot tizimini shakllantirish murakkab va ko'p bosqichli jarayon. Unda zamonaviy axborot texnologiyalari, eng yangi kompyuter tizimlari ishlatiladi. Bu esa, adekvat axborot texnikalarini qo'llash, logistik tizimni axborot bilan ta'minlash umumiy tizimidan oqilona foydalanish asosida mahsulot aylanmasini muvaffaqiyatli boshqarish imkoniyatini taqdim qiladi.

Bunday axborot tizimlarini tuzib chiqishlik bilan maxsus tayyorlangan personal shug'ullanadi. Bu personal firmada mijozlar buyurtmasining kelib tushishi, bajarilishi to'g'risidagi axborotni yig'ish, tashkil qilish, etkazib berish imkoniyatini beruvchi aniq qo'yilgan maqsadlar mutanosibligida kompaniya axborot infratizimsini tuzib chiqadi.

Axborot almashinuvining qog'ozsiz shakllari keng ommalashdi. Logistikaning bu yo'nalishi unga xos dasturiy va ma'muriy vositalari texnologiyalari rivojiga aylanib ketdi. Ularning afzalliklarini amalga tadbqiq qilish uchun kompaniyalar axborot almashishning standart bayonnomalarini qo'llaydilar va o'zaro tijorat kelishuvlar tuzadilar. Stantard bayonnomalarning ikki turi bor – tijorat korxonalar o'rtasidagi axborot almashinuvi tarmog'i standarti va umumiy tarmoq standarti. Quyidagi operatsiyalar chog'idagi kelishuvlarni ro'yxatga olishdagi standart kompyuter bayonnomalari ishlab chiqilgan va xozigi vaqtda qo'llanilmoqda:

- Sotib olishga buyurtma
- Yuk partiyasini jo'natishga buyurtma
- Yuk jo'natuvchi uchun maslaxat olish
- Hisob-varaqa to'ldirish
- Turli to'lov hujjatlarini rasmiylashtirish
- Mahsulotni etkazib berish va qabul qilishda yuk-xatini rasmiylashtirish

Kompyuter texnikasi, axborot texnologiyalarining zamonaviy rivojlanish tarzi buyurtmaning barcha bosqichlarida istalgan miqdordagi ma'lumotlar olishga imkon beradi.

Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlash amaliyotini tadbiriq qilish asnosida yangi muammolar paydo bo`ladi, bu muammolar axborot to`plashda quyidagi jabhalar talabiga javob bermaganligidan paydo bo`ladi:

- axborot noaniq, nooperativ harakter kasb etgan;
- kommunikatsion tarmoqning tizimiy va taxnik jihatlardan sust rivojlanganligi;
- ishlab chiqaruvchi-ta'minotchi hamda xaridor-iste'molchi o`rtasida o`zaro informatsion munosabat yo`qligi;
- korxonalarda axborot ta'minlashga qaratilgan texnik vositalar yo`qligi;

Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlashning afzalliklari quyidagilarda ko`rinadi:

- ma'lumotlar almashishdagi jadallik keskin oshadi;
- hisobotlarda xatolarga yo`l qo`yish holatlari kamayadi;
- samaradorligi past bo`lgan "qog`oz ishlari" kamayadi;
- axborot bloklaridagi bo`linishlar birlashadi.

Ta'minot tizimini axborot bilan ta'minlash keng qamrovli tushuncha bo`lib istalgan axborot tizimiga, uning integratsiyalashtirilganlik darajasi yoki resurslarni qamrab olish darajasi (MRP I, MRO II, SCM va hk.)dan qat'iy nazar, moslashib ketaveradi. Internet platformalaridan foydalanish tashqi tashkilotlar bilan logistik axborot oqimlarini integratsiyalash imkon beradi. OLAP texnologiyasining veb-serverlar orqali qo`llanilishi elektron kommersioni amalga oshirish va ta'minot tizimining boshqa ishtirokchilari bilan operativ taxlil hamda ma'lumot almashinuvi o`tkazish imkoniyatini yaratib beradi.

Axborotni saqlash vositalarini yaratish ma'lumot taxlilining zamonaviy metodlaridan –ABC-taxlil, XYZ-taxlil, solishtirma taxlil - foydalanish imkonini beradi, va, tabiiyki, logistik faoliyat tashkiloti tominidan talab qilingan axborotni tartibli va operativ tartibda yig`adi.

Servis (xizmat ko`rsatish) atamasi – o`zining birlamchi ma'nosidayoq bu faoliyat xo`jalik ishlariga taalluqli ekanligini ko`rsatib turibdi. Ammo tijorat

logistikaning bu xizmat turi shunday xususiyatga egaki, usiz raqobat jangida muvaffaqiyatga erishish imkonsiz¹¹².

Raqobatda ustunlikka tayyor mahsulot sotuv jarayonini modifikatsiyalashtirishni uddalagan subyekt ega bo`ladi. Bunday modifikatsiyaning yo`nalishlaridan biri mahsulotni sotuvoldi tayyorlov va sotuvdan keyingi xizmat ko`rsatish sohasini takomillashtiruvdir.

Bunday yondashuv servisga oid biznes-jarayonlar, moddiy, moliyaviy, axborot, servis va mehnat oqimlarini identifikatsiyalash, ularning o`zaro munosabatlarini belgilash va ular o`rtasidagi aloqalarni baholashga imkon beradi, bu esa loyihalashtirilayotgan ta`minot tizimlarining raqobatbardoshligini oshirishga zamin yaratadi.

Servis logistikasining moddiy oqimning funksional hamroh sferasi sifatidagi evolyutsion karakteri shunga dalolat qiladiki, logistik axborot tovar aylanmasida samarali kanallar shakllanuvda mas`uliyatli rol kasb etmoqda va ta`minot tizimida iste`mochilarga servis xizmat ko`rsatishning barcha ishtirokchilarini integratsiyalash va kooperatsiyalashni ta`minlashga xizmat qiladi.

Logistika zamonaviy rivojlanishining borishini belgilab beradigan aniqlovchi sifatida axborot-kompyuter texnologiyalarining rivojlanish jarayonida shakllangan axborot logistika tarkibiy qismi namoyon bo`ladi. Aynan axborot logistikasi moddiy oqimga hamrohlik qiladigan hamda logistika tizimi uchun ta`minot, ishlab chiqarish va sotuvni bir-biri bilan bog`laydigan muhim element sanalgan ma`lumotlar oqimini tashkil qiladi va muvofiqlashtiradi.

Logistika zanjiri bo`yicha uzatiladigan elektron ma`lumotlar to`plamlari* yordamida butun zanjirning ham, alohida bo`g`inlarning ham faoliyati tahlil qilinadi, uning holati raqobatchilar holati bilan taqqoslanadi. Ma`lumotlar bazasi tizimi, qoidaga ko`ra, korxonada faoliyati xususiyatlarini aks ettiradi va uning eng muhim nuqari, ularga kiruvchi va chiquvchi yo`llar va mos keluvchi axborot oqimlarini tavsiflaydi.

¹¹² И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

Hozirgi kunda elektron hujjat almashinish kompyuter tizimiining joriy qilinishi yuk bilan bir paytda aloqa kanallari orqali har bir jo'natilayotgan yuk birligi bo'yicha barcha ma'lumotlar, kerakli tovar tavsifnomalarini jo'natishga imkon beradi. Bunday tizimda yo'nalishning barcha qismlarida istalgan payt yuk haqida batafsil ma'lumot olish va shu asosda boshqaruv qarorlari qabul qilish mumkin.

SHunday qilib, axborot logistikasi bugungi kunda to'g'ridan-to'g'ri xalqaro savdoning bazaviy jihatlariga daxldor bo'lib, bojxona organlarini tashqi iqtisodiy faoliyat logistika tizimi institutsional infratuzilmasiga integratsiyalamoqda.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Bojxona organlari faoliyati amaliyotiga logistika yondashuvlari axborot ta'minotini joriy qilish qaysi o'zgarishlarni taqozo etadi?
- 2.Bojxona organlari tizimsiga nisbatan tashkilot axborot piramidasiga misol keltiring.
- 3.Mikrodarajada axborot logistika tizimlarining qaysi guruhlarini bilasiz?
- 4.Logistika tizimlarida axborotning pragmatik qimmatini nimada?
- 5.Qaysi asosiy tamoyillar axborot logistika tizimlari barpo etishning asosiga aylanishi mumkin?
- 6.Bufer va texnologiya hududlarida axborot nazoratining asosiy qaysi elementlar tashkil qiladi?
- 7.Ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilish darajalarini bojxona organlari faoliyatiga moslashtiring.
- 8.Logistika axborot tizimlarida vertikal va gorizontal integratsiyaning mohiyati nimada?
- 9.Axborot infratuzimasi nimani ifd va uning asosiy vazifasi nimada?
- 10.Bojxona ishida logistika jarayonlarining axborot ta'minoti mohiyatan nimalarni nazarda tutadi?

8-BOB. Tijorat logistikasida natijalar ko'rsatkichlari

8.1.Etkazib berish tizimlari samaradorligini baholash

Samaradorlik yagona universal e'tirofqa ega bo'lmagan eng keng tarqalgan iqtisodiy hodisalardan biri hisoblanadi. Savdo logistikasida ishlab chiqarilgan ta'minot tizimlarining samaradorligi markazlashuvi ushbu tizimning xarajat-foйда nisbatlarini belgilovchi sifat ko'rsatkichlarini tavsiflash bilan bog'liq. Iqtisodiy hayotning qaysi hodisalarini hisobga olsak, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy samaralar haqida gaplashamiz.

Iqtisodiy samaradorlik texnik, iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan samaradorlikni o'z ichiga oladi. Maqsadni amalga oshirishda ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi va olingan sifatli va miqdoriy ko'rsatkichlarni aks ettiradi. Ularning umumiy tarkibida ular *iqtisodiy samara* o'lchovlarini belgilaydilar¹¹³.

Samara (effekt – frants..) ma'naviy ta'sir, tasurot, his-tuyg'ularga o'tkazilgan ta'sirni anglatadi. Iqtisodiy hayotda "biror narsa natijasida harakat" ma'nosiga kiradi. Faoliyat o'lchov kategoriyasi sifatida qo'llaniladi va bevosita o'lchov qonuniga to'g'ri keladi. Ta'minot zanjiri iqtisodiy rivojlanishining samaradorligi uning rivojlanish jarayonida ishlashining o'lchovidir. Qiymati va natijalarini uning ishlashiga nisbati maqsadga yaqin bo'lgan bunday tizimni ishlab chiqishda samarali hisoblanadi. Mehnat unumdorligini oshirish, asosiy fondlarni qaytarish, resurslardan oqilona foydalanish hisobiga samaradorligini oshirish bilan birga rivojlanib borayotgan tizimning jadal rivojlanishi iqtisodiy o'sishning jadal turi sifatida tavsiflanadi.

Bu holatda samaradorlik chorasi yakuniy ishlab chiqarish birligiga sarflangan resurs xarajatlari omilining kamayishi hisoblanadi. Samarali o'lchash uchun moddiy iste'mol, energiya zichligi, kapital darajasi, aktivlarga daromad va boshqalar kabi ko'rsatkichlar qo'llaniladi¹¹⁴.

¹¹³ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

¹¹⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Logistika-tashkiliy shakllarning samaradorligini baholashning o'ziga xos xususiyati - bu tizimning o'ziga xos logistik faoliyatini va logistika jarayonlari oqimining samaradorligini qamrab oladi. Logistika faoliyatining muvaffaqiyati va logistika jarayonining samaradorligini baholashda, birinchi navbatda, maqsadga erishish darajasi hisobga olinadi .

Ta'minot zanjirida boshqa tadbirkorlik sub'ektlari (zanjir, tarmoq, kanal) bilan integratsiya har qanday ishlab chiqarish va tijorat tashkilot, ikki marta emas: bir bozor tuzilishi sifatida tashkilotning iqtisodiy maqsadi, eng yuqori imkon foyda olish uchun, ushbu tizimda maxsus qo'shma tadbirlar shakli sifatida tashkilotning iqtisodiy maqsadi - tranzaktsion xarajatlar yoki biznes narxlarini minimallashtirish. Tadbirkorlik tashkiloti tomonidan ishlab chiqariladigan daromadning nisbati va ushbu biznesning narxi ularning samaradorligining bir xil ko'rsatkichi va tashkilotning shakli va mazmuniga muvofiqligini ko'rsatadi 1.

Korxonaning ushbu nisbatni optimallashtirish va rentabellikni oshirishga intilishi, tashkil etilgan logistika inshootlarining yangi shakllarini yaratish uchun rag'bat bo'lib xizmat qiladi. SHuning uchun logistika ob'ektlarining (zanjirlar, tarmoqlar, kanallar) samaradorligini baholash biznes maqsadlarining asosiy qismiga kiritilishi kerak va ularni takomillashtirish funktsional foydalilikni yaratishning yangi usullarini ochishi kerak.

Foydalilik - bu qarorlar yoki faoliyat samaradorligi natijalarini tavsiflash uchun ishlatiladigan toifadir. Iqtisodiyot, sotsiologiya, psixologiya, modellashtirish kabi turli sohalarda bu atama boshqa ma'noga ega. Logistik sub'ektlarga nisbatan "foydalilik" atamasi bir tomondan ularning xarajatlari va harakati bilan ularning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini solishtirishga imkon beradi, ikkinchidan esa ular bajaradigan ko'plab vazifalar natijalari sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'minot tizimidagi "foydalilik" toifasini to'g'ri tushunish faqatgina barcha ishtirokchilar tomonidan yaratilgan va yaxlit logistika tjarayonini yaratadigan jami foydali dastur nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi mumkin. Logistika tizimidagi har bir ajratilgan aloqa tizimining foydasi tizim ishtirokchilari orasidagi aloqaning moddiy tashuvchisi vazifasini bajaruvchi bo'lib, jami foydali dasturning bir

qismidir. Ta'minot tizimi - bu yagona kompleks. Tuzilmaviy elementlar ishlab chiqaruvchilar, etkazib beruvchilar, turli darajadagi vositachilar bo'lib, yagona biznes bo'shlig'ida umumiy maqsadlarda birlashtirilgan. Ta'minot tizimidagi ishtirokchilar uchun hamkorlik va integratsiya umumiy resurs, transport, telekommunikatsiya, axborot, marketing va xizmat ko'rsatish siyosatiga asoslangan yagona texnologik jarayonda ularni birlashtiruvchi xarakterli xususiyatga ega.

Ta'minot tizimining umumiy samaradorligi bu bir gipertizimning ishlashi natijasidir. SHakllanishi qaysi maqsadga erishishning sifat jihatidan aniq belgilangan maqsadlariga qarab farqlanishi mumkin. Ta'minot tizimining umumiy samaradorligining parametrlari markaz tomonidan maqsad shaklida belgilanadi. Logistika tizimining aloqalarini gipertashkillashtirish nuqtai-nazaridan ishlashi, tizimning aloqalaridagi mahalliy maqsadlarga erishishning maksimal darajasini etkazib berish tizimining maksimal maqsadiga mos keladigan hollarda samaraliroq bo'ladi.

Narxlarni va natijalarni o'lchash nazariyasi bizga har qanday ishlab chiqarish sohasidagi logistikaning funktsional hududidagi o'zgarishlar ta'minot zanjirining samarali ishlashi talablariga qanchalik mos kelishini baholash imkonini beradi.

SHunday qilib, logistika sohasida, ushbu faoliyatni bajarish uchun sarflanadigan mehnat va moddiy resurslar bilan ta'minot faoliyatining natijalarini (maqsadga erishish) taqqoslashni talab qiladi. Samaradorlikni baholash uchun qanday xarajatlar turlarini va ular tomonidan yaratilgan ta'sirning qaysi qismlarini solishtirish kerak. Bu erda ta'sirni namoyon qilish va uni baholash nuqtai nazaridan logistik faoliyatning noaniq natijasi tufayli ma'lum qiyinchiliklar mavjud. Natijada noaniqlik baholash usulida o'z belgisini qo'yadi.

Ta'minotda logistik faoliyatni baholash ijtimoiy samaradorlikdan katta ta'sir ko'rsatadi. Bu ijtimoiy, ekologik omillarni, xavfsizlik ko'rsatkichlarini va hokazolarni hisobga olish zarurligini belgilaydi. Savdo logistikasining samaradorligini baholashda logistik faoliyatning umumiy samaradorligini va tijoriy

logistikani tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisobga olish kerak. Ushbu ko'rsatkichlar tizimni rivojlantirish bo'yicha umumiy biznes strategiyasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun harakat qilish kerak.

Turli darajadagi ishlash ko'rsatkichlarining qiyosiy ko'rsatkichlari (korxonalar faoliyati, umumiy logistika, tijoriy logistika) noaniq xulosalarga olib kelishi mumkin. Misol uchun, kompaniya butunlay yaxshi ishlamadi, lekin logistika yaxshi natijalar ko'rsatdi va barcha vazifalarni bajardi. Yoki, aksincha, logistika mo'ljallangan natijalarga erishmadi va korxonalar boshqa manbalarni qo'lladi va umuman muvaffaqiyatli ishladi. Savdo logistikasida bunday murakkabliklarni hisobga olgan holda, hisoblangan ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan.

Bunday ko'rsatkichlar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin: logistika tuzilmalarida ishchilarning mehnat unumdorligi; turli uskunalardan foydalanish koeffitsientlari; faoliyatning rentabelligi va hokazo. Bundan tashqari, xarajatlarning ta'siriga nisbati sifatida hisoblangan umumlashtirilgan ish ko'rsatkichlarini ishlatishingiz mumkin.

Bunga kapital qo'yilmalarni qoplash muddati kiradi; ishlab chiqarish birligining qiymati yoki bitta buyurtmani bajarish uchun logistika xarajatlari va hokazo. Logistika samaradorligini baholash uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlarning har biri to'liq emas va u o'z ichiga olgan jarayonning umumiy va o'lchovli xususiyatlarini aks ettiradi.

Ta'minot zanjirining iqtisodiy samaradorligini baholashda tadqiqotchilar metodologik qiyinchiliklarga duch kelishmoqda, ular boshqa faoliyat sohalarining ishlashini baholashda ham mavjud. Bu qiyinchiliklar quyidagilardan iborat:

- 1) bir xil logistika vositalarini yaratish uchun turli variantlar sifat jihatidan tengsiz ta'sir ko'rsatadi. Bu farqlar infratuzilmani, transport tarmoqlarini rivojlantirish, yonma-yon mahsulotlarga bo'lgan ta'sir va teng bo'lmagan ijtimoiy oqibatlariga ta'sir ko'rsatish darajasiga bog'liq. Rejalashtirilgan sarf-harajatlarning ta'siri, qoida tariqasida, ba'zan rasmiylashtirilmaydigan turli xil elementlardan iborat. Tijoriy logistika samaradorligini aniqlash qiyinligi shundaki, u har doim

aniqlanmaydi: uning tarkibiy qismlarining ba'zilar o'lchovli, biroq ular bilan mutanosib, boshqalari esa butunlay o'lchanmaydi;

2) turli turdagi logistika ob'ektlarini yaratish xarajatlari bilan bevosita emas, balki teskari bog'liqliklarning mavjudligi. Misol uchun, birinchi variant bir xil ob'ektni yaratish uchun ikkinchi variantdan kamroq bo'lsa, uchinchi tashkilot uchun xarajatlarning oshishiga yoki yon ishlab chiqarishni tashkil etish uchun ortiqcha to'lovni asosiy ta'sisdagi mablag'lardan oshib ketishiga olib kelishi mumkin.

Harajatlar orasidagi teskari bog'liqlik tufayli, har bir ob'ekt uchun alohida xarajatlarga ega bo'lgan loyiha opsiyalari kombinatsiyasi har qanday xarajatlarning umumiy minimal miqdorini ta'minlamaydi. . Bu xulosa qaytarib 1970 yilda, rejali iqtisodiyot samaradorligini baholash bilan bog'liq, endi tizim va ta'minot zanjirlar ma'muriyati, shuningdek to'liq logistika jarayoni umumiy logistika xarajatlarini tahlil qilishda Novojilov V. yondoshuvi ko'llaniladi;

3) naqd mablag' harajatlari moddiy ishchi mehnat harajatlarini etarli darajada aniq aks ettirmaydi. Xususan, bu tabiatdan foydalanish bilan bog'liq xarajatlarga bog'liq. Xulosa shundan iboratki, logistika samaradorligining miqdor jihatdan baholashi xato qaror qabul qilish uchun mutlaqo aniq ma'lumot bera olmaydi. Biroq, ular boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida iqtisodiy vaziyatni mazmunli tahlil qilish uchun asosiy material sifatida xizmat qilishi mumkin. Samarani hisoblash uchun diskontlangan mablag' oqimlarining formulasini (integral samara) ishlatishingiz mumkin:

$$T = \sum_{t=0}^{t-1} (P-3)(1+R)^t,$$

$$t \quad t \quad \square 1$$

$$i \quad i \quad i$$

$$t \quad \square 0$$

bunda E — integral samara; P_i^t — yilda innovatsiyalar amalga oshirilishi natijasida olingan mablag'lik natija;

Z^t — t yilida innovatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar (kapital va joriy, renovatsiya amortizatsiyasini chikarib tashlaganda);

R — diskont me'vori.

t_{sluj} uskunasi xizmat qilish muddatida renovatsiya uchun amortizatsiya me'vori quyidagi formula asosida hisoblanadi

Biz innovatsion loyihalarni, turli muqobil bir qator solishtirish bo'lsa, eng yaxshi maksimal ajralmas ta'siri ma'lum davrida keltiradi biri sifatida tan olindi. Oldinroq natijaga erishilsa, qanchalik qimmatli bo'lsa. Bu holat turli vaqtlarda olingan ta'sirlarni diskontlashni talab qiladi. Agar innovatsiyalarni amalga oshirish natijalari mablag' shaklida hisobga olinmasa, solishtirilgan variantlar xuddi shunday natijalarni beradi, natijada minimal chegirib ketilgan xarajatlar mezonlari

$$T = \sum_{t=0}^i 3^{(1+R)}$$

t

i

$t \geq 0$

Ushbu uslub chet el korxonalarining amaliy faoliyatida keng tarqaldi. Ushbu usulning modifikatsiyasi, xususan, ta'minot zanjiri boshqaruvida keng qo'llaniladigan diskontlangan mablag' oqimlari usuli ma'lum. Ushbu usulning afzalligi shundaki, noaniqlik sharoitida, hatto katta xato bo'lsa ham, sarflangan mablag'ni tezda qaytarib olishlarini va undan oqilona foydalanish mumkinligini kutish mumkin.

Noaniqlik omilini hisobga olish evaziga ichki kursni hisoblashga asoslangan, samaradorlikni baholashning yana bir usuli vujudga keladi. Bunday ishlab chiqarish turli dasturlar sifatida individual ish qarorlari, samaradorligini o'lchash mos kelmaydigan, o'lchash, deb atash mumkin. bir vaqtning o'zida ikkilamchi xarajatlarini va foydani, amalga oshirish uchun butun ko'paytirish tutashuv faoliyatini baholash.

Ushbu mahsulot qiymati omil bilan vaqt hamohang, ko'rib davrida ishlab chiqarilgan solishtirganda. ko'paytirish tutashuv va uning keng o'sish darajasi - (samaradorligini varianti unumdorligi) sinxron xarajatlarni metodologiyasi asosida ko'paytirish jarayonining samaradorligini tahlil qilish, hosildorlik o'rtasida yaqin aloqa borligini ko'rsatadi. V. V. Novojilov ko'rsatishicha, ishlab chikarish o'sishi darajasiga teng bo'lgan qo'yilmalar samaradorligining me'yoriy ko'rsatkichlarida (diskont me'yorida) «sinxron mexnat unumdorligining maksimal darajasini ushbu o'sish sura'tlarida ta'minlaydigan yigilishning saloxiyatli optimumiga» erishiladi.

Etkazib berish tizimining samaradorligini baholash

Etkazib berish tizimining samaradorligini baholash uchun, balanslashgan ko'rsatkichlar tizimi (*Balanced Scorecard*) yoki natijadorlik ko'rsatkichlari tizimining nomini olgan boshqaruv yondoshuvi qo'llanilishi mumkin.

. Muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi

Muvozanatli ishlash ko'rsatkichlari tizimi xorijiy boshqaruv amaliyotida keng qo'llaniladi. Ichki iqtisodiy adabiyotda ushbu boshqaruv tizimining nomini tarjima qilish uchun o'ndan ortiq variantni topishingiz mumkin: muvozanatli indikatorlar tizimi; muvozanatli karta; muvozanatli baholash ko'rsatkichlari tizimi va boshqalar¹¹⁵.

Tavsiya etilgan boshqaruv tizimining mantig'i quyidagilardir: korxonaning o'z faoliyatining samaradorligini baholash uchun foydalanadigan ko'rsatkichlar nafaqat muvozanatlashishi, balki korxonaning o'zi belgilagan maqsadga ham javob berishi kerak. Shuning uchun menejment tizimining yuragi baholash ko'rsatkichlari emas, balki ularning muvozanati emas, balki korxonaning to'g'ri tanlangan maqsadlari hisoblanadi.

Maqsadli ma'muriy yondashuv fikri rus mutaxassislarining optimallashtirish mezonini oqlash masalalariga bag'ishlangan ishlarida etarlicha asosga ega. Xususan, LV Kontorovich va V.V. Novojilovning ishlarida biz optimallashtirishlik

¹¹⁵ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

mezonini to'g'ri tanlashni, muqobil variantlar to'plamining eng maqbul variantini formulali mezondan kelib chiqara olamiz¹¹⁶.

Muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi mualliflarni (Robert Kaplan va Devid Norton) korporativ rivojlanish strategiyasini amalga oshirish vositasi sifatida ishlab chiqilgan. Strategik maqsadlar korxonaning raqobatbardoshligiga va bajarilishning murakkabligiga yuqori darajadagi ta'sir ko'rsatish orqali operatsion maqsadlardan farq qiladi. Savdo logistika samaradorligining muvozanatli ko'rsatkichlari tizimi aniq strategik maqsadlarni o'z ichiga olishi kerak. Ular korxonani rivojlantirishning asosiy strategik yo'nalishi asosida ishlab chiqilgan va ularning asosida logistik faoliyatning umumiy ko'rsatkichlari hisoblanishi mumkin. Biroq, agar korxonaning rivojlanish strategiyasi noto'g'ri shakllantirilgan bo'lsa, bu ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish natijalari tanlangan rivojlanish strategiyasiga mos kelmaydi. Bu holat strategik menejment va rivojlanish mezonlarini to'g'ri asoslashning ahamiyatiga ishora qiladi.

Logistika bo'yicha adabiyotda, "muvozanatli kartochkasi" atamasi bilan bir qatorda, "logistik faoliyatning asosiy ko'rsatkichlari" yoki logistika ko'rsatkichlari, "samaradorlik o'lchovlari" ni qo'llashning mosligini aniqlash mumkin.

Oddiy amaliyotda indikator ("tamg'a" ko'rsatkichi) "qurilma, jarayonning yuritilishini yoki kuzatuv ob'ektlarining holatini aks ettiruvchi element, uning sifat va sifat ko'rsatkichlari" deb hisoblanadi. "Indikator" atamasi uchun sinonim sifatida "o'lchov qiymati" yoki "ishlash ko'rsatkichi"

Logistik ko'rsatkichlari logistika rivojlanishining holati, dinamikasi va tendentsiyalarini tavsiflaydi. Ular quyidagi asosiy guruhlariga bo'linishi mumkin: ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va institutsional.

Ishlash ko'rsatkichlari maxsus tuzatishlarni, maxsus sharoitlarga moslashishni va ba'zi holatlarda keng sharhni talab qiladi. Tijorat logistika samaradorligining ko'rsatkichlari ularning maqsadlari va yo'nalishini inobatga olgan holda indikatorlarga bo'linishi mumkin:

¹¹⁶ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

- harakatga o'tish kuchi - korxonalar barqaror rivojlanishiga ta'sir qiluvchi inson faoliyati, jarayonlari va xususiyatlari;

- mavqe-barqaror rivojlanishning barcha sohalaridagi vaziyat;

- Hozirgi holatni tanlashingizga yoki boshqa javob berishga yordam beradigan javoblar.

Tadbirkorlik ko'rsatkichlari korxonaning tijorat-logistika rejasini amalga oshirish va korxonalar boshqaruvining asosiy natijalari bilan bog'liq. Ular strategik maqsadlarga erishish darajasini belgilaydi, ya'ni maqsadga erishish darajasini o'lchash. Ishlash ko'rsatkichlari va strategiyalari o'rtasidagi ushbu muhim munosabat odatda ko'plab qarama-qarshiliklarga olib keladi. Bir tomondan, strategiya ko'rsatkichlarni belgilashning boshlang'ich nuqtasidir, boshqa tomondan, jarayonning natijasi strategiyaning o'zi. To'g'ri ko'rsatkichlar biznes strategiyasi haqida ma'lumot berishi kerak. Shu munosabat bilan u ko'rsatkichlarni ishlab chiqish strategiyasini yangi, mavjud sxemaga aylantirish vazifasini amalga oshiradi.

KPIs (qaram ishlash ko'rsatkichlari) - chuqurlik muvozanatli ishlash ko'rsatkichlarini yaratish uchun logistika ko'rsatkichlari qurilishiga asoslangan. Ushbu ko'rsatkichlar quyidagicha ifodalanadi:

- umumiy logistika xarajatlari;

- logistika xizmatlarining sifati;

- logistika aylanishining davomiyligi;

Logistika infratuzilmasining samaradorligi;

- Logistika infratuzilmasiga investitsiyalar.

moddiy resurslar va xizmatlarni etkazib berish ushbu biznesning sifatiga umumiy logistika xarajatlarini o'rtacha inventarizatsiya darajasida kamaytirish, uning strategik biznes birliklarini rivojlantirishga asoslangan logistika baholash ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Logistikaning umumiy qiymati - operatsion logistika va logistika boshqarmasi bilan bog'liq umumiy xarajat. Ular xarajatlarni o'z ichiga oladi:

Buyurtmani boshqarish;

- omborlar va ishlov berish;
- Inventarizatsiyani boshqarish;
- Tashish uchun;
- Logistika operatsiyalari uchun axborot va kompyuter ta'minoti;
- boshqalar.

Umumiy logistika xarajatlarini tahlil qilish ularning savdo logistikasiga sarmoya kiritgan kapitalning rentabelligiga ta'siri nuqtai nazaridan amalga oshirilishi mumkin. Bunday analitik hisob-kitoblarni axborot bilan ta'minlash, korxonaning statik, buxgalteriya va operatsion hisobotlaridan iborat. Ushbu ma'lumotni quyidagi manbalardan olish mumkin: korxonada ichki hujjatlari, shu jumladan mijozlar talablari, yuk tashish talablari, yuk hujjatlari, ombor bazasi, tugallangan buyurtmalar bo'yicha hisobot, xarajatlar hisoboti va boshqalar. Jami logistika xarajatlarini tahlil qilish tarqatish. Korxonada tomonidan amalga oshirilgan bitta buyurtma uchun olingan harajatlarning sarlavhasi.

Ushbu hisob-kitoblar buyruqlar tuzilmasini o'zgartirganda xarajatlar dinamikasini baholash uchun foydalidir.

Buyurtmani boshqarish uchun xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- ofisga texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari (lizing, kommunal to'lovlar) Ss1;
- telefon so'zlashuvlari va boshqa aloqa vositalarini (boo-GALERA REPORTING) Cs2;
- xodimlar va kuryerlarga xizmat ko'rsatish uchun xarajatlar (buxgalteriya hisobotlari) Cs3;
- ofis xodimlarini va Cs4 kurerlarini ish haqi.

Korxonaning bir buyurtma uchun sarf-xarajatlarini hisoblash ham foydalidir. Ushbu hisob-kitoblar Buyurtma tuzilmasini o'zgartirganda xarajatlar dinamikasini baholash uchun muhimdir. Bir buyurtmaning sarf-xarajatlari buyurtmani boshqarish uchun barcha xarajatlarni formulalar bo'yicha N buyurtmalarining umumiy soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi

$$C = C_{s1} + C_{s2} + C_{s3} + C_{s4} .$$

Yuk ortish va yukni tashish bo'yicha xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- tovarlarni omborga etkazib berish bilan bog'liq xarajatlar;
- tovar-xomashyo zaxiralarini saqlash xarajatlari;
- iste'molchilarning buyurtmalarini bajarish uchun sarf-xarajatlar;
- inventarizatsiya etishmasligi bilan bog'liq xizmatlar uchun xarajatlar, kiruvchi buyurtmalar qoniqtirilmasa (savdo yo'qotilishi), C_{w4} .

Tovarning omborga etkazilishi bilan bog'liq xarajatlarga quyidagilar kiradi:

Etkazib beruvchiga tovarni haqini to'lash;

- etkazib berish narxiga qarab transport xarajatlari aniqlash;
- tovarlarning omboriga qarab, tovarlarning kirib kelishini nazorat qiladigan dastlabki ro'yxatga olish xarajatlari.

Ushbu xarajatlar formulalar bo'yicha BUyuMLAR narxlarida p-ni bilish orqali hisoblanishi mumkin

$$S_1 = p \cdot g.$$

Omborning ishlashi bilan bog'liq xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- Omborni saqlash xarajatlari (ijara, kommunal to'lovlar);
- ombor xodimlari ish haqi;
- ombor jihozlarini saqlash xarajatlari.

Bundan tashqari, turli xil buyurtmalar bo'yicha mehnat tovarlari koeffitsientlarini hisobga olish kerak, bu mahsulot tovarlari soniga, tovarlarning miqdoriy og'irlik xususiyatlariga, ombor operatsiyalari soniga va boshqa parametrlarga bog'liq.

Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq xarajatlar saqlash xarajatlariga

Tovarni tashish narxi har bir avtomobil parkini ta'mirlash xarajatlariga bog'liq. Ular orasida yoqilg'i narxlari, haydovchilarning ish haqi bor va trafik soniga bog'liq.

Agar etkazib berish tartibi uchinchi tomon transport tashkilotlari tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, buyurtmani tashish xarajatlari tashuvchi tomonidan taqdim etiladigan hisob-kitobda ko'rsatiladi.

Buyurtma uchun sarflangan xarajatlarning barcha tarkibiy qismlarini hisobga olib, tovarlarning oldi-sotdi narxini va sotish narxini, shuningdek savdo bo'limi xarajatlarini bilish (odatda tovarlarning narxiga nisbatan foiz) ma'lum bir buyurtma bajarilishi bilan bog'liq¹¹⁷.

Logistika vositalaridan foydalanishning samaradorligi o'lchov vositasi aylanmasi, korxonalarining fondlarining o'rtacha darajasi va logistika aktivlarining rentabelligi hisoblanadi.

Korxonaning zahiralarga jalb qilingan o'rtacha zaxiralari darajasi va aktivlar darajasi inventarizatsiya qilinadigan tovar-moddiy zaxiralar va sotish hajmlari va tovarlarni muayyan vaqt mobaynida etkazib berish bo'yicha ma'lumotlar asosida hisoblab chiqilishi mumkin.

Logistika samaradorligini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini qurishda daromad darajasi va logistika aktivlarining rentabelligi bo'yicha turli parametrlarga ta'sir o'tkazish algoritmlarini ishlab chiqish kerak. Shubhasiz, savdoning bir xil miqdori va xizmat ko'rsatish darajasiga ega bo'lgan logistika uchun operatsion xarajatlar kamayishining daromadlilik darajasi oshadi.

¹¹⁷ Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: Учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.-432 с.

Logistik xizmat ko'rsatishning aniq standartlari va qo'shimcha qiymat bilan xizmat ko'rsatish sotish hajmini oshiradi. Sotish tezligi operatsion logistika harajatlarining o'sish tezligidan oshib ketganda, daromad darajasi oshadi.

Ombor, transport va axborot-logistika infratuzilmasidan oqilona foydalanish logistika salohiyatiga bo'lgan talabni kamaytiradi va shunga mos ravishda infratuzilma xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi, shu bilan bir xil savdo hajmidagi aktivlar daromadini oshiradi. Tovar zaxiralarining tuzilmasini optimallashtirish inventarizatsiyaga kiritilgan mablag'larning samaradorligini oshiradi.

Tijorat logistika vazifalari doimiy o'zgarishlarga uchraydi. Logistika kompaniyasining strategik maqsadlariga erishishida o'z hissasini qo'shadigan mexanizmlardan biri - TCO (umumiy mulk egasi) modelidan foydalanish. Ushbu modelga muvofiq, tijorat logistika ishining asosiy ko'rsatkichlari tovarlarni tashish bilan bog'liq bo'lgan umumiy xarajatlarni, shu jumladan tovarlarni ishlatish xarajatlarini, ma'muriy xarajatlarni va jarayonlarning xarajatlarini hisobga olishi kerak. Materiallar va xizmatlarni sotib olishning umumiy xarajatlari boshqa komponentlar - narx, sifat, etkazib berish, xizmat ko'rsatish bilan bog'liq. Albatta, narx ko'rsatkichlari eng aniq.

Biroq, dastlabki narx bitimning yakuniy natijasini aniqlaydigan yagona komponent emas. Umumiy miqdordagi buyurtma miqdori uchun chegirmalar, umumiy imtiyozlar, to'lov va etkazib berish shartlari olinadi. Jamg'arma mahsulot liniyasini standartlashtirish, uning funktsional ekvivalentlarini qo'llash, mahsulotni qayta loyihalash, sertifikatlashni o'zgartirish va chiqindilar miqdorini kamaytirish orqali ta'minlanishi mumkin. Ma'muriy va jinoiy xarajatlar, masalan, ta'mirlash va ekspluatatsiya maqsadlarida ishlatiladigan materiallar kabi past narx va yuqori transport xarajatlari bilan tavsiflanadigan tovarlarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqilishi kerak. Ushbu xarajatlar umumiy xarajatlarni birlashtirish, elektron hujjat aylanish tizimidan foydalanib, ishlov berish buyurtmalarini avtomatlashtirish orqali qisqartirilishi mumkin.

Shunday qilib, logistika xizmati uning faoliyatini mahsulotga taalluqli umumiy xarajatlarni hisobga olishi kerak. Shuning uchun kompaniyaning ta'minot xizmati ko'pincha egalik qilishning umumiy xarajatlarini kamaytirish uchun javobgarlik markazi sifatida ko'riladi. Ichki ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish darajasini saqlab turishda bunday xarajatlarni kamaytirish ta'minotni etkazib berishning logistika sohasining qo'shimcha qiymati sifatida ko'rilishi mumkin, bu esa mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, natijada korxonalarini rivojlantirishning strategik maqsadlariga erishishga ko'maklashadi. .

Mulkning umumiy qiymati moddiy resurslarni sotib olish, etkazib berish xizmatining ish sarf-xarajatlari, ichki iste'molchilarni saqlash va saqlash xarajatlari, ishlab chiqarishning haqiqiy xarajatlari, texnik xizmat ko'rsatish, birinchi navbatda asbob-uskunalar va ayrim sarf materiallari bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

TCO ga bo'lgan mulkning umumiy qiymati quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$TCO = A + (O + V) + F - S,$$

A - moddiy resurslar, bo'xona bojlari va to'lovlari, moddiy resurslarni sotib olish bilan bog'liq vositachi tashkilotlar, transport va sotib olish xarajatlarini va boshqa xarajatlarning ta'minlab berish, axborotning shartnomalar va konsalting xizmatlari bo'yicha to'langan mablag' miqdorda o'z ichiga moddiy resurslar, sotib olishning haqiqiy xarajatlari; $(E_y + W)$ - bo'limiga, W sotish xarajatlarini faoliyati - - O, shu jumladan, iste'molchilarga korporativ ta'minot, vazifalari amalga oshirish bo'yicha xizmatlar ta'minlashning umumiy operatsion xarajatlari saqlash xarajatlarini, qayta ishlash moddiy resurslarni ichki ishlab chiqarish yo'naltirish va ichki mijozlarga xizmat; F - uyumlardagi mavhum materiallar moliyaviy resurslar qiymati Debitorlik va ombor zaxiralar bo'yicha to'lanadigan hisob (hisob uchun to'lanadigan - minus belgisi bilan); S - sotilgan chiqindilar narxi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Savdo logistika samaradorligi nimani anglatadi?
2. Savdo logistikaning funksional yo'nalishlarining iqtisodiy samaradorligini baholashda qanday uslubiy qiyinchiliklar paydo bo'ladi?
3. Savdo logistikasida muvozanatli balanslar tizimidan foydalanish imkoniyatlarini tavsiflang.
4. Umumiy logistika xarajatlarini tahlil qilishda qanday rol o'ynaydi?
5. "Mulkning umumiy qiymati" tushunchasini tushuntiring.
6. Savdo logistikasining funksional sohalarida muvozanatli o'lchov tizimidan foydalanish imkoniyatlari qanday?
7. Logistik faoliyatni tahlil qilishda iqtisodiy samaradorlikni hisoblashning qaysi usullaridan foydalaniladi?
8. Strategik logistika rejalashtirish doirasida savdo logistikani bajarishning asosiy ko'rsatkichlarini tavsiflab bering.
9. Iqtisodiy oqimlarni tashkil qilishning iqtisodiy samaradorligini qanday baholash mumkin?
10. Logistika loyihalarini qayta tiklashni hisoblash metodologiyasini tavsiflang.

9-BOB. Tijorat logistikasida moddiy oqimlarini bojxona chegarasidan olib o'tish tartibi.

9.1. Tijorat logistikasida tovarlarni bojxona chegaralaridan olib o'tishda bojxona rejimlarining ahamiyati.

Tijorat logistikasida moddiy oqimlarni davlat chegarasi orqali olib o'tish va rasmiylashtirish ma'lum davlat organlari orqali amalga oshiriladi. Bunday davlat organlaridan biri Davlat bojxona qumitasidir. Davlat bojxona qumitasi davlat bojxona chegaralaridan olib o'tilayotgan tovar moddiy boyliklarini quyidagi bojxona rejimlariga joylashtiradi:

1) eksport; 2) reeksport; 3) vaqtincha olib chiqish; 4) bojxona hududidan tashqarida qayta ishlash; 5) erkin muomalaga chiqarish (import); 6) reimport;

7) vaqtincha olib kirish; 8) bojxona hududida qayta ishlash; 9) vaqtincha saqlash; 10) bojxona ombori; 11) erkin ombor; 12) erkin bojxona zonasi; 13) boj olinmaydigan savdo; 14) bojxona tranziti; 15) yo'q qilish; 16) davlat foydasiga voz kechish¹¹⁸.

Tovarlarning bojxona chegarasi orqali olib o'tilishi vakolatli shaxslarning tovarlarni bojxona rejimlaridan biriga joylashtirish va mazkur bojxona rejimi talablari hamda shartlariga rioya etish majburiyatini zarur hisoblanadi. Tovar moddiy boyliklari va transport vositalarining xususiyati, miqdori, ishlab chiqarilgan mamlakati yoki qaysi maqsadga mo'ljallanganligidan qat'i nazar, istalgan bojxona rejimini tanlashga yoki uni boshqa bojxona rejimiga o'zgartirishga mumkin bo'ladi. Tanlangan bojxona rejimi bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshirish uchun bojxona organiga taqdim etiladigan bojxona deklaratsiyasida deklarant tomonidan ma'lum qilinadi. Qonun hujjatlari buzilgan taqdirda, bojxona rejimida turgan tovarlar belgilangan tartibda olib qo'yilishi mumkin. Tegishli bojxona rejimida turgan tovar olib qo'yilayotganda ushbu bojxona rejimining amal qilishi tovar olib qo'yilgan kunning ertasidan boshlab to'xtatib turiladi va ushbu tovarni davlat daromadiga o'tkazish nazarda

¹¹⁸ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

tutilmagan qaror (hal qiluv qarori) kuchga kirgan kunning ertasidan boshlab qayta tiklanadi. Agar olib qo'yilgan tovarlar davriy bojxona to'lovi to'langan holda vaqtincha olib kirish bojxona rejimiga joylashtirilgan bo'lsa, bojxona rejimi to'xtatib turilgan davr uchun davriy bojxona to'lovi to'lanmaydi. Bojxona rejimining amal qilishi quyidagi hollarda bojxona to'g'risidagi Qonun hujjatlari buzilganligiga doir ish bo'yicha tegishli qaror (hal qiluv qarori) kuchga kirgan kunning ertasidan boshlab o'n besh ish kuni ichida tugatilishi kerak, agar: tovarning olib qo'yilishi bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etmaslik bilan bog'liq bo'lsa va bu uni kelgusida qo'llashning imkoniyati bo'lmasligiga olib kelsa; jismoniy shaxsning ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortilishi bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etmaslik bilan bog'liq bo'lsa va bu uni kelgusida qo'llashning imkoniyati bo'lmasligiga olib kelsa. Bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etilishi uchun javobgarlik tovarni tegishli bojxona rejimiga joylashtirgan shaxsning zimmasida bo'ladi. Vaqtincha saqlash, bojxona ombori yoki erkin ombor bojxona rejimlariga joylashtirilgan tovarlar bojxona nazoratini chetlab berilgan yoki yo'qotilgan taqdirda javobgarlik: agar tovar bojxona omborida turgan bo'lsa, bojxona ombori egasining; agar tovar bojxona ombori bo'lmagan omborlarda va boshqa joylarda turgan bo'lsa, tovarlarni mazkur joylarga bojxona ombori rejimiga joylashtirgan shaxsning; agar tovar erkin omborda turgan bo'lsa, erkin ombor egasining zimmasida bo'ladi¹¹⁹.

Tijorat logistikasida tovarlar tranziti bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etilishi uchun tashuvchi javobgar bo'ladi. Boj olinmaydigan savdo bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etilishi uchun boj olinmaydigan savdo do'konining egasi javobgar bo'ladi. Eksport bojxona rejimi shunday rejimki, bunda O'zbekiston tovari uni qaytarib olib kirish majburiyatisiz bojxona hududidan tashqariga olib chiqiladi. Eksport bojxona rejimiga joylashtirilgan va amalda bojxona hududidan olib chiqilgan tovar O'zbekiston tovari maqomini yo'qotadi. Tovarni eksport bojxona rejimiga joylashtirish talablari va shartlari bojxona

¹¹⁹ И.Д.Афанасенко, В.В.Борисова "Коммерческая логистика" учебник. изд.Питер-2012 г

to'lovlarini to'lash hamda iqtisodiy siyosat choralarga rioya etishdan iboratdir. Tovarni eksport bojxona rejimiga joylashtirish Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa talablar va shartlarga rioya etgan holda ham amalga oshirilishi mumkin. Eksport bojxona rejimiga muvofiq chiqarilgan tovar bojxona deklaratsiyasi ro'yxatdan o'tkazilgan kuni qanday holatda bo'lsa, amalda shunday holatda bojxona hududidan olib chiqilishi lozim, bundan tovar holatining tabiiy eskirishi yoki tashish va (yoki) saqlash normal sharoitlarida kamayishi oqibatida ro'y bergan o'zgarishlari mustasno. Eksport bojxona rejimiga nisbatan bojxona rasmiylashtiruvi uchun zarur bo'ladigan hujjatlarning ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Tegishli ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatlar mavjud bo'lgan taqdirda eksport qilinadigan tovarlarga nisbatan bojxona organlarining axborot tizimida bunday hujjatlarning mavjudligini bojxona organi mustaqil ravishda tekshiradi. Reeksport bojxona rejimi shunday rejimki, bunda bojxona hududiga ilgari olib kirilgan tovar yoxud bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimiga joylashtirilgan tovarni qayta ishlash mahsuloti bojxona hududidan bojxona bojlari va soliqlar to'lanmagan, tovarga nisbatan iqtisodiy siyosat choralari qo'llanilmagan holda uni olib kirishda to'langan bojxona bojlari va soliqlar summalari qaytarilgan holda olib chiqiladi. Tovarni reeksport bojxona rejimiga joylashtirish bojxona organi tomonidan qoidalarga muvofiq beriladigan ruxsatnoma asosida amalga oshiriladi. Bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimida turgan tovarlarni reeksport qilish tovarni reeksport bojxona rejimiga joylashtirishga ruxsatnoma olinmagan holda amalga oshiriladi. Reeksport bojxona rejimiga joylashtirilgan tovarlarni bojxona hududidan amalda olib chiqish bojxona deklaratsiyasi qabul qilingan kundan e'tiboran olti oydan kechiktirmay amalga oshiriladi. Tovar yoki uni qayta ishlash mahsuloti bojxona organi identifikatsiya qila oladigan taqdirdagina tovar reeksport qilinishiga yo'l qo'yiladi. Avariya yoki engib bo'lmas kuch ta'siri oqibatida shikastlangan yoki buzilgan tovarning reeksportiga yo'l qo'yiladi, bunday holat vakolatli organ tomonidan tasdiqlangan bo'lishi lozim. Ilgari erkin muomalaga chiqarish (import) bojxona rejimiga joylashtirilgan tovarni reeksport bojxona rejimiga joylashtirishga ayni bir

vaqtning o'zida quyidagi talablar va shartlarga rioya etilgan taqdirda yo'l qo'yiladi: kontrakt (shartnoma, kelishuv) shartlari bajarilmagan bo'lsa; tovar bojxona hududida ishlatilmagan va ta'mirlanmagan bo'lsa, bundan tovarni qaytarishga sabab bo'lgan nuqsonlarni yoki boshqa holatlarni aniqlash uchun tovardan foydalanish zarur bo'lgan hollar mustasno; tovar o'zgarmagan holatda turgan bo'lsa, bundan uning nuqsonlari aniqlangan hollar mustasno.

Tovarni reeksport bojxona rejimiga joylashtirish uchun deklarant bojxona organiga bojxona yuk deklaratsiyasini va tovarning kuzatuv hujjatlarini taqdim etadi. Ruxsat etish xususiyatiga ega tegishli hujjatlar bo'lgan taqdirda reeksporti amalga oshiriladigan tovarlarga nisbatan bojxona organlarining axborot tizimida bunday hujjatlarning mavjudligini bojxona organi mustaqil ravishda tekshiradi. Reeksport bojxona rejimiga joylashtiriladigan tovar bojxona bojlari va soliqlar to'lashdan ozod etiladi. Ilgari erkin muomalaga chiqarish (import) bojxona rejimiga joylashtirilgan tovar reeksport qilinayotganda, tovarning amalda reeksport qilinayotgan qismiga nisbatan to'langan bojxona bojlari va soliqlar summalarini qaytarish mumkin. Tovarning reeksporti uni erkin muomalaga chiqarish (import) bojxona rejimiga joylashtirish ma'lum qilingan kundan e'tiboran ikki yil ichida amalga oshirilayotgan bo'lsa; tovar bojxona hududida ishlatilmagan va ta'mirlanmagan bo'lsa, bundan tovarni qaytarishga sabab bo'lgan nuqsonlarni yoki boshqa holatlarni aniqlash uchun tovarni ishlatish zarur bo'lgan hollar mustasno. Vaqtincha olib chiqish bojxona rejimi shunday rejimki, bunda bojxona hududida erkin muomalada turgan tovar ushbu hududdan tashqarida vaqtincha foydalanish maqsadida, bojxona bojlari va soliqlar to'lanishdan shartli ravishda ozod etilgan, iqtisodiy siyosat choralari qo'llanilmagan holda olib chiqiladi. Tovarni vaqtincha olib chiqish bojxona rejimiga joylashtirish qoidasiga muvofiq bojxona organi tomonidan beriladigan ruxsatnoma asosida amalga oshiriladi¹²⁰.

Tovarni vaqtincha olib chiqish bojxona rejimiga joylashtirish quyidagi talablar va shartlarga rioya qilgan holda amalga oshiriladi: vaqtincha olib chiqilayotgan tovarning bojxona organlari tomonidan identifikatsiyalashni amalga

¹²⁰ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

oshirish mumkinligi; agar tovar vakolatli organlar tomonidan nazorat qilinishi lozim bo'lsa, ushbu organlarning ruxsatnomalari bojxona organlarining axborot tizimida mavjudligi; tovarni vaqtincha olib chiqish bojxona rejimiga joylashtirayotgan shaxs O'zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi yoxud vakolatli davlat organlarida akkreditatsiya qilingan chet ellik shaxs bo'lishi kerak. Bojxona hududidan vaqtincha olib chiqilgan tovar o'zgarmas holatda qolishi kerak. Quyidagi tovarlar vaqtincha olib chiqish bojxona rejimiga joylashtirilmaydi: O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilishi taqiqlangan tovarlar; chiqindilar; elektr energiyasi, suv, quvurlar orqali etkazib beriladigan tovarlar (neft, gaz), shuningdek yoqilg'i; olib chiqilishi kvotalanadigan tovarlar; sarflash materiallari va sarf qilinadigan namunalar, xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, oziq-ovqat mahsulotlari, alkogolsiz ichimliklar, alkogol va tamaki mahsuloti; bir marta ishlatish uchun mo'ljallangan tovarlar. Ushbu moddaning uchinchi qismida ko'rsatilgan tovarlarni faqat reklama, namoyish qilish va ilmiy-tadqiqot maqsadlarida bitta nusxadan vaqtincha olib chiqishga yo'l qo'yiladi. Vaqtincha olib chiqilgan tovar ustidan bojxona nazorati uning bojxona rasmiylashtiruvini bajargan bojxona organi tomonidan amalga oshiriladi¹²¹.

9.2. Tijorat logistikasida moddiy oqimlarni bojxona omboriga joylashtirish tartibi

Bojxona ombori bojxona rejimi shunday rejimki, bunda bojxona hududiga olib kirilgan va bojxona hududidan olib chiqish uchun mo'ljallangan tovar bojxona bojlari, soliqlar to'lanmagan hamda iqtisodiy siyosat choralari qo'llanilmagan holda muayyan binolarda (joylarda) bojxona nazorati ostida saqlanadi. Bojxona ombori bojxona rejimiga har qanday tovar, shu jumladan ilgari boshqa bojxona rejimiga joylashtirilgan tovar joylashtiriladi, quyidagilar bundan mustasno: bojxona hududiga olib kirilishi taqiqlangan tovar; bojxona hududidan olib chiqilishi taqiqlangan O'zbekiston tovari; Qonun hujjatlariga muvofiq bojxona

¹²¹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

hududi orqali tranzit qilinishi taqiqlangan tovar; bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirish uchun ma'lum qilingan kundagi yaroqlilik muddati ma'lum qilinadigan muddatdan kam bo'lgan dori vositalari va oziq-ovqat mahsulotlari.¹²² Bojxona ombori bojxona rejimida turgan tovarni saqlash bojxona omborida amalga oshirilishi kerak. Vaqtincha olib kirish yoki bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimida turgan tovar ushbu rejimlarning amal qilishini to'xtatib turish maqsadida bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirilishi mumkin.

Tovarni bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirish uchun deklarant bojxona organiga bojxona yuk deklaratsiyasini va tovarning kuzatuv hujjatlarini taqdim etadi. Olib kirilayotgan yoki olib chiqilayotgan tovar bojxona ombori hisoblanmaydigan joyda turgani holda bojxona ombori bojxona rejimiga quyidagi hollarda vakolatli shaxsning arizasiga ko'ra joylashtiriladi: tovar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uning tashqi o'lchamlari, fizik ko'rsatkichlari tufayli yoki kimyoviy xossalariga ko'ra yoxud saqlanishiga doir alohida shartlar qo'yilishi tufayli bojxona omboriga joylashtirilishi mumkin bo'lmasa; tovar etkazib beriladigan joyda bojxona ombori mavjud bo'lmasa. Bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirilgan tovar bojxona ombori hisoblanmaydigan joylarda saqlanayotganda quyidagi shartlarga rioya etilishi lozim: bojxona to'lovlari to'lanishini ta'minlash taqdim etilganligi; tovar bilan bog'liq yuk operatsiyalarini bajarishga, shuningdek uni istalgan boshqa joyga ko'chirishga bojxona nazorati ostida yo'l qo'yilishi; bojxona ombori bojxona rejimida turgan davrida tovarni undan foydalanish va uni tasarruf etish uchun boshqa shaxslarga o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi mumkin. Tovar tegishli bojxona rejimiga joylashtirilmagan holda yo'qotilgan yoki boshqa shaxslarga berib yuborilgan taqdirda bojxona to'lovlarini to'lash olib kirilayotgan tovar bojxona ombori hisoblanmaydigan joyda turavergani holda uni bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi¹²³. Tovarning bojxona ombori bojxona rejimida turish muddati uch yilni tashkil etadi. Tovarni bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirgan shaxs mazkur

¹²² O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹²³ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

bojxona rejimini uning amal qilish muddati ushbu Kodeksning 98-moddasiga muvofiq tugaguniga qadar tugallash huquqiga ega.

Yaroqlilik, saqlash, ishlatish va (yoki) realizatsiya qilish muddati cheklangan tovar mazkur muddat tugaguniga qadar kamida bir yuz sakson kalendar kundan kechiktirmay boshqa bojxona rejimiga joylashtirish uchun ma'lum qilinishi va bojxona omboridan olib chiqilishi kerak. Vakolatli shaxslar bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirilgan tovar bilan bojxona organini xabardor qilgan holda quyidagilarni amalga oshirishi mumkin: tovarning o'zgarish holatida but saqlanishini ta'minlash uchun zarur operatsiyalarni bajarish; tovarni tekshirish, ko'zdan kechirish va o'lchash; bojxona ombori ichida tovarning joyini o'zgartirish, basharti mazkur o'zgartirish tovarning holati o'zgarishiga, uning o'rov-idishi buzilishiga va (yoki) qo'yilgan bojxona identifikatsiyalash vositalarining o'zgarishiga olib kelmasa; tovarni sotishga va tashishga tayyorlash uchun zarur operatsiyalarni bajarish, shu jumladan turkumlarga bo'lish, jo'natmalarni shakllantirish, saralash, o'rash-joylash, qayta o'rash-joylash, tamg'alash (aktsiz markalari bundan mustasno), boshqa shu kabi operatsiyalarni, shu jumladan oddiy yig'ish operatsiyalarini bajarish; tovarning sifatini yaxshilash uchun zarur boshqa operatsiyalarni bajarish, bundan tovarni aralashtirish, qayta ishlash yoki unga ishlov berish mustasno.

Agar ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan operatsiyalar va harakatlarning bajarilishi tovarning yo'qotilishiga yoki xossalarning o'zgarishiga olib kelsa, ushbu operatsiyalar va harakatlarni amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi.¹²⁴ Tovarning namunalari va nusxalariga nisbatan ular erkin muomalaga chiqarish (import) bojxona rejimiga joylashtirilganida bo'lgani kabi bojxona to'lovlari to'lanishi yoki bunday to'lovlarni to'lash ta'minlanishi zarur, bundan tovarni keyinchalik boshqa bojxona rejimiga joylashtirishda namunalar va nusxalarning bojxona yuk deklaratsiyasiga kiritilish hollari mustasno. Bunda tovarning bojxona ombori bojxona rejimida turishi muddatining o'tishi uzilib

¹²⁴ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

qolmaydi va to'xtatib turilmaydi. Bojxona ombori bojxona rejimiga joylashtirilgan tovarni boshqa shaxsga o'tkazishga, unga nisbatan egalik qilish, foydalanish yoki tasarruf etish huquqini boshqa shaxsga berishga quyidagi shartlarga rioya etilgan taqdirda yo'l qo'yiladi: tovarni yoki unga nisbatan egalik qilish, foydalanish yoki tasarruf etish huquqini boshqa shaxsga o'tkazuvchi vakolatli shaxs bojxona organini oldindan yozma shaklda xabardor etadi; tovarga bo'lgan huquqni oluvchi vakolatli shaxs ushbu tovarga nisbatan tanlangan bojxona rejimi talablari va shartlariga rioya etgan holda bojxona deklaratsiyasini bojxona organiga taqdim etadi. Vakolatli shaxsning tovarga nisbatan egalik qilish, foydalanish yoki tasarruf etish huquqi bojxona deklaratsiyasi bojxona organiga berilgan paytdan e'tiboran boshqa shaxsga o'tkazilgan deb hisoblanadi. Bojxona deklaratsiyasi berilgan paytda mazkur shaxsda bojxona rejimiga rioya etilishini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlar yuzaga keladi¹²⁵.

Bojxona chegarasi orqali olib o'tiladigan pochta yoki kurerlik jo'natmalari xalqaro pochta yoki kurerlik jo'natmalaridir. Xalqaro pochta jo'natmalari Umumjahon pochta ittifoqining hujjatlarida nazarda tutilgan hujjatlar bilan birga yuborilishi kerak. Xalqaro kurerlik jo'natmalari tijorat hujjatlari bilan birga yuborilishi kerak. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida tegishincha bojxona hududiga olib kirilishi yoki ushbu hududdan olib chiqilishi Qonun hujjatlarida taqiqlangan tovarlarni yuborishga yo'l qo'yilmaydi. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan hamda bojxona chegarasi orqali olib o'tiladigan tovarlar bojxona nazoratidan o'tishi kerak. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalari bojxona nazoratini amalga oshirmasdan qabul qiluvchilarga berilishi yoki bojxona hududidan tashqariga jo'natilishi mumkin emas. Xalqaro pochta jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarning bojxona nazorati va bojxona rasmiylashtiruvchi pochta aloqasi sohasidagi maxsus vakolatli organ tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi bilan kelishilgan holda belgilanadigan xalqaro pochta almashinuvi joylarida amalga oshiriladi. Xalqaro kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarning bojxona nazorati va bojxona rasmiylashtiruvchi pochta

¹²⁵ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

aloqasi sohasidagi maxsus vakolatli organni xabardor qilgan holda O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan belgilanadigan joylarda amalga oshiriladi. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarning bojxona rasmiylashtiruvi qabul qiluvchilar yoki jo'natuvchilar qaysi bojxona organining faoliyat ko'rsatish zonasida turgan bo'lsa, o'sha bojxona organi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bunday hollarda xalqaro pochta jo'natmalari xalqaro pochta almashinuvi joylaridan pochta aloqasining tegishli hududiy tashkilotigacha bojxona nazorati ostida etkaziladi. Pochta aloqasining tegishli hududiy tashkilotlarida bojxona nazorati ostidagi tovarlarni saqlash uchun joylar tashkil qilinadi, bu joylar bojxona nazorati zonalari hisoblanadi. Ushbu moddaning to'rtinchi qismida ko'rsatilgan joylardan yuboriladigan xalqaro kurerlik jo'natmalari qabul qiluvchilar qaysi bojxona organining faoliyat ko'rsatish zonasida turgan bo'lsa, o'sha bojxona organigacha bojxona nazorati ostida etkazib beriladi¹²⁶.

Quyidagilarga:

a) jismoniy shaxslarning manziliga notijorat maqsadlarda, shuningdek yuridik shaxslar manziliga xalqaro pochta jo'natmalarida yuboriladigan, qiymati eng kam oylik ish haqining o'n baravarigacha bo'lgan miqdordagi tovarlar uchun — Umumjahon pochta ittifoqining hujjatlarida nazarda tutilgan hujjatlarga; b) jismoniy shaxslarning manziliga notijorat maqsadlarda, shuningdek yuridik shaxslarning manziliga xalqaro kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan, qiymati eng kam oylik ish haqining o'n baravarigacha bo'lgan miqdordagi tovarlar uchun — tijorat hujjatlariga bojxona deklaratsiyasi sifatida qaraladi. Qolgan hollarda xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarni deklaratsiyalash bojxona yuk deklaratsiyasini berish orqali amalga oshiriladi. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida olib chiqiladigan, bojxona yuk deklaratsiyasi berilishi lozim bo'lgan tovarlarni deklaratsiyalash mazkur tovarlar pochta aloqasi tashkilotlariga topshirilayotganda amalga oshiriladi. Pochta aloqasi operatorlari va provayderlari bojxona ko'zdan kechiruvini hamda bojxona ko'rigini o'tkazish

¹²⁶ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

uchun bojxona organlariga xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarini taqdim etadi.¹²⁷ Bojxona organlariga bojxona ko'zdan kechiruvi va bojxona ko'rigi uchun xatlar, pochta kartocho'kalari va sekogrammlar taqdim etilmaydi, bundan xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida tegishincha bojxona hududiga olib kirilishi yoki ushbu hududdan olib chiqilishi Qonun hujjatlarida taqiqlangan yoki cheklangan tovarlar mavjud deb hisoblash uchun bojxona organlarida etarli asoslar mavjudligi hollari mustasno.

Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmasi bojxona ko'rigidan o'tkazilayotganda uning miqdorida farqlar, joylanmalarida nomuvofiqliklar hamda bojxona to'g'risidagi Qonun hujjatlari buzilishining boshqa hollari aniqlangan taqdirda pochta aloqasi operatorining yoki provayderining xodimi bojxona organining mansabdor shaxsi bilan birgalikda bojxona ko'rigi dalolatnomasini imzolaydi. Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarning bojxona ko'zdan kechiruvi yoki bojxona ko'rigi o'tkazilayotganda bojxona organlari bojxona nazoratining texnik vositalaridan foydalanadi.

Xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan tovarlarga doir bojxona to'lovlari vakolatli shaxs tomonidan to'lanadi. Jismoniy shaxslarning notijorat maqsadlarida xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalarida yuboriladigan, qiymati va (yoki) miqdori tovarlarni bojsiz olib kirish normasi va aktsiz solig'i solinmaydigan olib kirish normasidan ortiq bo'lgan tovarlarning ortiq qismi uchun bojxona to'lovlari qo'llaniladi. Bojxona kirim orderini to'ldirish va bojxona to'lovlarini hisoblab chiqarish bojxona organining mansabdor shaxsi tomonidan amalga oshiriladi. Bojxona yuk deklaratsiyasini berish talab qilinmaydigan tovarlarga bojxona to'lovlari summalarini hisoblab chiqarish Umumjahon pochta ittifoqining hujjatlarida nazarda tutilgan hujjatlarda va bojxona maqsadlari uchun foydalaniladigan tijorat hujjatlarida ko'rsatilgan tovarlarning qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi.

¹²⁷ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

Bojxona organi tomonidan bojxona to'lovlari hisoblangan tovarlarni o'z ichiga olgan xalqaro pochta va kurerlik jo'natmalari vakolatli shaxsga bojxona to'lovlari to'langanidan keyin beriladi. Tovarlar bojxona chegarasidan quvur transportida olib o'tilayotganda tovarlarning Qonun hujjatlarida belgilangan standartlar va texnik shartlarga muvofiq aralashib ketishiga, shuningdek tashishning texnologik xususiyatlari hamda tovarlarning o'ziga xos xossalari oqibatida miqdori, sifati va holati o'zgarishiga yo'l qo'yiladi. Tovarlar quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tilishiga ushbu bobda belgilangan qoidalarga ko'ra keyinchalik deklaratsiyalash hamda bojxona to'lovlarini to'lash sharti bilan yo'l qo'yiladi. Quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tiladigan tovarlar bojxona organi tomonidan identifikatsiyalanmaydi¹²⁸. Bojxona chegarasidan quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tilayotgan tovarlarni deklaratsiyalash: elektr energiyasi etkazib berilgan oydan keyingi oyning o'ninchi sanasidan kechiktirmay; quvur transportida olib o'tilayotgan tovarlarni etkazib berilishidan avval, hisobot davridan oldingi oyning yigirmanchi sanasidan kechiktirmay bojxona yuk deklaratsiyasini taqdim etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bojxona deklaratsiyasi berilayotganda quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tiladigan tovarlarni amalda ko'rsatish talab qilinmaydi.

Quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tiladigan tovarlarning amaldagi miqdori to'liq bojxona yuk deklaratsiyasini taqdim etgan holda deklaratsiyalanishi lozim, mazkur miqdor texnologik jihatdan shartlashilgan joylarda o'rnatilgan, mazkur tovarlarning o'tishini qayd qiluvchi hisobga olish asboblarning ko'rsatkichlari asosida hamda vakolatli organlarning ma'lumotlariga ko'ra aniqlanadi¹²⁹. Quyidagilar bo'lmagan taqdirda muvaqqat bojxona yuk deklaratsiyasini taqdim etishga ruxsat etiladi: O'zbekiston Respublikasi imzolagan xalqaro shartnomalar; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari; quvur transportida va elektr uzatish liniyalari orqali olib o'tiladigan

¹²⁸ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹²⁹ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

tovarlarning amalda olib o'tilish hajmi va qiymatini aniqlash imkoniyati; kontraktlar (shartnomalar, kelishuvlar) vakolatli organlarda ro'yxatdan o'tkazilmaganda.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Bojxona rejimlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Bojxona rejimlarini turlari nechta ?
3. Eksport bojxona rejimida tovarlarni rasmiylashtirish tartibi ?anday?
4. Moddiy oqimlar deganda nimalarni tushinasiz?
5. Moddiy oqimlar bilan nomoddiy oqimlar o'rtasidagi farq nimada?
6. Tijorat logistikasida moddiy oqimlar qanday tartibga solinadi?
7. Moddiy oqimlarni logistik kompaniyalar omborlariga joylashtirish tartibi qanaqa?
8. Tovarlarni import bojxona rejimida joylashtirish tartibi qanday?
9. Logistik omborlar qanday turlarga bo'linadi?
10. Tovarlarni ko'zdan kechirish deganda nima tushinasiz?
11. Hafli yuklarni tashishda nimalarga e'tibor berish kerak?
12. Tashilayotgan hafli yuklar qanday turlarga bo'linadi.
13. Tijorat logistikasida tovarlarni tashishda bojxona kuzatuv qanday amalga oshiriladi?
14. Tijorat logistikasida tashilayotgan yuklarni rasmiylashtirish tartibi qanday?
15. Tijorat logistikasida yuklarni rasmiylashtirishda talab qilinayotgan hujjatlar qanday guruhlariga bo'linadi?

10-BOB. Tijorat va servis logistikasida tovarlar ekspertizasi

10.1. Tijorat logistikasida tovarlar ekspertizasi tushunchasi va maqsadi

Bojxona ekspertizasi tovarlarni identifikatsiyalashga qaratilgan hamda ekspert tomonidan fan, texnika, san'at yoki hunarmandchilik sohasidagi maxsus bilimlar asosida tadqiqotlar o'tkazish va xulosa berishdan iborat protsessual harakatdir. Bojxona ekspertizasining maqsadi tovarlarni: O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyatining tovar nomenklaturasiga muvofiq tovarning tasniflanishi to'g'ri bo'lishini nazorat qilish uchun; ularni qayta ishlash mahsulotlarida; intellektual mulkka bo'lgan huquqlarga rioya etilishi uchun identifikatsiyalashdan iboratdir. Tovarlar (tovarning namunalari va nusxalari), bojxona deklaratsiyasida va boshqa hujjatlarda tovarlar to'g'risida ko'rsatilgan ma'lumotlar, identifikatsiyalash belgilari tadqiqot ob'ektlaridir. Tadqiqot ob'ektlari, agar ularning o'lchamlari va xossalari bunga imkon bersa, o'ralgan va muhrlangan tarzda ekspertga beriladi. Tadqiqot ob'ektini ekspertning ish joyiga etkazish imkoni bo'lmagan taqdirda, bojxona ekspertizasini tayinlagan organ unga mazkur ob'ektga moneliksiz borib ko'rish va uni tadqiq etish imkoniyatini ta'minlaydi. Bojxona organlarining ekspert faoliyatini amalga oshirish uchun tashkil etilgan maxsus bojxona muassasasi bojxona organlarining ekspert muassasasidir.

Bojxona organlarida bojxona ekspertizasini tashkil qilish, amalga oshirish, bojxona ekspertlarini kasbiy tayyorlash va ixtisoslashtirish bojxonaning ekspert amaliyotiga yagona ilmiy-uslubiy yondashuv asosida amalga oshiriladi. Quyidagilar tovarning namunalarini yoki nusxalarini tanlab olish huquqiga ega: bojxona organining mansabdor shaxsi, u bojxona nazoratini o'tkazayotganda; boshqa nazorat qiluvchi davlat organlarining mansabdor shaxslari, ular¹³⁰ Qonun hujjatlarida o'z zimmlariga yuklatilgan vazifalarni bajarayotganda yoki vakolatli shaxs. Vakolatli shaxs yoki boshqa nazorat qiluvchi davlat organlarining

¹³⁰ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

mansabdor shaxslari tomonidan tovarning namunalari yoki nusxalari tanlab olinayotganda bojxona organlarining mansabdor shaxslari hozir bo'lishga haqli. Tovarning namunalari yoki nusxalarini tanlab olishga quyidagi hollarda yo'l qo'yilmaydi, agar shunday tanlab olish: bojxona nazorati o'tkazilishini qiyinlashtiradigan bo'lsa; tovar tavsiflarini o'zgartiradigan bo'lsa. Tovarning namunalari yoki nusxalarini tanlab olish tartibi Qonun hujjatlarida belgilanadi. Xulosa berish uchun bojxona organlarining mansabdor shaxsi, ilm-fan, texnika, san'at yoki hunarmandchilik sohasida maxsus bilimlarga ega, belgilangan tartibda ekspert sifatida tayinlangan boshqa tashkilotning xodimi ekspert sifatida ish yuritishi mumkin¹³¹. Boshqa tashkilotning xodimi bojxona ekspertizasini tayinlangan organ tomonidan mazkur tashkilotga berilgan topshiriqni bajarish tartibida bojxona ekspertizasini amalga oshiradi.¹³² Ekspert tadqiqotda faqat o'ziga topshirilgan bojxona ekspertisasi predmetiga taalluqli va xulosa berish uchun ahamiyatga molik masalalar bo'yicha ishtirok etadi. Ekspert bojxona ekspertizasini amalga oshirayotganda bojxona ekspertizasini tayinlangan organdan, ekspertiza yakunidan manfaatdor taraflardan va boshqa shaxslardan mustaqildir. Ekspert o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga asosan xulosa beradi. Bojxona ekspertizasini tayinlangan organ tomonidan, shuningdek boshqa davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ekspertga biror taraf foydasiga yoki bojxona ekspertizasining yakunidan manfaatdor boshqa shaxslar foydasiga xulosa olish maqsadida ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi. bojxona ekspertizasining predmetiga taalluqli bo'lgan materiallar bilan tanishish; tovarlar va hujjatlarni ko'zdan kechirish; bojxona ekspertizasini o'tkazish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha materiallar taqdim etilishi, shuningdek bojxona ekspertizasini o'tkazishga boshqa ekspertlar jalb qilinishi haqida iltimosnomalar berish; o'z xulosasida nafaqat o'z oldiga qo'yilgan masalalar bo'yicha, balki bojxona

¹³¹ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹³² Афанасенко И. Д. Борисова В. В. Логистика Снабжения: Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2010. - 336 с.

ekspertizasi predmetiga taalluqli bo'lgan va bojxona ishi uchun ahamiyatga molik boshqa masalalar bo'yicha ham natijalarni bayon qilish huquqiga ega.

Ekspert: o'ziga taqdim etilgan tekshirish ob'ektlarining har tomonlama va to'liq tekshiruvini o'tkazishi, o'z oldiga qo'yilgan masalalar yuzasidan belgilangan muddatda asoslangan va xolisona xulosa berishi; bojxonaga oid huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni yuritayotgan yoki ko'rib chiqayotgan bojxona organi mansabdor shaxsining chaqiruvi bo'yicha o'zi bergan xulosasiga tushuntirishlar berish yoki uni to'ldirish uchun hozir bo'lishi; bojxona nazoratini o'tkazishda bojxona organining talabiga ko'ra ishtirok etishi; bojxona ekspertizasi o'tkazilishi munosabati bilan o'ziga ma'lum bo'lib qolgan ma'lumotlarni oshkor etmasligi; taqdim etilgan tekshirish ob'ektlarining butligini ta'minlashi shart. Ekspert Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ega bo'lishi va uning zimmasida o'zga majburiyatlarni ham bo'lishi mumkin. Bojxona ekspertizasi tayinlanayotganda va o'tkazilayotganda vakolatli shaxs: bojxona ekspertizasi natijalari ustidan shikoyat qilish; ekspert xulosasini olish uchun qo'shimcha masalalarni kiritish haqida iltimosnoma berish; bojxona organlarining va boshqa nazorat qiluvchi davlat organlarining mansabdor shaxslari tomonidan tovardan namunalar yoki nusxalar tanlab olinayotganda hozir bo'lish; ekspertning xulosasi bilan tanishish va bunday xulosaning ko'chirma nusxasini olish; bojxona ekspertizasini o'tkazish haqida iltimosnoma berish huquqiga ega. Vakolatli shaxsning iltimosnomasi qanoatlantirilgan taqdirda bojxona organi tegishli qaror qabul qiladi. Iltimosnomani qanoatlantirish rad etilganligi to'g'risida bojxona organining mansabdor shaxsi uch ish kuni ichida vakolatli shaxsga rad etish sabablarini ko'rsatgan holda yozma shaklda xabar qiladi. Bojxona ekspertizasini o'tkazish asoslari quyidagilardan iborat: bojxona organlari mansabdor shaxslarining bojxona ekspertizasini o'tkazish to'g'risidagi yozma murojaati; surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning yoki sudbyaning qarori, sud ajrimi. Bojxona ekspertizasi quyidagi hollarda o'tkaziladi: bojxona nazorati amalga oshirilayotganda tovarlarning bojxona rasmiylashtiruvini o'tkazish jarayonida; O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyatining tovar nomenklaturasiga

binoan tovarning tasniflanishi bo'yicha dastlabki qaror qabul qilishda; bojxona to'g'risidagi Qonun hujjatlari buzilishining tasdiqlangan faktlari bo'lganda. Bojxona ekspertizasi bojxona organining binosida yoki, agar bu tekshiruv xususiyatiga ko'ra zarur bo'lsa yoxud ekspertiza ob'ektini bojxona organining binosiga etkazib berish imkoni bo'lmasa, boshqa joylarda o'tkaziladi.

Bojxona to'g'risidagi Qonun hujjatlari buzilgan hollarda bojxona ekspertizasini o'tkazish muddati o'ttiz kundan oshmasligi lozim.¹³³ Bojxona ekspertizasining murakkablik darajasini aniqlashda quyidagi mezonlarni hisobga olish kerak: ob'ektning ko'pligi (tekshiruvga taqdim etilgan uchtdan ortiq ob'ekt yoki ikki yuz varaqdan ortiq ish materiallari); qo'yilgan masalalarning ko'pligi (tekshiruvlar o'tkazilishini talab etuvchi uchtdan ortiq masala); qo'yilgan masalalarni hal etish uchun tajribalar o'tkazishda texnologik reglamenti besh ish kunidan ortiq bo'lgan, ko'p mehnat talab etadigan usullarni va murakkab asbobsozlik vositalarini qo'llash ehtiyoji; qo'yilgan masalalarni hal etish uchun yangi hisob-kitob modellarini va tekshiruvning xususiy uslublarini ishlab chiqish zarurati; ekspertizaning komissiyaviy, kompleks yoki takroriy deb hisoblanishi; bojxona laboratoriyasi hududidan tashqarida turgan ob'ektlarning bojxona ko'zdan kechiruvi o'tkaziladigan joyga chiqish yoxud tekshiruvni boshqa muassasalarning bazasida o'tkazish zarurati; boshqa tashkilotlarning ekspertlarini hamda ekspert muassasalarini jalb qilish zarurati.

Bojxona ekspertizalarini o'tkazishning eng ko'p muddatlari ularning murakkablik darajasiga ko'ra to'rt toifaga bo'lish orqali belgilanadi: birinchi toifa — bitta ham murakkablik darajasiga ega bo'lmagan ekspertizalar, ularni o'tkazish uchun uch ish kunigacha bo'lgan muddat talab etiladi; ikkinchi toifa — hech bo'lmaganda bitta murakkablik darajasiga ega bo'lgan ekspertizalar, ularni o'tkazish uchun besh ish kunigacha bo'lgan muddat talab etiladi; uchinchi toifa — kamida ikkita murakkablik darajasiga ega bo'lgan ekspertizalar, ularni o'tkazish uchun o'n ish kunigacha bo'lgan muddat talab etiladi; to'rtinchi toifa — kamida

¹³³ Ш.А.Бутаев, Қ.М.Сидикназаров, А.С.Мурадов, А.Ў.Кўзиев. «Логистика» (Етказиб бериш занжирида оқимларини бошқариш). «EXTREMUM-PRESS» нашриёти. Тошкент 2012

to'rtta murakkablik darajasiga ega bo'lgan o'ta murakkab ekspertizalar, ularni o'tkazish uchun yigirma ish kunigacha bo'lgan muddat talab etiladi. Bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshirishda majburiy tartibda bojxona ekspertizasi o'tkaziladigan tovarlar ro'yxati xavfni boshqarish tizimini qo'llagan holda O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.¹³⁴

10.2. Tijorat logistikasida tovarlar ekspertizasida bojxona organlarining tutgan o'tni

Qo'shimcha bojxona ekspertizasi birinchi (avvalgi) bojxona ekspertizasi xulosasida mavjud bo'lgan kamchiliklarni to'ldirish uchun tayinlanadi va o'sha ekspertning o'zi yoki boshqa ekspert yoxud ekspertlar komissiyasi tomonidan o'tkaziladi. Xulosa asoslanmaganda yoki uning to'g'riligi shubha tug'dirganda yoxud uning asosidagi dalillar haqiqiy emas deb topilganda takroriy bojxona ekspertizasi tayinlanadi. Birinchi (avvalgi) bojxona ekspertizasining xulosasi ustidan vakolatli shaxs yoki boshqa manfaatdor shaxs tomonidan shikoyat qilinganda, shuningdek prokuror tomonidan protest keltirilganda ham takroriy bojxona ekspertizasi tayinlanishi mumkin.¹³⁵ Takroriy bojxona ekspertizasini tayinlashda ekspertning (ekspertlar komissiyasining) oldiga avval qo'llanilgan tekshiruv uslublarining ilmiy asoslanganligi to'g'risidagi masala qo'yilishi mumkin. Takroriy bojxona ekspertizasini tayinlash to'g'risidagi qarorda takroriy bojxona ekspertizasini tayinlagan organning birinchi (avvalgi) bojxona ekspertizasining xulosasidan noroziligi sabablari keltirilishi kerak. Takroriy bojxona ekspertizasini o'tkazish boshqa ekspertga yoki ekspertlar komissiyasiga topshiriladi. Birinchi (avvalgi) bojxona ekspertizasini o'tkazgan ekspert (ekspertlar komissiyasi) takroriy bojxona ekspertizasi o'tkazilayotganda hozir bo'lishi va tushuntirishlar berishi mumkin, lekin tekshiruvda va xulosa tuzishda ishtirok etmaydi. Bojxona ekspertizasi bitta (komissiyaviy bojxona ekspertizasi) yoki turli

¹³⁴ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹³⁵ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

ekspert mutaxassisliklarining (kompleks bojxona ekspertizasi) bir nechta eksperti tomonidan o'tkazilishi mumkin.

Bojxona ekspertizasini ekspertlar komissiyasi tomonidan o'tkazish bojxona ekspertizasini tayinlagan organ tomonidan belgilanadi. Bojxona ekspertizasini o'tkazish topshirilgan ekspertlar komissiyasi o'z oldiga qo'yilgan masalalarni hal qilish zaruratidan kelib chiqqan holda bo'lajak tekshiruvlarning maqsadi, ketma-ketligi va hajmini kelishib oladi. Bojxona ekspertizasini o'tkazish topshirilgan ekspertlar komissiyasi tarkibidagi har bir ekspert tekshiruvlarni mustaqil ravishda va alohida o'tkazadi, shaxsan o'zi va komissiyaning boshqa a'zolari tomonidan olingan natijalarni baholaydi hamda ilm-fan, texnika, san'at yoki hunarmandchilik sohasidagi o'z maxsus bilimlari doirasida qo'yilgan masalalar yuzasidan xulosalarni shakllantiradi¹³⁶. Ekspertlar komissiyasi tarkibiga kiritilmagan shaxslar tomonidan tekshiruvlarning to'liq yoki qisman o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Komissiyaviy bojxona ekspertizasini o'tkazishda ekspertlarning har biri to'liq hajmda tekshiruvlar o'tkazadi va ular olingan natijalarni birgalikda tahlil etadi. O'tkazilgan tekshiruvlar natijalari bo'yicha ekspertlar birgalikdagi xulosani tuzadi va imzolaydi. Ekspertlar orasida kelishmovchiliklar yuzaga kelgan taqdirda ularning har biri kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan barcha yoki ayrim masalalar bo'yicha alohida xulosa beradi. Bojxona ishi uchun ahamiyatga molik vaziyatlarni bilimlarning turli sohalarini qo'llagan holda bir nechta tekshiruv o'tkazish yo'li bilangina aniqlash mumkin bo'lgan hollarda kompleks bojxona ekspertizasi tayinlanadi. Kompleks bojxona ekspertizasini o'tkazishda ekspertlarning har biri o'z vakolatlari doirasida tekshiruvlar o'tkazadi. Kompleks bojxona ekspertizasining xulosasida har bir ekspert qanday tekshiruvlarni qanday hajmda o'tkazganligi, shaxsan u qanday faktlarni aniqlaganligi hamda qanday xulosalarga kelganligi ko'rsatiladi. Ekspertlarning har biri kompleks bojxona ekspertizasi xulosasining o'zi tomonidan olib borilgan tekshiruvlar aks etgan qismini imzolaydi va ular uchun javobgar bo'ladi. Olingan natijalarga baho berish va ushbu xulosani (xulosalarni) shakllantirish uchun vakolatli bo'lgan ekspertlar umumiy xulosa

¹³⁶ Афанасенко И. Д. Борисова В. В. Логистика Снабжения: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2010.- 336 с.

(xulosalar) beradilar. Agar ekspertlar komissiyasining yakuniy xulosasi yoki uning bir qismi uchun ekspertlardan biri (ayrim ekspertlar) tomonidan aniqlangan faktlar asos bo'lsa, bu haqda kompleks bojxona ekspertizasining xulosasida ko'rsatib o'tilishi kerak¹³⁷. Ekspertlar orasida kelishmovchiliklar yuzaga kelgan taqdirda ularning har biri kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan barcha yoki ayrim masalalar bo'yicha alohida-alohida kompleks bojxona ekspertizasi xulosasini beradi. Bojxona nazorati ostida turgan tovarlar va (yoki) transport vositalari jo'natuvchi bojxona organidan tovar kelib tushadigan bojxona organiga ushbu tovarlarni va (yoki) transport vositalarini tashish uchun qabul qilgan tashuvchining javobgarligi ostida tashiladi. Tovar kelib tushadigan bojxona organiga topshirilishi lozim bo'lgan hujjatlar qaysi tovarlarga va (yoki) transport vositalariga tegishli bo'lsa, o'sha tovarlar va (yoki) transport vositalari bilan bir xil tartibda etkazib beriladi va taqdim qilinadi.¹³⁸

Bojxona nazorati ostida tashiladigan tovarlar va (yoki) transport vositalari: tovar kelib tushadigan bojxona organiga jo'natuvchi bojxona organi belgilagan muddatlarda va yo'nalishlar bo'yicha, agar ular ushbu moddaning oltinchi qismiga muvofiq belgilangan bo'lsa, tashuvchi tomonidan etkazib berilishi; tovar kelib tushadigan bojxona organiga taqdim etilishi; tabiiy eskirish yoki normal tashish va saqlash sharoitlarida kamayish oqibatidagi o'zgarishlarni istisno etganda, o'zgarmas holatda qolishi hamda tashishdan boshqa biror maqsadda foydalanilmasligi lozim. Tovar kelib tushadigan bojxona organiga tovarlarni etkazib berishning eng ko'p muddati quyidagi hisob-kitob bilan belgilanadigan muddatdan oshmasligi kerak: havo transporti uchun — uch kalendar kundan; avtomobil va suv transporti uchun — o'n kalendar kundan; temir yo'l transporti uchun — ikki ming kilometr uchun o'ttiz kalendar kundan.

Bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovarlar uchun etkazib berish muddati tashuvchining arizasidan, tovarlarni tashishning odatiy muddatidan, transport vositasining turi va imkoniyatlaridan, arizachi tomonidan belgilangan

¹³⁷ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹³⁸ F.E.Xo'jaev, D.M.Po'latxo'jaeva «Bojxona logistikasi» o'quv qo'llanma TDIU 2016

harakat yo'nalishi va boshqa tashish shartlaridan kelib chiqqan holda, ushbu moddaning to'rtinchi qismida belgilangan muddat doirasida jo'natuvchi bojxona organi tomonidan belgilanadi. Bojxona nazorati ostida turgan ayrim tovarlarni bojxona hududi bo'ylab tashish yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Vakolatli shaxsning yoki tashuvchining asoslangan so'roviga ko'ra oraliq bojxona organi tovarlarni tovar kelib tushadigan bojxona organiga etkazib berishning dastlab belgilangan muddatini uzaytiradi. Avtomobil transportida tashilayotganda bojxona nazorati ostida turgan tovarlarni hamda bojxona nazorati ostida turmagan boshqa tovarlarni bitta transport vositasiga joylashtirishga yo'l qo'yilmaydi. Tovarlarining ayrim turlarini tashiyotgan tashuvchilar uchun Qonun hujjatlari bilan qo'shimcha talablar belgilanishi mumkin. Tashuvchi quyidagi hollarda tovarlarni va (yoki) transport vositalarini tashish uchun qabul qilmaslikka haqli, agar: tovarning kuzatuv hujjatlari belgilangan tartibni buzgan holda rasmiylashtirilgan bo'lsa; transport vositasiga va tovarlar o'roviga qo'yilgan bojxona identifikatsiyalash vositalari tashilayotgan tovarlarga ana shunday ta'minlov choralarini buzmasdan tegish imkoniyatini istisno etmasa¹³⁹.

Tashuvchi Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin. Bojxona nazorati ostida turgan tovarlarni bojxona hududi bo'ylab tashish chog'ida tashuvchi: tovarlarning, plombalarning va muhrlarning, yoki, agar foydalanilgan bo'lsa, boshqa bojxona identifikatsiyalash vositalarining butligini ta'minlashi; bojxona organlarining ruxsatisiz tovarlar bilan yuk operatsiyalarini o'tkazishga yo'l qo'ymasligi, tabiiy eskirish yoxud normal tashish va saqlash sharoitlarida kamayish oqibatidagi o'zgarishlarni istisno etganda, tovarlarni va (yoki) transport vositalarini o'zgarmas holatda, boshqa biror maqsadda foydalanmasdan etkazib berishi; tovarlar yo'qolganda yoki bojxona organlarining roziligisiz boshqa shaxslarga berib yuborilgan taqdirda bojxona to'lovlarini to'lashi shart¹⁴⁰. Belgilangan joyga etib kelgandan so'ng tashuvchi bojxona

¹³⁹ O'zbekiston Respublikasi bojxona kodeksi yangi taxriri, 22.04.2016

¹⁴⁰ Николайчук В. Е. Логистический менеджмент: Учебник / В. Е. Николайчук. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. – 980 с.

organini yozma ravishda xabardor qilmasdan tovarlarni va (yoki) transport vositalarini to'xtash joylarida qarovsiz qoldirishga, to'xtash joyini o'zgartirishga, yo'lovchilarni tushirib yuborishga, tovarlar bilan biror-bir yuk va o'rov-joylov operatsiyasini bajarishga, bojxona identifikatsiyalash vositalarini o'zgartirishga, olib tashlashga yoki yo'q qilishga haqli emas. Tashuvchining zimmasida Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin. Tovarni bojxona nazorati ostida etkazib berish ustidan nazorat tovarni etkazib berishning nazorat hujjati yordamida amalga oshiriladi. Tovarni etkazib berishning nazorat hujjati bojxona hududi bo'ylab bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, tovar kelib tushadigan bojxona organigacha etkazib berilganligi nazoratini bojxona organlari tomonidan amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hujjatdir. Tovarni etkazib berishning nazorat hujjati bir yoki bir nechta tovarning kuzatuv hujjatlari bo'yicha tashiladigan tovarning har bir turkumi yoki tovarlarning bir nechta turkumi uchun rasmiylashtiriladi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan hollarda, tovarni etkazib berishning nazorat hujjati sifatida mazkur shartnomalarda belgilangan hujjatlardan foydalaniladi.

Tashuvchi quyidagi hollarda tovarlarni va (yoki) transport vositalarini tashish uchun qabul qilmasligi mumkin:

-tovarning kuzatuv hujjatlari belgilangan tartibni buzgan holda rasmiylashtirilgan bo'lsa;

-transport vositasiga va tovarlar o'roviga qo'yilgan bojxona identifikatsiyalash vositalari tashilayotgan tovarlarga ana shunday ta'minlov choralarini buzmasdan tegish imkoniyatini istisno etmasa.

Tashuvchi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Bojxona nazorati ostida turgan tovarlarni bojxona hududi bo'ylab tashish chog'ida tashuvchi:

-tovarlarning, plombalarning va muhrlarning, yoki, agar foydalanilgan bo'lsa, boshqa bojxona identifikatsiyalash vositalarining butligini ta'minlashi;

-bojxona organlarining ruxsatisiz tovarlar bilan yuk operatsiyalarini o'tkazishga yo'l qo'ymasligi, bundan Bojxona Kodeks 225-moddasining birinchi qismida nazarda tutilgan hollarda tovarni tushirib boshqa transport vositasiga qayta yuklash mustasno;

-tashiladigan tovarlarni bojxona nazorati zonasiga joylashtirishi;

transport vositalarini tegishli texnik holatda saqlashi va Bojxona Kodeksning 227-moddasiga muvofiq bojxona nazorati ostidagi tovarlarni tashish uchun transport vositalarining jihozlanishiga doir talablarga mosligini ta'minlashi;

tabiiy eskirish yoxud normal tashish va saqlash sharoitlarida kamayish oqibatidagi o'zgarishlarni istisno etganda, tovarlarni va (yoki) transport vositalarini o'zgarimas holatda, boshqa biror maqsadda foydalanmasdan etkazib berishi;

tovarlar yo'qolganda yoki bojxona organlarining roziligisiz boshqa shaxslarga berib yuborilgan taqdirda bojxona to'lovlarini to'lashi shart.

Belgilangan joyga etib kelgandan so'ng tashuvchi bojxona organini yozma ravishda xabardor qilmasdan tovarlarni va (yoki) transport vositalarini to'xtash joylarida qarovsiz qoldirishga, to'xtash joyini o'zgartirishga, yo'lovchilarni tushirib yuborishga, tovarlar bilan biror-bir yuk va o'rov-joylov operatsiyasini bajarishga, bojxona identifikatsiyalash vositalarini o'zgartirishga, olib tashlashga yoki yo'q qilishga haqli emas.

Tashuvchining zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Tovarni bojxona nazorati ostida etkazib berish ustidan nazorat tovarni etkazib berishning nazorat hujjati yordamida amalga oshiriladi.

Tovarni etkazib berishning nazorat hujjati bojxona hududi bo'ylab bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, tovar kelib tushadigan bojxona organigacha etkazib berilganligi nazoratini bojxona organlari tomonidan amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hujjatdir.

Tovarni etkazib berishning nazorat hujjati bir yoki bir nechta tovarning kuzatuv hujjatlari bo'yicha tashiladigan tovarning har bir turkumi yoki tovarlarning bir nechta turkumi uchun rasmiylashtiriladi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan hollarda, tovarni etkazib berishning nazorat hujjati sifatida mazkur shartnomalarda belgilangan hujjatlardan foydalaniladi.

Jo'natuvchi bojxona organi bojxona hududi bo'ylab bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovarning va (yoki) transport vositasining bojxona identifikatsiyalanishini ta'minlaydi, tovar kelib tushadigan bojxona organi esa qo'yilgan bojxona identifikatsiyalash vositalarining mavjudligini va butligini tekshiradi. Oraliq bojxona organlari va tovar kelib tushadigan bojxona organlari tovarning kuzatuv hujjatlariga bojxona identifikatsiyalashining yangi vositalari qo'yilganligi to'g'risida qaydlar qo'yib chiqishi mumkin.

Bojxona identifikatsiyalash vositalari transport vositasiga yoki alohida yuk o'rinlariga qo'yilishi mumkin.

Bojxona hududi bo'ylab bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovarlarning va (yoki) transport vositalarining bojxona identifikatsiyalashining asosiy usuli ularga plombalar va muhrlar bosishdan iborat. Plombalar va muhrlarni qo'yish imkoni bo'lmagan taqdirda, Bojxona Kodeksning 197-moddasida nazarda tutilgan bojxona identifikatsiyalashining boshqa vositalari qo'llaniladi.

Agar chet davlatlar bojxona organlarining identifikatsiyalash vositalari Bojxona Kodeks 227-moddasining birinchi qismida belgilangan talablarga mos emas deb topilsa, jo'natuvchi bojxona organi tovarni va (yoki) transport vositasini bojxona ko'rigidan o'tkazib, ularga bojxona identifikatsiyalashining yangi

vositalarini qo'yadi va bu haqda tovarning kuzatuv hujjatlariga tegishli yozuv kiritiladi.

Hujjatlarning bojxona identifikatsiyalashini amalga oshirish maqsadida jo'natuvchi bojxona organi Bojxona Kodeks 197-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq bojxona identifikatsiyalash vositalarini qo'llaydi.

CHet el tovari bojxona nazorati ostida tashilayotganda bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash chora-tadbirlari quyidagilardan iborat:

bojxona hamrohligida kuzatib borishni qo'llash;

tovarning bojxona tashuvchisi tomonidan tashilishi;

Bojxona Kodeksning 47-bobiga muvofiq bojxona to'lovlari to'lanishini ta'minlashni taqdim etish.

Agar tovarlarni bojxona nazorati ostida tashiyotgan transport vositasi Bojxona Kodeks 227-moddasining birinchi qismi talablariga muvofiq bo'lmasa, jo'natuvchi bojxona organi tovarlarni bojxona nazorati ostida tashishga transport vositasini lozim darajada jihozlash yoxud mazkur moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash bo'yicha choralar ko'rish sharti bilan ruxsat beradi.

Bojxona moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan chora-tadbirlar quyidagi hollarda qo'llanilmaydi, agar:

tovarlar temir yo'l, havo va quvur transportida yoki elektr uzatish liniyalari orqali tashilayotgan bo'lsa;

Bojxona chora-tadbirlar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan belgilangan bo'lsa.

Bojxona hamrohligida kuzatib borish chet el tovarlarini tashiyotgan avtotransport vositalariga nisbatan qo'llaniladi, bundan quyidagi hollar mustasno:

tovarlarni tashish XYT daftarchasini qo'llagan holda yuklarni xalqaro tashish to'g'risidagi bojxona konvensiyasiga (Jeneva, 1975 yil 14 noyabr) muvofiq amalga oshirilgan taqdirda;

milliy avtotashuvchilar tomonidan import tovarlarni tashish tovarlarni bojxona nazorati ostida tashish uchun jihozlangan transport vositalarida, Bojxona tashuvchilar tomonidan litsenziya kartochkasi taqdim etilgan holda amalga oshirilgan taqdirda;

Bojxona Kodeksning 47-bobiga muvofiq bojxona to'lovlari to'lanishi ta'minlangan taqdirda;

tovarlar bojxona hududiga insonparvarlik yordami va texnik ko'mak sifatida, shuningdek xalqaro pochta jo'natmalari va feldpöeger pochta sifatida, tasdiqlovchi hujjatlar bo'lgan taqdirda olib kirilganda.

Bojxona hamrohligida kuzatib borish avtotransport vositasi jo'natuvchi bojxona organiga etib kelgan paytdan e'tiboran olti soatdan kechiktirmay boshlanadi.

Bojxona hamrohligida kuzatib borish bitta yoki bir nechta avtotransport vositasiga nisbatan amalga oshirilishi mumkin, lekin ularning soni yigirmatadan oshmasligi kerak.

Bojxona hamrohligida kuzatib borish uchun bojxona yig'imi undiriladi.

Bojxona hamrohligida kuzatib borish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Avariya yoki engib bo'lmas kuch ta'siri yoxud tovarlarni tayin qilingan joyga tashishga to'sqinlik qiladigan boshqa vaziyatlar oqibatida tashuvchi:

tovarning, transport vositasining butligini saqlash va ulardan foydalanilishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarur chora-tadbirlarni ko'rishi;

eng yaqin bojxona organiga tegishli vaziyatlar, tovarning va transport vositasining turgan joyi to'g'risida darhol xabar berishi;

tovarlarni eng yaqin bojxona organiga yoki bojxona organi ko'rsatgan boshqa joyga olib borishi yoxud, agar uning transport vositasi buzilgan bo'lsa, olib borilishini ta'minlashi shart.

Bojxona organi bojxona nazoratini ta'minlash uchun qo'llaniladigan choratadbirlarni sodir bo'lgan hodisaning xususiyatiga, tovar sifatining yo'qotilish darajasi va tovar tashilishini amalga oshirayotgan transport vositasining texnik holatiga bog'liq ravishda belgilaydi.

Bojxona moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan va bojxona hududida sodir bo'lgan hollar belgilangan tartibda tegishli vakolatli organlar tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Bojxona moddada nazarda tutilgan choralar ko'rilishi munosabati bilan tashuvchi qilgan xarajatlarning o'rni bojxona organlari tomonidan qoplanmaydi.

Bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovar bilan yuk operatsiyalari tovar etkazib berilgan manzilda shu maqsadlarni amalga oshirish uchun maxsus ajratilgan joylarda va bojxona organining ish vaqtida amalga oshiriladi. Yuk operatsiyalarini vakolatli shaxsning yoki tashuvchining yozma arizasiga ko'ra boshqa joylarda va (yoki) qaysi bojxona organining faoliyat ko'rsatish zonasida yuk operatsiyalarini amalga oshirish zarurati tug'ilgan bo'lsa, o'sha bojxona organining belgilangan ish vaqtdan tashqari paytda o'tkazishga shu bojxona organining nazorati ostida yo'l qo'yiladi.

Bojxona nazorati ostidagi tovarni tashishni amalga oshirayotgan transport vositasi buzilib qolgan taqdirda, uni Bojxona Kodeksning 84-moddasida belgilangan vaqtincha saqlash joylarida vaqtincha saqlashga yo'l qo'yiladi. Bunday saqlash muddati bojxona organi tomonidan transport vositasini ta'mirlash uchun ketadigan vaqtdan kelib chiqqan holda belgilanadi, bu muddat tovarning vaqtincha saqlash bojxona rejimida turishining eng ko'p muddatidan oshmasligi lozim.

Tovar bilan yuk operatsiyalarining o'tkazilishi tovarning yo'qotilishiga yoki xossalari o'zgarishiga olib kelishi ehtimoli bo'lgan yoxud shu tovar ustidan bundan

buyongi bojxona nazoratini amalga oshirish imkoni bo'lmashligiga sabab bo'lgan taqdirdagina bojxona organi tovar bilan iok operatsiyalarini o'tkazishni rad etishi mumkin.

Bojxona nazorati ostida tashilayotgan tovar tushirilib, boshqa transport vositasiga qayta ortilgan taqdirda, mazkur bobda bayon etilgan talablar va shartlarga rioya etishga Bojxona tovarni bojxona nazorati ostida bundan buyongi tashish uchun qabul qilib olgan tashuvchi javobgar bo'ladi.

Tovar kelib tushadigan bojxona organi joylashgan erlarga yoki jo'natuvchi bojxona organi tomonidan belgilangan boshqa joylarga tovar etkazib beriladi.

Tovar kelib tushadigan bojxona organining ish vaqtidan tashqari paytda tovar etkazib berilgan taqdirda, u bojxona nazorati zonasiga joylashtiriladi. Tashuvchi tovar kelib tushadigan bojxona organini tovar etkazib berilganligi to'g'risida quyidagilarni taqdim qilish orqali xabardor qiladi:

tovarni etkazib berishning nazorat hujjatini;

tovarning kuzatuv hujjatlarini;

etkazib berilgan tovarlarni.

Xabar qilish tovarlar etkazib berilganidan keyin o'ttiz daqiqadan kechiktirmay, tovarlar tovar kelib tushadigan bojxona organining ish vaqtidan tashqari paytida etkazib berilgan taqdirda esa, bojxona organining ish vaqti boshlanganidan keyin o'ttiz daqiqadan kechiktirmay amalga oshirilishi kerak.

Tovar kelib tushadigan bojxona organi xabarnomani olgan paytdan e'tiboran uch soat ichida tovarning kuzatuv hujjatlariga belgi qo'yish orqali tovar va transport vositasi etkazib berilganligi faktini tasdiqlaydi. Bojxonaga oid huquqbuzarlik aniqlangan taqdirda tovar va transport vositasi etkazib berilganligi to'g'risidagi tasdiqnoma tekshirish tugallanganiga qadar to'xtatib turiladi.

Etkazib berilganligi tasdiqlangan paytdan e'tiboran tovar vaqtincha saqlash bojxona rejimida turgan tovar maqomini oladi.

Tovar etkazib berilganidan hamda tovar kelib tushadigan bojxona organiga tegishli hujjatlar va ma'lumotlar taqdim qilinganidan keyin tovar tushirib olinishi yoki qayta ortilishi, bojxona omboriga vaqtincha saqlash uchun joylashtirilishi, muayyan bojxona rejimiga ma'lum qilinishi mumkin.

Bojxona moddaning talablarida nazarda tutilgan harakatlar yoki holatlar oqibatida tashuvchi qilgan xarajatlar tashuvchining hisobiga yoziladi va ularning o'rni bojxona organlari tomonidan qoplanmaydi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Tovarlar ekspertizasi deganida nima tushunasiz?
2. Tovarlarini ekspertizadan o'tkazishni qanday turlari mavjud?
3. Tovarlar ekspertizasi tovarni qanday ko'rsatkichlariga asosan o'tkaziladi?
4. Tovarlar ekspertizasida tovarlarni murakkablik darajasi nechta guruhga bo'linadi?
5. Tovarlarini ekspertizadan o'tkazish muddatlari nimaga asosan belgilanadi?
6. Tovarini ekspertizadan o'tkazish natijasida tovarga nisbatan nima belgilanadi?
7. Oziq ovqat mahsulotlarini ekspertizadan o'tkazishni o'ziga hos hususiyatlari nimalardan iborat?
8. "O'zbekekspertiza" AJ faoliyati to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Ekspertiza uchun tovarlardan namunalar olish tartibi qanday?
10. Tovarlarini fizik hususiyatlari deganda nimalar tushunasiz?
11. Tijorat logistikasida logistik ciklni tashkil etish deganda nima tushinasiz?
12. Tijorat logistikasida buyurtmani tayyorlash va uzatish deganda nima tushinasiz?
13. Tijorat logistikasida tashish hafsizligi deganda nima tushinasiz?

14. Tijorat va servis logistikasida tovarlar va hizmatlarni sugurtanganligi qanday ahamiyat kasb etadi?

15. Tijorat logistikasida yuklarni nazorat inspektsiyasini vazifalari nimalardan iborat?

Asosiy atama va ta'riflar

Avtomatlashtirilgan ish o'rni – foydalanuvchining mos keluvchi texnik vositalar va zarur kabiyo' naltirilgan dasturiy va axborot ta'minoti bilan jihozlangan individual ish o'rni.

Advalor stavka – deklarantdan tovarning bojxona qiymatidan foizda olinadigan bojxona boji stavkasi.

Autorsing – ilgari mustaqil ravishda bajarilgan ishlab chiqarish faoliyati ayrim vazifalari yoki turlarini (asosiy, yordamchi yoki xizmat ko'rsatuvchi jarayonlar) tashkilot doirasidan chetga chiqarish yoxud chet tashkilotlar tomonidan umumiy biznes tizimining bir qismi sanalgan biznes jarayonlarning amalga oshirilishi.

Balans – uning alohida tomonlarini taqqoslash yoki qarshi qo'yish yo'li bilan tavsiflanadigan ko'rsatkichlar tizimi.

Biznes – yakuniy hisobda bozor amaliyotida yuzaga kelgan muayyan faoliyat shakllari va usullaridan foydalangan holda bozor sub'ektlari o'rtasida tovarlar va xizmatlar ayirboshlash yordamida bozor operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq ishbilarmonlik faolligi.

Biznes-jarayon – tashkilotning yakuniy maqsadi yoki belgilangan natijaga erishishga yo' naltirilgan ishlab chiqarish faoliyatining o'zaro bog'liq vazifalari va turlari yig'indisi.

Bojxona brokeri (vakili) – bojxona operatsiyalarini deklarant yoki bojxona operatsiyalarini amalga oshirish majburiyati unga yuklangan yoxud huquqi berilgan shaxs nomidan yoki uning topshirig'i bo'yicha amalga oshiradigan vositachi.

Buyurtmachi xomashyosi – tashkilot buyurtmachidan qayta ishlash, boshqa ishlarni bajarish yoki mahsulot tayyorlash uchun qabul qilingan xomshayo qiymatini to'lamasdan hamda qayta ishlangan xomashyoni to'liq qaytarish, bajarilgan ishlarni va tayyorlangan mahsulotni topshirish majburiyati bilan qabul qiladigan xomashyo.

Bo'naklangan qiymat – tadbirkorning ishlab chiqarish vositalari (doimiy kapital) va ishchi kuchi (o'zgaruvchan kapital) xarid qilish uchun mo'ljallangan mablag' mablag'lari.

Vertikal integratsiyalangan logistika tizimi (VILS) – umumiy tizim sifatida harakat qiladigan bitta yoki bir nechta ulgurji yoki chakana savdogar, ta'minotchi, ishlab chiqaruvchilar yig'indisi bo'lib, bunda kanal a'zolarining biri yoki qolganlarning xo'jayini hisoblanadi, yoki ularga savdo imtiyozlari taqdim etadi, yoki ularning to'liq hamkorligini ta'minlaydigan kuchga ega bo'ladi.

Global tarmoq – birgalikda qayta ishlash maqsadida mintaqalar o'rtasida axborot uzatish uchun bir nechta mintaqaviy kompyuter tarmoqlarini o'zaro kanallar (aloqa liniyalari) orqali birlashtirish.

Logistika faolligi – moddiy oqimga qo'yilgan maqsadlarni amalga oshiradigan to'laqonli logistika tizimida ilova qilinadigan harakat.

Ma'lumotlar to'plami (ingl. database) - 1) saqlanayotgan ma'lumotlar mazmuni bo'yicha axborotga tezkor ulanishni ta'minlaydigan ma'lumotlar saqlash tizimi; 2) mantiqiy jihatdan birgalikda bo'ola oladigan ma'lumotlar fayllari yig'indisi; 3) ob'ekt yoki ob'ektlar yig'indisi, ularning xususiyatlari va o'zaro munosabatlarini aks ettiradigan, ma'lum bir predmetli sohaga mansub bo'lgan ma'lumotlar nooma-nom yig'indisi.

Taqsimot ma'lumotlar to'plami – ma'lumotlar bir nechta diskda joylashgan ma'lumotlar to'plami.

Tashqi savdo faoliyati – tovarlar, xizmatlar, axborot va intellektual mulk bilan tashqi savdo sohasida bitimlarni amalga oshirish bo'yicha faoliyat.

Transport vaqti – tashuv jarayoni uchun zarur bo'lgan vaqt.

Rejalashtirish gorizonti – reja tuzladigan muddat.

Tayyor mahsulot – ushbu korxonada butun ishlab chiqarish jarayonidan o'tgan, to'liq butlangan, texnik nazoratdan o'tgan, omborga topshirilgan yoki iste'molchiga yuklab jo'natilgan mahsulot.

Deklarant – tovarni deklaratsiya qiladigan yoki tovarlar uning nomidan deklaratsiya qilinadigan shaxs.

Tashqi savdo faoliyati – **tovarlar, xizmatlar, axborot va intellektual mulk bilan tashqi savdoda bitimlarni amalga oshirish bo'yicha faoliyat.**

Distribyutsiya – tayyor mahsulotni ishlab chiqaruvchidan yakuniy (yoki oraliq) iste'molchilarga etkazish, savdoni, sotuvdan oldingi va sotuvdan keyingi servisni tashkil qilish bilan bog'liq kompleksli logistika faoliyati.

Elektron hujjat – axborot elektron raqamli shaklda taqdim etilgan hujjat.

Tijorat hujjatlari – schet-faktura (invoys), yuk hujjatlari va xalqaro shartnomalar, qonunchilik yoki ishbilarmonlik aylanmasi urf-odatlarini bo'yicha tashqi savdo faoliyati yoki boshqa faoliyat turini amalga oshirishda foydalaniladigan boshqa hujjatlar.

Transport (tashuv) hujjatlari – konosament, yuk hujjatlari yoki tovarlar tashish shartnomasi mavjudligi va mazmunini, xalqaro tashuvlarda transport vositalari va tovarlarni tasdiqlaydigan boshqa hujjatlar.

SHo'ba tijorat tashkiloti – yuridik shaxs sifatida boshqa tashkilot (ta'assischi) tomonidan to'liq xo'jalik tasarrufiga mulkning bir qismini berish yo'li bilan tashkil qilingan tashkilot.

Bir martalik jarayon – ishlab chiqarish uchastkasida bir nomdagi detallar partiyasini tayyorlash jarayoni.

Zahira – berilgan vaqt mahali uchun mutlaq birliklarda o'lchanadigan va yaxlit bir butunlik sifatida qabul qilinadigan predmetlar yig'indisi.

Taqiqlar va iqtisodiy xarakterdagi cheklovlar – davlatning faqat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish choralarini. Bunday choralar qatoriga embargo (belgilangan mamlakatdan tovarlar olibkirishning taqiqlanishi), alohida tovarlarni olib kirishning taqiqlanishi, litsenziyalash, kvotalash, shuningdek, antidemping, kompensatsion va maxsus bojlar qo'llashni kiritish mumkin.

Logistika tizimi bo'g'ini – ma'lum bir logistika operatsiyalari yoki vazifalari bilan bog'liq o'z lokal maqsadini bajaradigan logistika tizimi barpo etish doirasida boshqa dekompozitsiya qilinmaydigan, ma'lum bir iqtisodiy va (yoki) funksional jihatdan alohida bo'lgan ob'ekt.

Aynan o'xshash tovarlar – baholanayotgan tovarlar bilan barcha jihatdan, jumladan, quyidagi belgilar bo'yicha bir xil bo'lgan tovarlar: jismoniy tavsifnoma, sifat, bozordagi nufuz, kelib chiqish mamlakati, ishlab chiqaruvchi.

O'lchagich – biron narsani o'lchash uchun ko'rsatkich.

Immanent – predmetning tabiatiga xos bo'lgan, ichki.

Xorijiy tovarlar – bojxona maqsadlari uchun erkin muomalada bo'lgan maqomiga ega bo'lmagan tovarlar.

Foydalanuvchi interfeysi – dastur ishini boshqarish usuli, operatsion tizimning foydalanuvchi bilan o'zaro aloqa qilish qoidalari, kompyuter tarmog'ida qo'shni pog'onalarning o'zaro aloqalari.

Bojxona taomillarining axborot texnologiyasi – kompyuter vositalari va dasturiy mahsulotlarni qo'llash asosida tovarlar bojxona rasmiylashtiruvi va bojxona nazorati bilan bog'liq axborot yig'ish, to'plash, saqlash, qidirish va kayta ishlash usullari tizimi.

Axborot infratuzilmasi – axborot kanallari va omborlari, axborot texnologiyalari, axborotlashgan jamiyat faoliyatining huquqiy va moliyaviy-iqtisodiy bazasi, shuningdek, axborot faoliyatini ta'minlaydigan boshqa usullar va vositalar yig'indisi.

Bojxona infratuzilmasi – tashqi iqtisodiy faoliyatni bojxonada tartibga solish shartlari, bojxona tizimi faoliyatini va bojxona ishini amalga oshirishni ta'minlaydigan bojxona organlarining moddiy-texnika bazasi, axborot tizimlari, aloqa, ekspertiza va bojxona nazorati texnik vositalari (tizimlari), faoliyat turlari, ijtimoiy va institutsional tizimlar yig'indisi.

Transport manbasi – tashuvlar vujudga keladigan punkt yoki rayon.

Logistika kanali – moddiy oqimlarni muayyan mahsulot turini (mahsulot assortimentini) ishlab chiqarish zarur bo'lgan moddiy resurslar ta'minotchilaridan yakuniy iste'molchilargacha etkazib beradigan barcha logistika zanjirlari yoki ularning qismlarini o'z ichiga oladigan logistika tizimi bo'g'inlari tartibga solingan yig'indisi.

Taqsimot kanali – tovar yoki xizmatni ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchigacha etkazish bo'yicha harakat yo'lida unga egalik huquqini boshqa shaxslarga uztishga yordam beradigan yoki o'z zimmasiga oladigan yuridik yoki jismoniy shaxslar guruhi.

Logistika taqsimot kanali – muayyan tovar yoki xizmatni ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchigacha etkazish bo'yicha harakat yo'lida unga egalik huquqini boshqa shaxslarga uztishga yordam beradigan yoki o'z zimmasiga oladigan yuridik yoki jismoniy shaxslar guruhi.

Logistika toifasi – logistika jarayonlari va hodisalarining muhim jihatlarini aks ettiradigan eng muhim logistika tushunchasi.

Logistika tizimi sifati – **bu tizimning uni amalga oshirishda olingan natijalar bilan bog'liq xususiyatlari yig'indisi.**

Global kvotalar – biron-bir tovarning umumiy import hajmiga nisbatan uni ta'minotchi-mamlakatlar o'rtasida taqsimlamasdan belgilanadigan kvotalar.

Individual kvotalar – import ruxsat etilgan tovarlar umumiy sonini ta'minotchi-mamlakatlar bo'yicha taqsimlash asosida belgilanadigan miqdoriy cheklov. SHakllantirish usuli bo'yicha bunday kvotalarning ikki xil turi mavjud: o'tgan (bazaviy) davr uchun importda har bir mamlakat ulushi bo'yicha barcha kvotalar doirasida belgilanadigan proporsional kvotalar hamda boshqa mamlakatning javob tariqasidagi savdo-siyosiy majburiyatlari evaziga taqdim etiladigan ikki taraflama kvotalar. Bundan tashqari, boshqa mintaqalardan erkin xaridlar shartida bironta mamlakat yoki mamlakatlar guruhidan tovarlar etkazib berish cheklanadigan tanlash asosidagi kvotalar qo'llanadi.

Mavsumiy kvotalar – belgilangan yil fasliga – mamlakat ichkarisida ishlab chiqarish avjiga etgan paytda belgilanadigan kvotalar.

Tarifli kvotalar – uning uchun boj solishda qulay rejim yaratiladigan hajmda importni chegaralash, bu hajmdan ortiq import uchun import ta'minotni taqiqlashga qadar borib etadigan unchalik qulay bo'lmagan rejim belgilanadi.

Marketing kontseptsiyasi – rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonaning ishlab chiqarish-sotuv faoliyatini boshqarish haqida tasavvurlar tizimi.

Kon'yunktura – bozorda vujudga kelgan iqtisodiy vaziyat, uni quyidagilar tavsiflaydi: talab va taklif o'rtasidagi nisbat, narxlar darajasi, tovar zaxiralari, buyurtmalar portfeli va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar.

Bosh litsenziya – unda sanab o'tilgan davlatlardan qiymat va hajm cheklovlarisiz belgilangan tovarlar importi huquqini beradigan, doimiy amal qiladigan, har qanday yuridik yoki jismoniy shaxsga ruxsat.

Individual litsenziya – muayyan tovar turi bilan bitta savdo operatsiyasiga bir martalik ruxsat. U nomi yozilgan bo'lib, boshqa importchiga berilishi mumkin emas va cheklangan amal qilish muddatiga ega hisoblanadi.

Logistika - 1) moddiy va unga hamrohlik qiladigan oqimlarning zamon va makon bo'ylab birlamchi manbadan iste'molchigacha harakatini boshqarish haqidagi fan; 2) korxonada faoliyati samaradorligini oshirish va uning oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun moddiy va unga hamrohlik qiladigan oqimlar harakatini boshdan-oxir boshqarish bo'yicha amaliy faoliyat.

Xarid logistikasi – korxonani moddiy resurslar bilan ta'minlash jarayonida moddiy oqimlarni boshqarish.

Ishlab chiqarish logistikasi – moddiy oqimlarni moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan yoki moddiy xizmatlar ko'rsatadigan korxonalar ichida boshqarish.

Sotuv logistikasi – tashqi savdo tarmog'ida turli iste'molchilar o'rtasida moddiy oqim taqsimlanishini boshqarish.

Omborga joylashtirish logistikasi – zahiralar bilan ta'minlash, buyurtmalarni qayta ishlash va jismoniy taqsimlash jarayonida moddiy oqimlarni boshqarish.

Axborot logistika tizimi – materiallar tayyor mahsulotga aylanadigan, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, vositalar, mehnat xarajatlari, mablag' mablag'lari va h.k. oqimlar muomalada bo'ladigan, makro va mikrologistika

darajasida axborot to'plash, qayta ishlash va uzatish bo'yicha kommunikatsiya tizimi.

Lokal axborot tarmog'i – axborotni birgalikda qayta ishlash maqsadida tizimli bo'linmalar o'rtasida axborot uzatish uchun aloqa liniyalari orqali bir nechta kompyuterni o'zaro birlashtirish.

Makroiqtisodiy model – iqtisodiyot va uning alohida qismlari rivojlanishini aks ettiradigan hamda boshlang'ich ko'rsatkichlar va o'zgaruvchilar sifatida mikroiqtisodiy tavsifnomalarga (masalan, resurslar xarajatlari, alohida mahsulot turlari chiqarish) ega bo'lgan iqtisodiy-matematik model.

Marshrutizator – tarmoqlar o'rtasida ma'lumot uzatishni amalga oshiradigan dasturiy-apparat qurilma.

Masshtablanish – ekspluatatsiya ob'ektlari soni oshishida iste'mol xislatlarini saklab qolish imkoniyati.

Moddiy resurslar – mehnat predmetlari: xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulot, butlovchi qismlar, yig'uv birliklari, yoqilg'i, ta'mirlash va texnologik asbob-uskunalarga xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan ehtiyot qismlar, ishlab chiqarish chiqitlari.

Bosh (asosiy) tijorat tashkiloti – boshqa (sho'ba) tashkilot aksiyalari nazorat paketiga egalik qiladigan tashkilot.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ushbu korxonada doirasida ishlab chiqarish yakunlanmagan mahsulot.

Nochorlik – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq o'z zimmasiga olingan majburiyatlarni bajarish imkoni yo'qligi.

Bir turdagi tovarlar – barcha jihatlardan bir xil bo'lmagan, lekin o'xshash tavsifnomalardan va o'xshash tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan tovarlar. Bunda quyidagi belgilar hisobga olinadi: sifat, tovar belgisi mavjudligi, tovarlarning bozordagi nufuzi, kelib chiqish mamlakati, ishlab chiqaruvchi.

Oligopoliya bozori – ham bir xildagi, ham sifati, xususiyatlari, tashqi ko'rinishi va xizmatlari bilan farqlanadigan differentsiatsiya qilingan mahsulotlar taqdim etadigan, cheklangan sondagi yirik korxonalar mavjud bo'lgan bozor.

Logistika operatsiyasi – menejment yoki qo'yilgan tadqiqot vazifasi doirasida dekompozitsiya qilinmaydigan, moddiy va unga hamrohlik qiladigan axborot, moliya va servis oqimlari vujudga kelishi, o'zgartirilishi yoki o'zlashtirilishi bilan bog'liq har qanday harakat.

Bojxona logistika operatsiyasi – tashqi savdo faoliyati qatnashchilari va bojxona organlari tomonidan amalga oshiriladigan, eksport-import tovar oqimlarini bojxona chegarasi orqali jismoniy o'tkazishda ularga nisbatan qo'llanadigan alohida harakat.

Maxsus iqtisodiy hudud – mamlakat hukumati tomonidan mamlakat hududida belgilanadigan, tadbirkorlik faoliyati amalga oshirish maxsus rejimi amal qiladigan hudud.

Paradigma – muayyan ilmiy tadqiqotni belgilab beradigan, umum e'tirof etilgan shart-sharoitlar yig'indisi.

Paritet – bir hil xolat, tomonlar tengligi.

Intermodal tashuv – yukni bir nechta transport turida tashish, bunda tashuvchilardan biri bitta jo'natish punktidan bitta yoki bir nechta yuk tushirib-ortish punktlari orqali yakuniy manzilga etkazib berishni amalga oshiradi; javobgarlikning bo'linishiga qarab, har xil turdagi tashuv transport hujjatlari beriladi.

Mul'timodal tashuv – yuklarni tashish, bunda tashuvni amalga oshiruvchi shaxs yagona tashuv hujjati rasmiylashtirilgan holda ishtirok etuvchi transport turlaridan qat'i nazar butun harakat yo'lida yakka o'zi javobgar hisoblanadi.

Elektron raqamli imzo – elektron hujjatning uni qalbakilashtirishdan himoya qilish uchun mo'ljallangan, elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan foydalangan holda axborotni kriptografik o'gartirish natijasida olingan hamda imzo kaliti sertifikatiga egasini identifikatsiya qilish, shuningdek, elektron hujjatda axborotning buzib ko'rsatilishini aniqlash imkonini beradigan elektron hujjat rekviziti.

Oqim – ma’lum bir vaqt oralig’ida mavjud bo’lgan va belgilangan vaqt davrida mutlaq birliklarda o’lchanadigan, yaxlit bir butunlik sifatida qabul qilinadigan, harakatdagi predmetlar yig’indisi.

Axborot oqimi – ko’rib chiqilayotgan logistika tizimida boshlang’ich moddiy oqim hosil qiladigan, boshqaruv vazifalarini amalga oshirish uchun mo’ljallangan tashqi muhit va logistika tizimlari o’rtasidagi xabarlar yig’indisi.

Moddiy oqim – unga turli logistika (transport vositasida tashish, omborga joylashtirish va b.) va (yoki) texnologiya (mexanik ishlov berish, yig’ish va b.) operatsiyalari qo’llash jarayonida ko’rib chiqiladigan va ma’lum bir vaqt oralig’iga mansub bo’lgan yuklar, detallar, tovar-moddiy boyliklar ko’rinishidagi mahsulot.

Servis oqimi – bevosita moddiy oqim bilan bog’liq bo’lgan hamda xarajatlar va iste’molchilarning so’rovlarini qondirish nuqtai nazaridan uning eng samarali harakatlanishini ta’minlaydigan xizmatlar yig’indisi.

Eksport-import tovar oqimi – tizimli jihatdan o’zaro bog’liq bo’lgan hamda ta’minotchidan oluvchiga tomon harakatida hech bo’lmasa bir marta bojxona chegarasidan o’tadigan, yaxlit bir butunlik sifatida qabul qilinadigan tovar-moddiy va/yoki tovar-nomoddiy boyliklar tartibga solingan yig’indisi.

Moliyaviy oqim – logistika tizimida muomalada bo’lgan, shuningdek, belgilangan moddiy oqimning samarali harakatini ta’minlash uchun zarur bo’lgan logistika tizimi va tashqi muhit o’rtasida moliyaviy resurslar yo’naltirilgan harakati.

Korxonada – mahsulot ishlab chiqaradigan va sotadigan, ishlar bajaradigan yoki xizmatlar ko’rsatadigan, yuridik shaxs huquqiga ega bo’lgan mustaqil xo’jalik yurituvchi sub’ekt.

Tayyor mahsulot – ushbu korxonada ishlab chiqarish jarayonidan to’liq o’tgan, to’liq butlangan, texnik nazoratdan o’tgan, omborga topshirigan yoki iste’molchiga yuklab jo’natilgan mahsulot.

Xatar profili – xatar sohasi, xatar indikatorlari, shuningdek, xatarning oldini olish yoki minimal qilish bo’yicha zarur chora-tadbirlar haqida ma’lumotlar yig’indisi.

Logistika bojxona taomili – bojxona operatsiyalari bajarish tartibini ko'zda tutadigan va bojxona maqsadlari uchun eksport-import tovar oqimlari maqomini belgilab beradigan qoidalar yig'indisi.

Transport yo'li – manbadan (tashuv boshlangan joydan) mahsulot etkazib berish punktigacha bo'lgan masofa.

Taqsimlangan ma'lumotlar to'plami (distributed database) – ma'lumotlar bir nechta qattiq diskda joylashgan ma'lumotlar to'plami.

Mintaqaviy tarmoq – birgalikda qayta ishlash maqsadida bitta mintaqaviy bojxona boshqarmasi doirasida bojxonalar (bojxona postlari) o'rtasida axborot uzatish uchun bir nechta mintaqaviy kompyuter tarmoqlarini o'zaro kanallar (aloqa liniyalari) orqali birlashtirish.

Bojxona rejimi – bojxona maqsadlari uchun eksport-import tovar oqimlariga nisbatan bojxona bojlari, soliqlar, taqiqlar va cheklovlar qo'llash tartibini o'z ichiga oladigan shartlar va talablar yig'indisini belgilab beradigan bojxona taomili.

Reyting – biron-bir hodisani berilgan daraja bo'yicha sub'ektiv baholash. Reyting yordamida ob'ektlarni ular uchun umumiy xususiyatlar bo'yicha birlamchi tasniflash amalga oshiriladi. Reyting baholash darajalari tuzish uchun asos bo'lib xizmat qilish mumkin.

Relevant axborot tarkibiy qismlari – muayyan vazifa, shaxs, maqsad va vaqt davri uchun tanlab olinadigan ma'lumotlar.

Moliyaviy resurslar – davlat, korxonalar va tashkilot tasarrufida bo'lgan, yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida yaratiladigan mablag' mablag'lari yig'indisi.

Xatar – mamlakat bojxona qonunchiligiga rioya qilmaslik ehtimoli.

Xaridor bozori – dastlab bozor ehtiyojlari o'rganiladi, so'ngra uni qondirish usullari amalga oshiriladi tamoyili amalga oshiriladigan bozor.

Sotuvchi bozori – dastlab tovar ishlab chiqariladi, so'ngra uning iste'molchilari faollik bilan izlanadi tamoyili amalga oshiriladigan bozor.

Erkin muomala – tovarlarning mamlakat bojxona hududida taqiqlar va cheklovlarsiz aylanmasi.

Server – foydalanuvchining so'rovlariga xizmat ko'rsatadigan personal yoki virtual kompyuter.

Ma'lumotlar to'plami serveri – ma'lumotlar to'plami, tarmoq operatsion tizimi, tarmoq ma'lumotlar to'plamini boshqarish tizimiga ega bo'lgan personal yoki virtual kompyuter.

Sinergiya, sinergizm (yunoncha synergeia – hamkorlik, hamdo'stlik) – birgalikdagi harakat, to'la-to'kis harakatda turli potentsiya yoki energiya turlarining o'zaro aloqasi.

Logistika tizimi – u yoki bu logistika vazifalari va logistika operatsiyalarini bajaradigan, qoidaga ko'ra, bir nechta quyitizimdan iborat va tashqi muhit bilan rivojlangan aloqalarga ega bo'lgan moslashuvchan tizim.

Axborot logistika tizimi – materiallar tayyor mahsulotga aylanadigan, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, vositalar, mehnat xarajatlari, mablag' mablag'lari va h.k. oqimlar muomalada bo'ladigan, makro va mikrologistika darajasida axborot to'plash, qayta ishlash va uzatish bo'yicha kommunikatsiya tizimi.

Bojxona logistika tizimi – bir nechta quyitizimdan iborat va tashqi muhit bilan rivojlangan aloqalarga ega bo'lgan, belgilangan bojxona taomillarini bajaradigan, tashkiliy turdagi moslashuvchan tizim.

Makrologistika tizimi – vazifasi foyda olish yoki biznesni tashkil qilishning biron-bir korporativ maqsadlariga erishish hisoblanmagan, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, harbiy va boshqa shunga o'xshash masalalarni hal qilish uchun hududiy yoki ma'muriy-hududiy tuzilma darajasida tashkil etiladigan tizim.

Mikrologistika tizimi – qoidaga ko'ra, belgilangan biznesni tashkil qilishga mansub bo'lgan hamda ishlab chiqarish jarayonida moddiy va unga hamrohlik qiladigan (axborot, moliya va servis) oqimlarni boshqarish va optimallashtirish uchun mo'ljallangan tizim.

Talab – iste'molchining belgilangan vaqtda va belgilangan joyda tovar ki xizmatni xarid qilish istagi va imkoniyati.

Bojxona organlari – bojxona ishi sohasida vakolatlarga ega bo'lgan va mamlakat bojxona organlari unga bo'ysunadigan davlat xizmati.

Teleks – axborot oqimini tayyorlash va avtomatik ravishda abonentlarga uzatish uchun elektron axborot tizimi.

Axborot texnologiyasi – texnologik zanjirga birlashtirilgan, axborot resursidan foydalanish jarayoni mehnat sig'imini pasaytirish, tezkorlik va ishonchlilikni oshirish uchun axborot to'plash, saqlash, qayta ishlash, chiqarish va tarqatishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish usullari va dasturiy-texnik vositalar yig'indisi.

Tovar toifasi – belgilangan savdo nuqtasida birgalikda taqdim etiladigan tovar va unga hamrohlik qiladigan tovarlar tavsifnomalari kombinatsiyasi (sifati, xususiyatlar to'plami, bezatilishi, marka nomi, maxsus o'rovi va b.).

Tovar assortimenti – bir xil mijozlar guruhlariga bir xil savdo muassasalari orqali yoki bir xil narx doirasida sotiladigan, ishlatilish o'xshashligi tufayli qalin aloqada bo'lgan tovarlar guruhi.

Transaksiya qatori – bog'langan elektron hujjatlarni tavsiflaydigan kodlar qatori.

Transport vositaisda tashish – moddiy resurslar, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulotni belgilangan transport vositalari bilan logistika zanjirida harakatlantirish bilan bog'liq bo'lgan hamda o'z navbatida, kompleksli va oddiy faolliklardan, jumladan, yuklarni tarqatish, qayta ishlash, o'rab-qadoqlash, sug'urta qilish, qo'riqlash va boshqalarni o'z ichiga oladigan kompleksli logistika faolligi.

Xatarlarni boshqarish – xatarlarning oldini olish va minimallashtirish, ularni qo'llash samaradorligini baholash, shuningdek, bojxona organlarida mavjud bo'lgan axborotni uzluksiz yangilash, tahlil qilish va ko'rib chiqishni ko'zda tutadigan, bojxona operatsiyalari va bojxona taomillari qo'llash ustidan nazoart bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Xizmat – uning natijalari moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, ushbu faoliyatni amalga oshirish jarayonida sotiladigan va iste‘mol qilinadigan faoliyat.

Tahliliy hisob – korxonada vositalari yoki xo‘jalik operatsiyalarining tahliliy schetlar yordamida, ya‘ni detallashtirilgan, batafsil ma‘lumotlar bilan buxgalteriya schetlari yordamidagi buxgalteriya hisobi.

Sintetik hisob – vositalar va xo‘jalik jarayonlari umumlashtirilgan ko‘rsatkichlardagi buxgalteriya hisobi.

Jismoniy taqsimlash – distribyutsiya jarayonining tarkibiy qismi sanalgan va ishlab chiqaruvchining va/yoki logistika vositachilarining tovar o‘tkazuvchi tizimlarida tayyor mahsulotni jismoniy harakatlantirish va saqlash bilan bog‘liq barcha logistika operatsiyalarini o‘z ichiga oladigan kompleksli logistika folligi.

Korxonaning moliyaviy resurslari – muayyan xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt tasarrufida bo‘lgan hamda uning daromadlarini hosil qilish, kgsh va foydalanish jarayonlarini aks ettiradigan mablag‘ resurslari yig‘indisi.

Logistika vazifasi – logistika tizimi maqsadlarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan va uning chiqish o‘zgaruvchilari sanalgan ko‘rsatkichlar qiymati bilan beriladigan logistika operatsiyalari yiriklashtirilgan guruhi.

Maqsadli vazifa – eng katta yoki eng kichik qiymati cheklovlarni hisobga olgan holda matematik dasturlash masalalarida belgilanadigan vazifa. Maqsadli vazifani tanlash tizim samaradorligi ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq.

Netto narx – tovarning oldi-sotdi joyidagi turli bazis ta‘minot shartlari, subsidiyalar va h.k. faqlanishi bilan bog‘liq chegirmalar va ustamalarni o‘z ichiga olmaydigan toza narxi. Oluvchi uchun netto narx – amalda sotuvchiga to‘langan summa; sotuvchi uchun esa – amalda bitimni ijro etish bilan bog‘liq xarajatlarni chiqarib tashlagan holda tovarni sotishdan olingan tushum.

Bitim narxi – narxga qo‘shimcha hisob-kitoblarni hisobga olgan holda tuzatish kiritilgan, importchi mamlakatga tovarlarni eksportga sotishda amalda to‘langan yoki to‘lanishi lozim bo‘lgan narx. Bu qatorga agarda ular ilgari kiritilmagan bo‘lsa, quyidagi tarkibiy qismlar kiritilishi mumkin: tovarni mamlakat bo‘jxona hududiga olib kirish joyigacha etkazib berish bo‘yicha xarajatlarni (transport

vositasida tashish, yuklab-tushirish xarajatlari, sug'urta miqdori va b.); xaridor sarflagan xarajatlar (komission va brokerlik mukofoti, o'rab-qadoqlash qiymati, konteynerlar qiymati va b.); xaridor tomonidan baholanayotgan tovarlarni (xomashyo, materiallar, detallar, tajriba-konstruktorlik ishlari, dizayn va b.) ishlab chiqarish va olib chiqib sotish ufayli foydalanish uchun bemablag' yoki arzonlashtirilgan narxda bevosita yoki bilvosita taqdim etilgan tovarlar va xizmatlar qiymatining mos keluvchi qismi; litsenziya to'lovi va boshqa to'lovlar.

Logistika zanjiri – moddiy yoki hamrohlik qiladigan oqimlar bo'yicha chiziqli tartibga solingan hamda tashqi moddiy oqimni bir logistika tizimidan boshqa logistika tizimiga yoki yakuniy iste'molchigacha etkazishni amalga oshiradigan logistika tizimi bo'g'inlari yig'indisi.

Logistika tjarayoni – vaqt bo'yicha integratsiyalangan, kompleksli logistika faolliklari bilan bog'liq bo'lgan tjarayonlar yig'indisi.

Qisman jarayon – ishlab chiqarish uchastkasida bitta mahsulot (buyurtma) detallari komplektini tayyorlash jarayoni.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I.O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari:

- 1.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.-T.: O'zbekiston, 2004.
- 2.O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi. T.: Adolat, 2017y.
- 3.O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. T.: Adolat, 2009 y.
4. 2018 — 2022 yillarda yuklar tashishning tashqi savdo yo'nalishlarini diversifikatsiya qilish va transport infratuzilmasini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. № PQ-3422 05.12.2017 y.
5. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi loyihasini ishlab chiqishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi 28.12.2017 yildagi F-5155-son.
6. O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi orqali o'tkazish punktlarida chegara, bojxona, sanitariya-karantin, fitosanitariya va veterinariya nazoratini tashkil etish tartibini takomillashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori 21.12.2017 yildagi 1007-son.

II.Prezident asarlari:

7. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Qishloq xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.

10. Prezident SHavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi.

11. O'zbekiston Prezidenti SHavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma olti yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.

12. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak mavzusidagi nutqi.

III.Sohaga oid me'yoriy hujjatlar:

13. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi loyhasini ishlab chiqishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi 28.12.2017 yildagi F-5155-son.

IV.Asosiy adabiyotlar:

14. Аникин В.А., Тяпухин А.Р. Коммерческая логистика: Учебник. М.: ТК Velbi, изд-во проспект, 2005.-432 s.

15. Миротин Л.Б., Ташбаев И.Е. Логистика для предпринимателя: основные понятия, положения и процедура: Учебное пособие. М.: INFRA-M, 2003.

16. Долгов А.П., Козлов В.К, Уваров С. А. Логистические менеджмент фирмы: концепции, методы и модели: Учебное пособие. СПб.: изд. дом «Biznes-pressa», 2005. 384 s.

19. Xodiev B.YU., SHodmonov SH.SH., G'afurov U.V. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizatsiya qilish – milliy taraqqiyotimizning mantiqiy bosqichi: Ilmiy-ommabop risola. – T.: TDIU, 2008. – 53 b.

20. Dadaboev K.A. Logistika Toshkent 2006.

21. SH.A.Butaev, Q.M.Sidiqzade, A.S.Muradov, A.O'.Qo'ziev. «Logistika» (Etkazib berish zanjirida oqimlarini boshqarish). «EXTREMUM-PRESS» nashriyoti. Toshkent 2012.

V.Qo'shimcha adabiyotlar:

22. Limarev V.YA. Organizatsiya i regulirovanie logisticheskix protsessov i marketinga v sisteme resursoobespecheniya APK. M: Agri Press, 1999.-280 s.

VI.Davriy nashrlar, statistik to'plamlar va hisobotlar:

23. O'zbekistonning yillik statistik to'plami 2014. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. – Toshkent, 2017. - 221-b.

VII.Internet saytlari

24. dps.smrtdc.ru/Articles/Personal.htm

25. www.stat.uz

26. www.cer.uz

27. <http://www.m-economy.ru>

28. <http://www.pmuc.ru/jornal>

29. <http://www.moderniz.org.ru/>.

30. <http://instituciones.com/agroindustrial>